

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇE SİYER YAZICILIĞI
ÜZERİNE BİR İNCELEME

Nesime Beyza KEMİKLİ
2501180436

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

İSTANBUL-2020

ÖZ

Meşrutiyet Dönemi Türkçe Siyer Yazıcılığı

Nesime Beyza KEMİKLİ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde siyasî, iktisadî, sosyal, kültürel ve ilmî anlamda yeniliklerin yaşandığı bir dönemdir. Bu değişim, tarih yazıcılığında da kendini göstermiştir. Batı'da bilgi anlayışında yaşanan değişim ve tarih yazımında kullanılan yeni metotlar çerçevesinde Türk aydını da kendi tarih algısını inşa etme girişiminde bulunmuştur. Bu itibarla umumi tarihler veya Osmanlı tarihleri yazıldığı gibi İslam Tarihi sahasında da eserler verilmiştir.

Bu dönemde yetişen müellif ve muharrirlerden bazıları yenilik arayışlarını takip ederken bazıları da geleneğe sahip çıkma sâikiyle hareket etmiştir. Bu doğrultuda telif ettikleri eserlerde farklı Peygamber tasavvurlarına rastlanmaktadır. Siyer yazıcılığına uyarlanan bilimsel metotlar neticesinde dilde, üslupta, muhtevada ve kaynak kullanımında dönüşüm meydana gelmiştir. Bununla birlikte siyer yazıcılığı, dönemin siyasî ve sosyal meseleleri etrafında bir meşrûiyet aracı olarak kullanılmıştır.

Bu araştırma, Meşrutiyet dönemi siyer yazıcılığında meydana gelen değişimi konu edinmektedir. Bu meyanda, Düzceli Yusuf Suad'ın *Akvemü's-Siyer*, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye* ve Celal Nuri'nin *Hâtemü'l-Enbiyâ* adlı eserleri üzerine bir incelemede bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet, Siyer Yazıcılığı, Tarih Telakkileri, İzmirli İsmail Hakkı, Düzceli Yusuf Suad, Celal Nuri, Dönüşüm.

ABSTRACT

Meşrutiyet Dönemi Türkçe Siyer Yazıcılığı

Nesime Beyza KEMİKLİ

The 19th century was a period of innovations in terms of political, economic, social, cultural and scientific areas in the Ottoman Empire. These innovations have also manifested themselves in historiography. Turkish intellectuals also attempted to build their perception of history within the framework of the paradigm shift in the West and new methods used in the field. In this respect, Islamic History was the subject of new studies as well as General Histories or Ottoman History.

While some authors of this period kept pace with the innovations, some chose to stick with the tradition. Accordingly, their studies include different perceptions about prophets. As a result of scientific methods adapted to Islamic history writing, a transformation occurred in language, style, content and use of resources. However, Islamic historiography was used as a legitimacy mechanism about the political and social issues of the time. This research focuses on the change that occurred in Islamic historiography in the Constitutional Period. In this regard, this study examines Düzceli Yusuf Suad's *Akvemü's-Siyer*, İzmirli İsmail Hakkı's *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, and Celal Nuri's *Hâtemü'l-Enbiyâ*.

Key Words: Constitutional Period, Islamic Historiography, Historical Concepts, İzmirli İsmail Hakkı, Düzceli Yusuf Suad, Celal Nuri, Transformation.

ÖNSÖZ

Dinin doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamak İslamî ilimlerin vücuda getirilmesindeki maksatlardan biridir. Bu sebeple Müslümanlar nazarında, İslam'ın Hz. Muhammed tarafından tebliğ edildiği ve sahabenin bu çağrının ilk muhatabı olduğu dönemi bilmek büyük bir ehemmiyete sahiptir. Dinin onun uygulamaları üzerinden öğrenilmesi Peygamberin hayatını ilgi odağı yapan etmenlerdendir. Öyle ki, Kur'an'dan sonra dinin ana kaynağı kabul edilen Sünnet, siyer bilgisini kapsamaktadır. Bu doğrultuda siyer ilmi, diğer İslamî ilimlere de kaynaklık etmektedir. Bu sahada eserlerin yazılması, diğer İslamî ilimlerin tedvin edilmesi açısından da önemlidir. Nitekim daha h.1. yüzyılda bu alanda çalışmalar başlamıştır. İlerleyen dönemlerde İbn İshak, Vâkıdî, İbn Hişâm ve İbn Sa'd gibi isimler tarafından alanın temel kaynakları telif edilmiştir. Bizim kültürümüzde de siyer metinleri yazılmış, Arapça ve Farsça eserlerin tercümeleri yapılmıştır.

Kültürel değişimler etrafında, siyer yazıcılığının da değişime uğraması meselesi dikkat çeken bir husustur. Yeni fikrî ekollerin Osmanlı toplumunda varlık kazanması hasebiyle, bu ekollerle birlikte Peygamber tasavvuru değişime uğramıştır. Bu hususun şiire de yansıdığı görülmektedir. Bu meyanda, M. Fatih Andı'nın *Şiirin Ufku: Hz. Muhammed'i Şiirle Sevmek* adlı bir çalışması vardır. Andı, bu eserinde, modernizmin dini düşünce üzerindeki dönüştürücü rolünü şiir (na't) üzerinden tespit ve tahlil etmektedir. Bu paradigma değişikliği şiire yansiyorsa, siyer yazıcılığına da yansiyabilir düşüncesiyle üç isim üzerinden bu mevzuyu inceledik. Bu isimlerden biri geleneği takip eden Düzceli Yusuf Suad, diğeri yeni ilmi perspektifle konuya eğilen İzmirli İsmail Hakkı ve ötekisi de modern bir bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunan Celal Nuri'dir. Tezim, bu üç isim etrafında siyer yazıcılığındaki değişimi ve dönüşümü konu edinmektedir.

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Öncelikle konuyu bir bütün olarak görmek için, ilk bölümde tarih yazıcılığının Osmanlı'daki tarihsel serüvenine değinilmiştir. İkinci bölümde, çalışmaları üzerinden dönemi değerlendirdiğimiz müelliflerin hayatları ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, ilim ve düşünce tarihi içerisindeki yerleri tespit edilmeye gayret edilmiştir. Üçüncü bölümde ise, siyer yazıcılığında meydana gelen değişimler, belirlenen eserler üzerinden analiz edilmeye

alışılmıştır. Nihayet sonuç kısmında ise bu u bölüm hlsa edilerek ulaşılan neticeler takdim edilmiştir.

İlk akademik çalışmama başlarken alanda temayüz eden, çok tecrübeli bir danışmanın rehberliğinde ilerlemekten dolayı kendimi şanslı addediyorum. Bana bu yolda rehberlik eden, çalışma sürecinde desteğini daima hissettiğim kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Adnan Demircan’a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bana kıymetli vakitlerini ayırarak yol gösteren hocalarım Prof. Dr. İsmail Kara, Prof. Dr. Asım Yediyıldız, Prof. Dr. Adem Apak, Prof. Dr. Nurettin Gemici, Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Sarıkaya ve Dr. Öğretim yesi İlhami Oruçoğlu’na çok teşekkür ederim. Tezimin n okumasını yapan ve kaynakları temin noktasında yardımını gördüğüm meslektaşlarıma, başladığım her işte beni yüreklendiren dostlarıma, duasını ve desteğini esirgemeyen aileme şükranlarımı sunuyorum.

Nesime Beyza Kemikli

Haziran 2020, Bolu

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ İSLAM TARİHÇİLİĞİ: KURULUŞTAN MEŞRUTİYET'E

I. OSMANLI DÖNEMİ İSLAM TARİHÇİLİĞİ.....	8
A. Klasik Tarih Anlayışı ve Siyer Yazıcılığı.....	9
B. Kuruluştan Tanzîmat'a Osmanlı Tarih Yazıcılığı.....	12
C. Tanzîmat ve Modernleşme: Yeni Tarih Yazıcılığı.....	23
1. Tanzîmat ve Modernleşme.....	23
2. Tanzîmat Dönemi Tarih Yazıcılığı	26
D. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

KARŞILAŞMA: ÜÇ MUHARRİR – ÜÇ ESER

I. KARŞILAŞMA: MUHARRİRLER VE ESERLER.....	46
A. MUHARRİRLER	46
1. İzmirli İsmail Hakkı	47
a. Eserleri	50
1) Kur'an İlimleri ve Hadis	50
2) Kelam Alanıyla İlgili Kitapları	52
3) Mezhepler Tarihi Alanıyla İlgili Kitapları	53
5) İslam Tarihi Alanıyla İlgili Kitapları	54
6). Ahlâk ve Tasavvuf alanlarıyla İlgili Kitapları.....	54
7) Mantık ve Felsefe Alanlarıyla İlgili Kitapları	55
8) Fıkıh Alanıyla İlgili Kitapları.....	57
2. Düzceli Yusuf Suad.....	58
a. Eserleri	62
3. Celal Nuri	63

a. Eserleri	66
B. ESERLER	77
1. Siyer-i Celîle-i Nebeviyye.....	78
2. Akvemü's-siyer	81
3. Hatemü'l-Enbiya	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYER YAZICILIĞI: TAHLİL-TESPİT

I. SİYER YAZICILIĞINDA DEĞİŞİM	94
A. YENİ TARİH TELAKKİSİ VE SİYER YAZICILIĞI	96
B. USULDE VE DİLDE DEĞİŞİM	104
C. YENİ KONULAR VE KAVRAMLAR	110
D. MUHTEVADA DÖNÜŞÜM.....	115
E. KAYNAKLAR.....	120
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA	131
EKLER.....	143

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.g.e.** : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.g.mad.: Adı geçen madde
a.g.t. : Adı geçen tez
AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
BCA : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz. : Bakınız
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs. : Basım
C. : Cilt
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
Hız. : Hazreti
İÜİFD : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MA : Meşihat Arşivi
No : Numara
s. : Sayfa
S. : Sayı
sad. : Sadeleştiren
SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
TAE : Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCTA : Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TTK : Türk Tarih Kurumu
ty. : Tarih yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Osmanlı'nın, Batı ile yakın temasta bulunduğu ve mağlubiyetler yaşadığı evrede farklı kültürel unsurları tevarüs etme çabasına girdiği bilinen bir gerçektir. Bu tevârüs etme çabası, politik zeminde olduğu kadar, ilim, kültür ve sanat hayatında da etkili olan “ıslahat” kavramıyla izah edilmiştir. Islahat, çeşitli alanlarda yeniden yapılanma, bozulan kurumları zamanın ruhuna uygun bir şekilde, ihtiyaçlara göre eski haline getirme ve yenileme faaliyet ve düşüncelerini ifade eden terim olarak anlam kazanmıştır¹. Bir bakıma Lale Devri'ne tekâbül eden bu zamanda, meydana gelen bu yenilik hareketlerinin Tanzimat döneminin hazırlayıcısı olduğunu söyleyebiliriz. Lale Devri'nden Tanzimat'a değin ıslahat hareketlerinde daha ziyade askerî sahada değişimler görülmektedir. Zira devlet, Avrupa karşısında yaşanan mağlubiyetlerin sebebinin onların yeni askerî metotlar edinmesi gibi teknik hususlarla sınırlı kaldığını düşünmekteydi. Bu sebeple de bu girişimlerden kesin bir sonuç elde edilememiştir.

Tanzimat'a gelindiğinde ise, orduda yapılan ıslahatların fayda vermediği, çözümün siyasi ve idarî sahada aranması gerektiği fikri hâsıl olmuştur. Devletin çöküşünü engellemek maksadıyla ıslahat hareketleri devlet politikası haline gelmiştir. Bu dönemde devletin içerde ve dışarda yaşadığı sıkıntılar, Mısır meselesi, Sırp ve Bulgarların ayaklanmaları ve diğer gayrimüslim tebaanın beklentileri içerisinde yapılan ıslahatların fayda vermediği görülmektedir. Mevcut ıslahat girişimlerinin toplum ve devlet kurumları bünyesinde uyuşmazlık yaşaması sebebiyle de istenen sonuçlar elde edilememiştir. Bununla birlikte Tanzimat döneminde maarif, dil ve edebiyat sahasında yenilikler meydana gelmiştir. Mümtaz Turhan'ın işaret ettiği üzere, Tanzîmat'ın başarısız olmasının sebebi, ortaya konan kanunların, tesis edilen teşkilatların, açılan mekteplerin buralarda vazife alacak insanları yetiştirmeden vücuda getirilmiş olmasıdır².

¹ Mehmet İpşirli, “Islahat”, **DİA**, C.19, İstanbul 1999, s. 170.

² Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, Ankara 2017, s.134-135.

Daha sonraki dönemlerde, ıslahat (yenileşme) hareketleri devlet elinden çıkarak daha ziyade topluma geçmiştir. Her ne kadar, II. Abdülhamid devrinde ıslahat fikrinde bir değişim ve harekette duraklama yaşansa da eğitim politikaları ve kurumlarında (maârif alanında) gelişmeler yaşanmıştır³. Turhan'ın değerlendirmesine göre, yeniliklerin maddi sahadan manevi olana evrildiği bu dönemde, önceki Padişahların desteklediği gibi II. Abdülhamid'in ıslahatların bir destekçisi olmaması Batı taklitçiliğinin ilerleyip bir tehdit unsuru haline gelmesiyle izah edilebilir⁴.

Turhan'ın tespitiyle, II. Meşrutiyet devrine gelindiğinde, “istibdat hâkimiyetinden fikir hürriyetine geçildiği bu dönemde” toplum, meydana gelen içtimaî değişime ayak uydurabilecek vaziyette değildi⁵. Toplumu dönüştürmek içinse, öncelikle Türk aydınının fikir birliğine varması gerekmektedir. Bu dönemde, maarif sahasında kadınların eğitimi ve istihdamı hususunda atılımlar gerçekleşmiştir. Hakeza dilin sadeleşmesi, latin harflerine geçiş tartışmaları, Darülfünunun ıslahı gibi girişimlerde bulunulmuştur⁶. Yine onun analizine göre, bu devrin en dikkat çeken özelliği, “önceki devirlerde başlayan içtimaî ıslahatlar ve fikrî yönelimler bu dönemde birer fikir cereyanı, ekol haline gelmiştir.”⁷ Nitekim yeni ortaya çıkan fikirler, belli bir taraftar kitlesi kazanarak seslerini duyurmaya çalışmışlardır.

Yenileşme (ıslahat) hareketleri etrafında asırlarca debelenip duran Osmanlı, asıl meselenin askerî, teknik veya siyasî, idarî bir değişimle sınırlı olmadığını, esas meselenin ilmî farklılık ve bunun getirisi olarak düşünme tarzında olduğunu ancak kavramış bulunuyordu. Fakat Batı'ya bir an evvel benzeme arzusunda olan Batıcı aydınlar, bu durumu göz ardı ederek daha ziyade kılık kıyafet ve yaşam tarzlarında değişimler üzerine yoğunlaşmışlardır⁸.

Modernleşmenin tarihsel sürecini ele aldıktan sonra, Batı'nın ilmî anlamda geçirdiği yenilenme sürecine değinecek olursak, 19. yüzyılda Batı, bilgi mefhumu çevresinde etraflıca düşünmüş, bilginin kaynağı ve gayesi etrafında oluşan düşünceler neticesinde de insan merkezli, rasyonalist bir çizgide ilerlemiş ve doğru bilgiye

³ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C.3-4, İstanbul 1977, s.839-852

⁴ Turhan, a.g.e., s.140.

⁵ Turhan, age, s.137.

⁶ Bkz. Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, s.140-145.

⁷ Turhan, a.g.e., s.147.

⁸ Turhan, a.g.e., s.154.

ulaşmak için ilmî tenkit yollarını tayin etmeye çalışmıştır. Aynı şekilde tarih bilgisini nasıl konumlandırması gerektiğini tartışan Batılılar, nihayetinde müstakil bir bilim olduğu kanaatine varmışlardır. Bilimsel metotla ortaya koydukları tarih yazıcılığıyla kendi tarihlerini inşa etmişlerdir. Yine bu dönemde İslam kaynaklarını tenkite tabi tutmuşlardır. İslam Tarihi sahasında da eleştirilerde bulunmuşlar hatta bu alanda eserler kaleme almışlardır.

Türk aydınları Batı'dan gelen bu yeni tarih telakkileri çerçevesinde kendi tarihlerini konumlandırmaya çalışmışlardır. Siyer alanında yazılan eserler tercüme edilmiş ve Müslüman müellifler tarafından bu çalışmalara reddiyeler ve müdafaanameler yazılmıştır. Bilimsel metotla yazılan tarih eserleri, örneklerini Meşrutiyet döneminde vermiştir. Genel hatlarıyla tarih sahasına bu dönemde ilgi ve yönelim oluşmuştur. Müsteşriklere cevap verme, toplumu bilinçlendirme, ders kitabı ihtiyacını karşılama gibi sebeplerle eserler telif edilmiştir.

Kültürel değişim etrafında İsmet Özel, milletlerin belirli karakteristik özellikleri olduğunu, ırk farkının kültürel farklılaşmada önemli bir rolü olduğuna değinir. Ona göre, bu karakter farklılığı, düşünme ve dünyayı algılama noktasında bağlayıcı bir unsurdur. Bu sebeple her düşünce ortaya çıktığı milleti yansıtır. Eğer başka bir kültür, bu düşünceyi benimsemek isterse ya düşünceyi kendi kültürel formlarına uyarlayarak aslını bozacaktır ya da kendi aslını inkâr ederek benimsediği düşüncenin formlarına girmeye çalışacaktır⁹. Aynı zamanda farklı bir kültürün öğeleri alınacağı zaman, bunların anlam ve işlevi benimsenmese de kavranması gerekmektedir. Aksi halde yapılacak ıslahat girişimleri başarısızlıkla sonuçlanacaktır¹⁰. Keza devletin, aydınların ve toplumun asırlarca bocalayıp durmasının sebebi de budur.

Art arda yaşanan siyasi ve askerî başarısızlıklarla beraber Batı'nın üstünlüğünü kabul eden Osmanlı, psikolojik ve kültürel anlamda da bir çöküş yaşamaktaydı. Yeni tarih telakkilerinin etkisiyle ilmî tasavvuru dönüşüme uğrayan Türk aydını, kendi kültürüyle yaşadığı uyumsuzlukları aşmak için “tarihi tasfiye etmeye” karar vermiştir. Edindiği bilimsel metotlarla tarihinde ve kültüründeki yanlışlıklardan kurtulmaya çabalamıştır. Ancak bunu yaparken kendi tarihsel ve kültürel birikiminden tavizler

⁹ İsmet Özel, “Düşünce İthaline Dair”, **Zor Zamanda Konuşmak**, İstanbul 1984, s.30-31.

¹⁰ Bkz. Turhan, a.g.e., s.171-178.

vermiştir. Bu da klasik tarih yazıcılığının, güzel ahlak kazandırma, örnek bir kişilik ve kimlik oluşturma gibi müspet fonksiyonlarını kaybetmesine ve kültürel formların itibar kaybı yaşamasına sebep olmuştur.

Osmanlı'da klasik siyer metinlerine, âlemin yaratılışıyla başlanması, Hz. Adem'den itibaren Peygamberlerin tarihine yer verilmesi veya Peygamberin nesebinin ele alınması Nûr-ı Muhammedî telakkisinin sağlam bir silsile ile Hz. Peygamber'e ulaştığını göstermek maksadıyladır¹¹. Aslında burada vurgu, Hz. Muhammed'in varoluşun merkezine yerleştirilmesidir. Bu doğrultuda inancın da tarihin de merkezi Peygamberdir. Modernleşme ile beraber Peygamber tasavvurunda bir dönüşüm yaşandığı söylenebilir. Yeni tarih algısında daha ziyade Peygamberin beşeriyetine temas edilmesi bunun bir göstergesidir.

Müslümanlar nazarında mesele ontolojik bir boyutta ele alınmaktadır. Bu sebeple meseleleri epistemolojik düzlemde değerlendiren Batı kültürüyle bir tenakuz yaşandığı düşünülebilir. Bununla birlikte bilgi anlayışındaki değişimin, varoluş idrakine etkisi de kaçınılmazdır. Küçükalkp'ın tespitine göre, Müslümanlar dünyaya hâkim olan düşünceleri evrensellik adı altında İslam'a dayatılırsa sorunlarına çözüm bulmaları mümkün olmaz. Zira kendi düşünce sistemlerine uygun soruları yöneltmemeleri, başka düşünce biçimlerini meşrulaştırmakla neticelenecektir¹².

Devletin dağılmasını önleme amacıyla ortaya çıkan Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gibi akımlar “kurtuluş ideolojisi” çerçevesinde çözüm aramışlardır. Bu noktada gayeleri ortaktır fakat yöntem ve kaynakları farklılaşmaktadır. Meseleye farklı zaviyelerden bakan bu grupların çözüm önerileri de farklı olmuştur. Bu fikirlerini ise telif ettikleri eserler ve süreli yayınlar vesilesiyle ortaya koymuşlardır.

¹¹ Örneğin, Osmanlı siyer yazıcılığına tesir eden ve birçok tercümesi yapılan Molla Cami'nin *Şevâhidü'n-Nübüvve*'si böyle bir anlatıma sahiptir. Lâmi'î Çelebi'nin *Tercüme-i Şevâhidü'n-nübüvve li takviyeti yakini ehli'l-fütüvve* adlı eserinde bu durumu müşâhede edebiliyoruz. Bkz. Erdem Can Öztürk, **Lâmi'î Çelebi'nin Şevahidü'n-Nübüvve Tercümesi**, Ankara 2015.

¹² Kasım Küçükalkp, **Zamansız Düşünceler-Çağdaş Yaşama Meseller**, İstanbul 2017, s.32.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Biz araştırmamızı ideolojik bir tasnif ve tahlil ile ele almayacağız. Maksadımız birçok alanda değişimin yaşandığı Meşrutiyet döneminde, bu değişimlerden Siyer metinlerinin ne şekilde etkilendiğini ortaya koymaktır. Bu sebeple, “Türk aydını Osmanlı’nın geri kalma sebeplerini araştırırken ortaya koyduğu çözüm önerileri siyer metinlerine ne şekilde yansımıştır? Niçin siyer sahasında eser telif etme ihtiyacı hissetmişlerdir? Fikirlerini ortaya koyarken İslamî literatürü bir meşruiyet aracı olarak mı kullanmışlardır? Bu eserler yazıldıkları zamanın siyasî ve içtimâî problemlerinden etkilenmiş midir? Peygamber tasavvurunda bir değişim olmuş mudur? Klasik siyer yazıcılığında neler değişmiştir? Müellifler hangi metodu kullanarak eserlerini yazmışlardır?” gibi sorulara cevap aramaya çalıştık.

Hazırladığımız tez, bu sorulara cevap arayan ilk çalışma olmayıp bu hususta; Mehmet Çoğ’un bu dönemde yazılan İslam Tarihi eserlerini genel olarak tanıtip değerlendirdiği “II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığı” adlı bir doktora tezi, İlhami Oruçoglu’nun Peygamber tasavvurundaki değişimi incelediği “Başlangıcından Günümüze İslam Dünyasında Peygamber İmajı” adlı bir doktora çalışması ve Abdullah Erdem Taş’ın tarih telakkilerinde değişimin eğitim-öğretime etkisini ortaya koyduğu “19. Yüzyıl Tarih Telakkileri ve Darülfunun’da İslam Tarihi Dersleri” isimli yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, Gottfried Hagen’in “Kumandan Olarak Peygamber [Hz.] Muhammed: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlılar’da Siyer Yazıcılığı”, Hatice Arpaguş’un “Osmanlı Dönemi Siret Yazıcılığında Peygamber Algısı”, Mehmet Özdemir’in “Siyer Yazıcılığındaki Değişim Üzerine”, Seyfettin Erşahin’in “Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları” ve Berat Açıl’ın “Tercümeden Telif, Osmanlı’dan Günümüze Siyer Yazıcılığında Ne(ler) Değişti?” adlı makaleleri bu konulara temas etmektedir. Ayrıca Meşrutiyet devrinde tarih yazıcılığının değişimine değinen başka bilimsel araştırmalar da mevcuttur. Bunun yanında bu dönemde yazılan İslam Tarihi kitaplarından bir kısmının incelemesi de yapılmıştır.

Siyer yazıcılığında meydana gelen değişimi tespit etmek niyetiyle kaleme aldığımız bu çalışmada, dönemin bütün siyerlerini ayrıntılı şekilde ele alıp incelememiz mümkün değildir. Zira ortaya koyacağımız çalışma bir Yüksek Lisans tezidir. Bu sebeple konunun sınırlılığını belirleyip çalışmamızı belli bir zaman

dâhilinde tamamlamamız iktiza eder. Dolayısıyla çalışmamızın konusunu dönemi temsil kabiliyetine sahip olduğunu düşündüğümüz üç muharrir ve üç eser ile sınırlandırdık. Bu meyanda, Düzceli Yusuf Suad'ın *Akvemü's-Siyer*, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye* ve Celal Nuri'nin *Hâtemü'l-Enbiyâ* adlı eserleri çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Celal Nuri'nin bu eseri Habip Demir'in "Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği" adlı yüksek lisans tezi ile Mehmet Çog'un "Celâl Nûrî ve Hâtemü'l-Enbiyâ Adlı Eserine Göre Hz. Muhammed Tasavvuru" adlı makalesinde ele alınmıştır. Düzceli Yusuf Suad'ın eseri de Güllü Yıldız tarafından "İki Siyer Tek Müellif: Düzceli Yusuf Suad'ın Siyer Telifleri" adlı makalede incelenmiştir.

Araştırmamıza, Osmanlı'nın kuruluşundan Cumhuriyet'e değin Siyer yazıcılığının geçirdiği tarihsel süreci ele alarak başladık. Öncelikle ilk dönem İslam tarihi eserlerinin karakteristik özelliklerine yer verdik. Sonra Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar tarih ve İslam Tarihi eserlerinin kimlik kazanma ve klasikleşme sürecini inceledik. Bu dönemde yazılan siyer çalışmalarının kısaca tanıtımını yaptık. Daha sonra Tanzimat'tan Meşrutiyet'e değin Osmanlı'nın modernleşme sürecini ve tarih algısının dönüşümünü ele aldık. Böylece Meşrutiyeti hazırlayan tarihsel süreci ve İslam Tarihçiliğinin geçirdiği aşamaları görmüş olduk. Sonra da Meşrutiyet devrini ve bu dönemde yazılan İslam Tarihi eserlerini kısaca inceledik.

Başlangıcından Meşrutiyet'e gelinceye değin Osmanlı'da tarih ve siyer ilminin durumu ve Meşrutiyet dönemini hazırlayan süreçte Batı ile karşılaşmanın tezahürlerini görmüş olduk. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, Meşrutiyet döneminde yetişen muharrirlerden İzmirli İsmail Hakkı, Düzceli Yusuf Suad ve Celal Nuri'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdik. Böylece müelliflerimizin muhitleri ve yaşam şartları etrafında düşüncelerini değerlendirmemizi mümkün kılacak malumatı edinmiş olduk. Daha sonra kaleme aldıkları siyer eserlerinin tanıtımlarını yaptık.

Üçüncü bölümde ise, Batı'da tarih düşüncesi etrafında oluşan fikrî değişimleri ve bu değişim karşısında siyer ilminin konumunu tespit etmeye çalıştık. Araştırmamızın temelini oluşturan eserler etrafında Meşrutiyet döneminde siyer anlayışının dil, üslup, muhteva ve kaynak kullanımı bağlamında nasıl değiştiğini ve ihdâs edilen yeni konu ve kavramları ortaya koymaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DÖNEMİ İSLAM TARİHÇİLİĞİ: KURULUŞTAN
MEŞRUTİYET'E

I. OSMANLI DÖNEMİ İSLAM TARİHÇİLİĞİ

Osmanlı Tarih yazıcılığı, diğer edebî ve ilmî eserlerde olduğu gibi, Arapça ve Farsça yazılan literatür üzerinden gelişmiştir¹³. Başlangıçta tercüme ve uyarlama şeklinde gelişen tarih yazıcılığı, zamanla mecrasını bulmuştur¹⁴. Öncelikle kuruluş döneminde gerek sözlü tarih, gerekse bunların derlenmesiyle oluşan ilk tarih metinleri daha çok gaza ruhunu teşvik edici nitelikte kıssalar ve menkıbeler etrafında şekillenmiş bir tarih anlayışı hâkimdir. Bu meyanda kroniklerden başka halkın inancını besleyecek *gazavat-nameler*¹⁵ ve *menakıb-nameler*¹⁶ kaleme alınmıştır.

İstanbul'un fethiyle beraber kuruluş aşaması tamamlanmış ve klasikleşme devri başlamıştır. Fetihle beraber dünya devleti kimliği kazanan Osmanlı, Bizans'ın bu sahadaki birikimden istifade etmiştir¹⁷. Bir bakıma İstanbul, ilim ve sanat açısından bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu bir yandan medreselerin kurulmasını sağladığı gibi, Yunanca ve İtalyanca eserlerin tercümesiyle tarih yazıcılığını da yeni bir mecraya sevk etmiştir¹⁸. Bu süreç ilim, edebiyat ve sanat açısından klasikleşmeyi beraberinde getirmiştir¹⁹. Bu dönem, duraklama dönemine değin devam etmiştir. Ancak siyasi duraklama, doğrudan doğruya tarih yazıcılığını etkilemiş değildir. Nitekim Lâle

¹³ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Agah Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, C.1, İstanbul, 2014, 177-245.

¹⁴ İslam tarih yazıcılığı tecrübesinin ilk örneklerine ilişkin muhtasar bir değerlendirme için bkz. Mustafa Fayda, "Tarih", **DİA**, C.40, İstanbul, 2011, 30-35.

¹⁵ Bu meyanda Dursun Fakih'in *Gazavat-nâmeler*'i dikkat çeken metinlerdir. Bkz. Hasan Aksoy, "Dursun Fakih", **DİA**, C.10, İstanbul, 1994, 8. *Gazavat-nâmeler* daha sonra tarihî bir metin olmanın ötesinde birer edebî tür olarak da varlık kazanmıştır. Bu konuda Agah Sırrı Leven'in *Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-nâmesi* (Ankara, 2000) dikkat çeker. Fakat bu türe ilişkin daha başka çalışmalar da yapılmıştır. Yapılan çalışmalara ilişkin bkz. Kürşat Şamil Şahin, "Gazavatnâmeler ÜzerineYapılan Çalışmalar Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 7/2 Spring 2012, p.997-1022 . (<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423933671.pdf>, 1 Mayıs 2020 günü erişilmiştir.)

¹⁶ Menakıpnâmelerin, daha sonraki dönemde tarih için bir kaynak olup olamayacağı hususu da tartışma konusu olmuştur. Bu konuda Orhan Fuat Köprülü'nün *Tarihi Kaynak Olarak XIV'ü ve XV'inci Asırlardaki Bazı Türk Menakıpnâmeler* (İstanbul, 1951) isimli doktora teziyle A. Yaşar Ocak'ın *Kültür tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Ankara, 1992 adlı eserleri önemlidir.

¹⁷ M. Fuat Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri**, 2.bs., İstanbul 1986.

¹⁸ Daha sonra bu konuya kısaca temas edilecektir. Ancak klasikleşmeyi sağlayan sürecin bu tercümelerle başladığı söylenebilir. Fatih dönemi eğitim ve bilim tarihine dair özet bir değerlendirme için Bkz. Fahri Kayadibi, "Fatih Sultan Mehmet Döneminde Eğitim ve Bilim", **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, Yıl: 2003, 3-18.

¹⁹ Bilal Kemikli, **Türk İslam Edebiyatı Giriş**, Bursa 2019, s.82.

Devrinde kurulan matbaa²⁰ ve ihdas edilen tercüme heyetinin çalışmaları tarih yazıcılığına katkı sağlamıştır²¹. Bilhassa bu dönemde Kâtip Çelebi'nin müverrihlerin dikkatini dünya tarihine çekmesi önemli bir aşamadır²². Nihayetinde bu süreç, gerilemeden kurtulmak maksadıyla 18. yüzyıldan itibaren ıslahat arayışlarına tebdil etmiştir. Bu arayışlar, 19. asra gelindiğinde yalnızca siyasi tutumla sınırlı kalmayarak eğitimi, sosyal ve kültürel hayatı etkilemiştir. Elbette bu değişimden tarih yazıcılığı da payına düşeni almıştır.

Bu kısa izah, Meşrutiyet döneminin tarihçiliğini daha iyi anlamamıza katkı sadedinde yapılmıştır. Nitekim tezin tarihsel arka planını tahkim edebilmek için bu bölümde, siyasi kültürel dönemleriyle Osmanlı tarih yazıcılığına ilişkin kısa bir değerlendirme yapmak elzemdir. Bu itibarla bu bölüm dört başlık etrafında ele alınmaktadır. Bunlar:

1. “Klasik Tarih Anlayışı ve Siyer Yazıcılığı”
2. “Kuruluştan Tanzîmat’a Osmanlı Tarih Yazıcılığı”
3. “Tanzîmat ve Modernleşme: Yeni Tarih Yazıcılığı”
4. “Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği”

Kuşkusuz bu kısımlarda ele alınan konuların her biri, başlı başına bir çalışmanın konusu olabilecek niteliktedir. Ancak burada konu, esas mevzunun anlaşılmasını temin edecek nitelikte muhtasar bir şekilde ele alınacaktır.

A. Klasik Tarih Anlayışı ve Siyer Yazıcılığı

İslam Tarihi, insanlık tarihi içerisinde mühim bir konuma sahiptir. Müslümanların tarih sahnesinde geçirdiği bin beş yüz yıl zarfında İslam medeniyeti dünya tarihine mührünü vurmuştur. İslam'ın zuhurundan önce Yunan, Roma ve Çin medeniyetlerinin, İbranilerin ve İranlıların yazılı tarihleri mevcuttu. Müslümanlar

²⁰ Orhan Koloğlu'nun tespitiyle İbrahim Müteferrika'nın neşrettiği tarih kitapları, *Tarîh-i Hind-i Garbî, Tarîh-i Timur u Gurgân, Gülşen-i Hülefâ, Tarîh-i Mısır-ı Kadîm ve Mısır-ı Cedîd ve Takvîm et-Tevârih* gibi önemli tarih kitaplarını neşretmiştir. Bkz. Orhan Koloğlu, “Türk Matbaacılığının Piri Olarak İbrahim Mütererrika”, 360 Yıllık Bir Öykü Cihannümâ, Ed. Bülent Özükan, İstanbul, 2008, 20-22.

²¹ Bkz. Salim Aydıöz, “Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler”, **Divan**, C.2, S.3, İstanbul 1997, 144-145.

²² Kâtip Çelebi'nin tarihi tarih ve biyografiyle alakalı kitapları hakkında kısa bilgiler için bkz. Eyüp Baş, “Kâtip Çelebi (1609-1657)”, **Türkler**, C. 11, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara, 2012, 80-89.

Cahiliye devrinde Arap Edebiyatı'na dair malzeme ile diğer milletlerin bu tecrübelerinden yararlanarak Tarih ilmini geliştirdiler. Kur'an'a, hadislere, gerçekleşen olaylara ve bu olayların şahitlerine müracaat ederek Hz. Peygamber'in hayatına dair eserler kaleme aldılar. Vahye dayalı ve beşerî olmak üzere iki tür kaynağa sahip olan tarihçiler Hz. Muhammed'in hayatının yanı sıra Râşid halifeler dönemi, Müslüman devletler, bu devirlerde yaşanan hadiseler, İslam inancı, Müslümanların yaşayışları, kültürel ortam ve medeniyet gibi hususlarda eserler kaleme almışlardır²³.

Elbette İslam Tarihçiliğinin ortaya çıkmasında birçok etken bulunmaktadır. Fakat bunlardan en önemlisi, İslam dininin zuhuru ve devletin kurulmasıdır ki kısa sürede dünyaya hızla yayılması sebebiyle yeni toplumsal ihtiyaçlar hâsıl olmuştur²⁴. Bu durum diğer bilimlerin oluşumunu tetiklediği gibi İslam Tarihinin doğuşuna da vesile olmuştur²⁵.

Klasik dönem İslam tarihçiliğinin genel yöntemi “rivayet aktarımı”na dayanmaktadır. İslam tarihçisinin temel görevi öncelikle tarihsel verileri toplayıp doğruluklarını araştırmak olmuştur. “Cerh ve tadil” ile “isnad yöntemi”ni kullandıkları için büyük oranda doğru haberlere ulaşmışlardır²⁶. Bununla birlikte tarihçiler, muhaddislerden farklı olarak konu bütünlüğünü sağlamak ve metnin uzamasını önlemek için rivayet aktarımında “telfik” yani “toplu isnad kullanma” yoluna gitmişlerdir²⁷.

İslam Tarihi eserlerinin kaynakları sınırlıdır. Bununla birlikte ilk dönem Müslüman tarihçiler, derledikleri yahut telif ettikleri kitaplarda topladıkları bilgilerle haleflerine oldukça zengin bir birikim bırakmışlardır. Her ne kadar bu eserler metodik çalışmalar olmasalar da araştırmacılar için kıymetli vesikalardır²⁸. Esasen yazılan tarih ve siyer eserleri temelde *İbn İshak*, *Vâkidî*, *İbn. Sa'd* ve *Taberî*'nin kitaplarına

²³ Bkz. Sabri Hizmetli, **İslam Tarihçiliği Üzerine**, Ankara 1991, s.96-97; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s.1

²⁴ İslam'ın geniş coğrafyada yayılması ve böylece farklı kültürlerle karşılaşması iktisadi hayatı olduğu kadar, ilim ve sanat hayatını da etkilemiş olmalıdır. İslam'ın farklı coğrafyalarda ayılışına ilişkin bkz. T.W. Arnold, **İntişâr-ı İslâm Tarihi**, çev. Hasan Gündüzler, Ankara, 1982.

²⁵ Şeşen, a.g.e., s.16.

²⁶ Kasım Şulul, “İslam Düşüncesinde Tarih Felsefesi”, *Divan* 2001/2, s.106.

²⁷ Şaban Öz, **İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri**, İstanbul 2008, s.32.

²⁸ Şemsettin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 1991, s.12.

dayanmaktadır. Bu eserler ise güvenilir olmamak ve tarafgir rivayetler kullanmak gibi birçok hususta tenkit edilmişlerdir²⁹.

İslam tarihçileri, sıklıkla eserlerini kaleme alırken eleştirel bir yaklaşıma sahip olmadıkları hususunda eleştirilmişlerdir. “Adalet” ve “hıfz” bir tarihçide aranan özelliklerden sayılmakla birlikte bu durumun bazen teoriyle sınırlı kaldığı söylenebilir³⁰. Ancak mevzu hadislere yer vermelerini yalnızca başarısızlık olarak yorumlamak doğru bir tutum olmayacaktır. Tarihçilerin bu davranışı hiçbir bilgiyi saklamama gayeleriyle izah edilebilir³¹. İslam tarihçilerinin eserlerinde tenkide yer vermedikleri eleştirisi biraz da kullandıkları rivayetlerin sahlıhlığıne inandıkları düşüncesinden ileri gelmektedir. Oysa tarihçiler okuyucuyu eğlendirmek ve ibret almalarını sağlamak, kendilerine ulaşan bilgileri sonraki nesillere aktarmak ve rivayet geleneğini korumak maksadıyla hareket etmişlerdir³².

Günaltay’ın aktardığı kadarıyla, müsteşrikler İslam tarihçilerini kullandıkları dil ve üslup açısından da eleştirmişlerdir. Onlar, Arapça yazılmış olan bu eserlerin kuru bir dile ve soğuk ifadelere sahip olduğunu düşünmektedirler. Arapça dilinin bir özelliğı olarak cümleler kısa ve keskindir. Heyecan verici, coşkun bir anlatıma sahip olmamakla birlikte duygu yüklü ve bilimsel bir metinden beklenecek ölçüde açık ve kesindir³³.

Müsteşriklerin eleştiri konusu ettiğı diğler bir mesele ise, İslam tarihçilerinin aktardıkları haberleri yorumlamaktan çekinmeleri hususundadır³⁴. Tarihçiler arasında kendi görüşlerine yer verenler bulunmakla birlikte, İslam tarihçiliğinin genel karakteri doğru bilgiyi keşfetmek yerine topladıkları bilgiyi hüküm çıkarması için doğruca okuyucuya sunmalarıdır. Bir noksan olarak değlerlendirilip eleştirilen bu mevzu, aslında sonraki nesillerin incelemesi için muhafaza edilmiş güvenilir ve zengin bir bilgi hazinesi olarak görülebilir. Aslında erken dönem tarihçileri edindikleri bilgileri muhakemelerine göre ayırıp seçtiklerini aktarsalardı, sonrakiler ancak onların yargılarına ulaşabilecekti. Hasılı İslam tarihçilerinin mübalağalı bir dil kullanmak ve

²⁹ Hizmetli, a.g.e., s.98.

³⁰ Öz, a.g.e., s.82.

³¹ Şulul, a.g.e., s.109.

³² Öz, a.g.e., s.82.

³³ Günaltay, a.g.e., s.12.

³⁴ Günaltay, a.g.e., s.14-15.

sınırlı bir tahlil yapmaktan sakınarak aktardıkları rivayetler muasırı olan milletlerinin edebi tarihlerinden daha kıymetlidir³⁵.

Eserlerini kaleme alırken objektif kalabilmek, tarihçilerin hedefledikleri gayelerden biridir. Ancak tarihçinin olguları ele alıp yorumlaması sırasında, içinde bulunduğu kültürel ortam, yaşadığı muhit ve öğrendiği değer yargılarından sıyrılarak tamamen nesnel bir anlatımda bulunması mümkün değildir. Bir millete, dine ve mezhebe mensup olmak ya da sahip olunan siyasi ideolojiler, nakledilen bilginin yönlendirilmesine sebebiyet vermektedir³⁶. Bu doğrultuda Müslüman tarihçilerin nesnellik algılarının gerçekçi bir çizgide olduğu söylenebilir. Onlar dini bağlılıklarını ve duygularını ifade etmekten çekinmedikleri gibi inançlarına ters düşen durumları anlatmaktan da geri durmamışlardır. Bununla birlikte maddi menfaatler ile dini ve mezhebi taassubun nakledilen bilgileri değiştirme ve tahrif etmeye sebebiyet verdiği tarihi bir hakikattir. Siyer müelliflerinin de zaman zaman bu bağlılıklar doğrultusunda tahrifte bulunmaları muhtemeldir³⁷.

Pek çok açıdan eleştirilere³⁸ tabi tutulan İslam Tarihçiliği geleneği sonraki devirlerde Müslüman devletlerin tarih yazım tecrübelerinde yol gösterici olmuştur. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi, Osmanlı'nın tarih yazım tecrübesi İslam Tarihi eserlerine dayanmaktadır. Osmanlı tarih yazıcılığı, Arapça ve Farsça eserlerden tercümeler yoluyla eserlerini oluşturmaya başlamıştır. Bu sebeple benzer özellikleri ihtiva etmektedirler.

B. Kuruluştan Tanzîmat'a Osmanlı Tarih Yazıcılığı

Eldeki kaynaklar açısından bakıldığında, Osmanlı tarih yazıcılığı devletin kuruluşuyla birlikte başlamamıştır. Belki sözlü tarih içerisinde aktarılagelen olaylar, beylik sınırları dâhilinde bir tarih fikri inşa etmiş olabilir. Keza Dursun Fakih'e nispet edilen *gazavatnâmeler* ilk tarihi metinler olarak değerlendirilebilir mi? Bu konuda

³⁵ Öz, s.82-83.

³⁶ İdeolojik tutumun tarih yazıcılığına tesiri hususunda bkz. İrfan Aycan-Mahfuz Söylemez, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara, 2002.

³⁷ Adnan Demircan, "Tarih Üzerine Bazı Düşünceler", **Milel ve Nihal**, C.4, No. 3, 2007, s. 71,75; Öz, a.g.e., s.85.

³⁸ Daha fazla bilgi için 2004 yılında Mustafa Fayda organizatörlüğünde gerçekleşen Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı'nın 8.sinde 'İslam Tarihinde Metodoloji Problemi' konusunda sunulan tebliğlere bakınız.

tarihçilerin literatüründe Dursun Fakih'e yer verilmez. Onun eserleri, edebiyat tarihinin konusu olarak değerlendirilmiştir³⁹. Bununla birlikte tarih sahasında verilen ilk eser 15. yüzyılda kaleme alınmıştır. Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eserinin sonuna eklediği *Dâsitân-ı Tevârih Mulûk-i Âl-i Osman*'ı günümüze ulaşan en eski Türkçe Osmanlı tarihidir⁴⁰. Bununla birlikte sonraki dönemlerde birçok eserde tesiri görünen Yahşi Fakih'in elimize ulaşmayan *Menâkıb-ı Âl-i Osman*'ı ilk Osmanlı tarihi sayılmaktadır. Böyle bir eserin varlığından *Aşıkpaşazâde* ve *Neşrî* gibi isimlere kaynaklık teşkil etmesi sayesinde haberdar olabiliyoruz⁴¹.

II. Murad döneminde Arapça ve Farsça eserlerden tercümeler yapılmaya başlanmış, *fetihnâme* ve *gazavatnâme* türlerinde eserler verilmiştir⁴². Yazıcıoğlu Ali'nin İbn Bibi'den tercüme ettiği *Tarih-i Âl-i Selçuk* adlı eser buna örnek gösterilebilir. Ayrıca *Tarihi Takvimler* ve *Anonim Tevârih-i Osman*'lar kuruluş devrinde ortaya çıkan türlerdendir⁴³.

Yukarıda kısaca temas edildiği gibi İstanbul'un fethi siyâsî sahada olduğu gibi, belki ondan daha çok ilmî ve edebî alanda gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Nitekim Fetih'ten sonra Osmanlı tarih yazıcılığının ilmi bir metod kazanmaya başladığı söylenebilir. Fatih Sultan Mehmet'in teşvikiyle tarih çalışmaları artmış, Yunanca ve İtalyanca eserler tercüme edilmiştir. Şükrullah'ın Farsça eseri *Behcetü't-Tevârih*, Enverî'nin Arapça eseri *Düsturnâme* ve Karamanî'nin *Selâtinü'l-Osmaniyye*'si bu dönemde vücuda gelmiştir. Fatih devrinde tarih sahasındaki en önemli gelişme ise saray tarihçiliği statüsündeki şehnameciliğin başlamasıdır. Bu gelişmeye ek olarak

³⁹ Onun eserleri üzerinde İsmet Çetin bir doktora tezi hazırlamış, edebiyat ve halk kültürü açısından değerlendirilmiştir. İsmet Çetin, *Tursun Fakih Hayatı Edebî Şahsiyeti Mesnevîleri*, Ankara, 2002.

⁴⁰ Günay Kut, "Ahmedî", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.165; Eserin tıpkıbasımı ve incelemesi için bkz. Ahmedî, *İskender-nâme*, haz. İsmail Ünver, Ankara 1983.

⁴¹ Uğur Kurtaran, "Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *ISHE*, 2014, s.261; Necdet Öztürk, "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı Üzerine", *Osmanlı*, C.8, Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara 1999, s.257; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Dergisi*, Bahar 2013, s.272.

⁴² Yunus İnce, "II. Murad Dönemi'nde Osmanlı Tarih Yazıcılığı'nın Başlamasında Timurluların Etkisi", *SUTAD*, Bahar 2018, S. 43, s.461. II. Murat dönemi tercüme ve telif faaliyetleri önemli bir noktadır. Mesela bu dönemin tarihçiliğine ilişkin olarak bkz. Nihat Azamat, "II. Murad Devri Kültür Hayatı", Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996, s.167-172.

⁴³ Özcan, a.g.m., 272; Öztürk, a.g.m., 257.

diplomasi tarihine kaynaklık eden münşeat mecmualarını da zikretmek gerekmektedir.⁴⁴

Osmanlı tarih yazıcılığının en önemli örnekleri ise II. Bayezîd devrinde yazılmıştır. Bu eserler arasında Aşıkpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı, Neşrî'nin *Cihannüma*'sı, İdris-i Bitlisî'nin *Heşt-Bihîşt*'i, Kemalpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı zikredilebilir. Ayrıca Fatih'in tarihçisi Tursun Bey *Tarih-i Ebu'l-Feth* adlı eserini bu dönemde hitama erdirmiştir. Oruç Bey, Rûhî Çelebi ve Bihiştî gibi isimler *Tevârih-i Âl-i Osman*lar kaleme almışlardır. Osmanlı tarih yazıcılığının kuruluş ve gelişim evrelerinde yazılan eserlerde genellikle Türkçe'nin tercih edildiği görülmektedir.⁴⁵

Yavuz dönemine *gazavatnâmeler*, *Selîmnâme*; Kanûnî devrinde ise *Süleymannâme* ismini almıştır. Fatih döneminde başlayan *şehnamecilik* geleneği Kanûnî devrinde resmiyet kazanarak 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. İshak Çelebi, İdris-i Bitlisî, Hadîdî, Celalzâde Mustafa Çelebi, Mustafa Cenâbî, Mehmed Zaim ve Matrakçı Nasuh gibi isimler bu devrin tarihçileri arasında sayılabilir. Ayrıca *Tacü't-Tevârih* adlı eseriyle Hoca Sadeddin ile *Künhü'l-Ahbar*'ın yazarı Gelibolulu Mustafa Âlî'yi de zikretmek gerekir. 17. asrın en mühim ismi ise *Fezleke*, *Cihannüma* ve *Keşfü'z-zünun* adlı eserlerin sahibi Kâtip Çelebi'dir. Yine bu asırda İbrahim Peçevi tarafından yazılan *Peçevi Tarihi* Osmanlı tarihine dair önemli kaynaklardan biridir.⁴⁶

18. yüzyılda ise *şehnameciliğin* devamı olan *vak'anüvislik* kurumu ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Vak'anüvisler, seleflerinin yarım bıraktıkları olayları ve kendi dönemlerinde vuku bulan hadiseleri kayda geçirmekle görevlendirilmiştir. Vak'anüvislerin ilki Nâimâ (v.1716) olmakla birlikte, Mehmed Raşid (v.1735), Vâsîf (v.1806), Mütercim Asım (v.1819), Şânizâde Ataulah (v.1826), Esad Efendi (v.1848) ve Ahmed Cevdet (v.1895) gibi isimler de bu görevi ifa etmişlerdir.⁴⁸ Lâle devrinde

⁴⁴ Uğur Akbulut, "Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Tarih ve Tarihçi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2006, s.359-361; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, C.8, Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara 1999, s.247.

⁴⁵ Akbulut, a.g.m., s. 361-62; Tanzîmat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi. 8. bs., 2018, s.16-18; Eyüp Baş, "Dil-Tarih ilişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı", *AÜİFD* XLVI, 2005, s.106.

⁴⁶ Necdet Öztürk, "Osmanlılar'da Tarih Yazıcılığı Üzerine", *Osmanlı*, C.8, Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara 1999, s.258-259.

⁴⁷ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve terimleri Sözlüğü*, C.3, İstanbul, 1971, 574.

⁴⁸ Bekir Kütükoğlu, "Vak'anüvis", *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s.458.

kurulan tercüme heyetinin Arapça ve Farsça'dan yaptığı tarih tercümeleri ve Müteferrika'nın öncülüğünde kurulan matbaanın daha çok tarih kitapları neşretmesi tarih yazıcılığının gelişmesine vesile olmuştur. Daha sonra 19. yüzyılda tarih sahasında birçok yenilikler meydana gelmiş, *salnâme* türü ortaya çıkmış ve ilmi tarihçiliğin ilk örnekleri verilmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzîmat'a gelinceye değin tarih yazıcılığı genel hatlarıyla böyle bir serüvenden geçmiştir. Elbette tarih yazıcılığının seyri bununla sınırlı kalmayarak daha detaylı incelenebilir. Ancak burada, esas konuya zemin teşkil etmesi bakımından meseleye muhtasar bir çerçevede bakmak durumunda kaldık. Böylece genel tarih yazıcılığı, tarih anlayışı ve idrakine ilişkin bir bakış açısı inşa edilmeye çalışılmıştır. Fakat genel tarihin yanında asıl konumuzla alakalı olarak siyer yazıcılığına da temas etmek gerekir.

Türkçe Siyer eserlerine 14. asrın ikinci yarısında tesadüf etmeye başlıyoruz. Daha öncesinde bu hususta günümüze ulaşmış veyahut diğer eserlerde bahsedilen bir çalışmaya rastlayamasak da Arapça ve Farsça eserlerin içerisinde Türkçe satırası tercümelerin bulunması mümkündür⁴⁹. Türk Edebiyatındaki ilk Türkçe siyer, Kadı Mustafa b. Darir'in 1388'de tamamlanan *Tercümetü'd-Darir* adlı eseridir. Türkçe ilk telif siyer ise, Alaşehirli Kadı Veysi'nin *Siyer-i Nebi*'sidir⁵⁰.

Türkçe Siyerlerin çoğu devrin tanınmış simaları tarafından yazılmıştır. Bunların arasında Darîr, Bâkî, Karaçelebi, Abdülaziz, Celâlzade Mustafa Çelebi, Veysî, Nabî, Abdûlbakî Ârif ve Mütercim Asım gibi isimleri sayabiliriz. 20. yüzyılın başına kadar takriben 40 tane Türkçe Siyer yazılmıştır. Bu eserlerin bir kısmı doğrudan Türkçe telif iken, bir kısmı da Arapça ve Farsça tercümelerden meydana gelmiştir. Bu tercüme çalışmalarının genellikle ilk kaynak yerine muasır müelliflerin eserlerinden seçildiği dikkat çekmektedir⁵¹.

Türk Edebiyatında Siyerler önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple her devirde bu sahada eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Ancak bunlar arasında Türkçe Siyerlerin az olmasının sebebi, bu türün içinde değerlendirebileceğimiz *Mevlid*,

⁴⁹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul 1986, s.162.

⁵⁰ Massad Süveylim Ali el-Shaman, "Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişam'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Ankara 1982, s.XXXVIII.

⁵¹ Nihat Öztoprak, "Türk Edebiyatında Manzum Siyerler", **Mevlid ve Süleyman Çelebi Sempozyumu**, Ankara 2010, s.54.

Miraciye, Ahmediye, Muhammediyye, Gazavat-ı Nebî, Ahlâk-ı Nebî ve Hicret-nâme gibi eserlerin halk tarafından tercih edilmesinden ileri gelmektedir⁵². Bu doğrultuda Yazıcızâde Mehmed Bicân'ın Arapça olarak yazdığı *Megâribu'z-Zaman* adlı siyerini manzum olarak tercüme ettiği *Muhammediye*'si en çok okunan eserlerdendir. Bu eseri kardeşi Yazıcızâde Ahmed Bicân *Envâru'l Aşıkîn* adıyla nesir olarak kaleme almıştır. Bunlara ek olarak Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necat*'ı, Ahmed Mürşidi Efendi'nin *Pend-i Ahmediyye*'si ve Cezulî'nin *Delâilü'l-Hayrat*'ı ile onun Kara Davud olarak bilinen şerhi *Tevfiku'l-muvaffaki'l-hayrat*'ı zikredilebilir⁵³.

Osmanlı'da Siyer sahasında yukarıda işaret edilen eserler ve türler yanında *Esmâ-i Nebî, Sîret, Mevlid, Mi'râciye, Mucizât, Gazavât, Hilye, Delâil ve Hasâis, Hicret ve Şefâatnâme* türlerinde manzum ve mensur eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler Peygamber'in hayatını anlatmaktan ziyade Peygamber'i sevdirmeye gayesiyle vücuda getirilmiştir⁵⁴. Zira Osmanlı'da klasik siyer yazıcılığının amacı, Müslümanların güzel ahlak sahibi olmaları için Hz. Peygamber'in sîretinden, ilim ve adaletinden örnekler vermek, gazâvatını ve marifetini anlatarak onları yüreklendirmek, halka faydalı olmak ve Peygamber'in şefaatine nail olabilmektir⁵⁵.

Klasik dönem yazıcılığında kaleme alınan siyerlerden bazıları şunlardır⁵⁶:

1. *Tercümetü'd-Darir ve Takdimetü'z-Zahir*: Arapçadan tercüme edilen bu eser, bilinen ilk Türkçe siyer kitabıdır. Memluk sultanı el-Mansur Ali, Kadı Darir (v. 796/1393'ten sonra)'den Türkçe bir siyer kaleme almasını talep etmiştir. Bunun üzerine Darir, Şeyh Ekmelettin el-Bâbertî'ye nasıl bir eser yazması gerektiğini danışmıştır. Onun yönlendirmesiyle Ebu'l-Hasan el-Bekrî'nin "el-Envâr ve Miftâhü's-Sürûr ve'l-Efkâr fî Mevlidi'n-Nebiyi'l-Muhtar" adlı eserini seçerek Sultan'ın huzurunda okuyup tercüme etmiştir. Eseri yazıya aktarması ise, Sultan Berkuk'un hükümdar olduğu döneme tekabül etmektedir. 1388 yılında tamamladığı eserini Sultan Berkuk'a

⁵² Shaman, a.g.e., s. XXXIX

⁵³ Hatice Arpağuş, "Osmanlı Dönemi Sîret Yazıcılığında Peygamber Algısı", **Sîret Sempozyumu 1 – Türkiye'de Sîret Yazıcılığı**, 2012, s.69.

⁵⁴ Arpağuş, a.g.e., s. 70-72.

⁵⁵ Seyfettin Erşahin "Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.18, S. 3, 2005, s.336.

⁵⁶ Burada yer verdiğimiz eserler, Massad Süveylim Ali el-Shaman'ın "Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişam'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi" adlı doktora tezinde tespit ettiği eserlerden yararlanılarak belirlenmiştir.

takdim etmiştir. Mensur olan bu eserin içinde manzumelere de yer vermiştir⁵⁷. Kadı Darir, eseri doğrudan Hasan el-Bekrî'nin eserinden tercüme etmekle yetinmeyerek *İbn Hişâm'ın Siyer*'inden ilavelerde bulunmuş ve pek çok bölümü tashih ve tadil etmiştir. Beş ciltten oluşan eserin ilk cildinde Sultan Berkuk ve Hasan el-Bekrî'ye övgülerde bulunmuş, bazı surelerin sebab-i nüzullerini izah etmiş ve Hz. Peygamber'in doğumunu, nesebini, nübüvvetini ve İslam'ın yayılışını anlatmıştır. Fatıma'nın doğumu, Bedir ve Uhud savaşından ve son ciltte Hz. Peygamber'in vefatına kadar gerçekleşen bazı savaş ve olaylardan bahsetmiştir. Eser, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra İstanbul'a getirilmiştir. Darir'in bu tercüme-telif eseri daha sonraki dönemlerde yazılan Siyer ve Mevlid türünü ziyadesiyle etkilemiştir. Eser, 1963 yılında Faruk Görtüncü tarafından sadeleştirilerek yeniden neşredilmiştir⁵⁸. Keza bu hususta Yıldırım Kaplan tarafından 2006 yılında bir yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır⁵⁹.

2. *Siyerü'n-Nebî*: Bu manzum Siyer kitabı, Ahmedî Tacü'd-Din İbrahim (v. 815/1412)'e atfedilmektedir. Fakat Ahmedî'nin eserleri arasında kaydı bulunmamaktadır⁶⁰.
3. *Siyer-i Nebi*: 15. asırda yaşamış olan Muhammed isimli bir zat tarafından yazılan bu eser, en hacimli manzum Türkçe siyerlerden biridir. Eser, Kadı Darir'in siyerinin manzum halinden meydana gelmekle birlikte Darir'in ismi zikredilmemektedir. İki ciltten oluşan bu eser, Hz. Peygamber'in yaratılışından vefatına kadar gerçekleşen bazı vakaları ve savaşları, sahabilerin bir kısmının Müslüman oluşunu ve birtakım mucizeleri ihtiva etmektedir⁶¹.

⁵⁷ Leyla Karahan, "Erzurumlu Mustafa Darir Kıssa-i Yusuf", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1985, s. 38. Ayrıca Leyla Karahan'ın 1995 yılında "Erzurumlu Darir" ismiyle neşrettiği bir de kitabı bulunmaktadır.

⁵⁸ Shaman, a.g.e., s.XLVI-XLVIII; Karahan, a.g.e., s. 39-40.

⁵⁹ Yıldırım Kaplan, "Erzurumlu Kadı Mustafa Darir'in Kitâb-ı Siyer-i Nebî'si", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

⁶⁰ Shaman, a.g.e., s. XLVIII.

⁶¹ Shaman, a.g.e., s.XLVIII-LIV. Bu eserin tenkitli metni ve incelemesi için bkz. Muhammed Efendi, *Sîretü'n-Nebî*, C.1-2, haz. Bayram Özfirat, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

4. *Manzum Siyer-i Nebi*:16. yüzyılda Müniri İbrahim Çelebi (V. 927/1520) tarafından yazılan eser, yedi cüzden oluşmaktadır. Türkçe siyerlerin en hacimli olan ve mesnevi tarzında kaleme alınan bu eser, Kadı Darir ile Muhammed'in Siyerlerinin tesiri altında kalmıştır⁶².
5. *Tercüme-i Şevâhidü'n-nübüvve li takvîyeti yakini ehli'l-fütüvve*: Abdurrahman-ı Câmî (v. 898/1492)'nin *Şevâhidü'n-nübüvve* adlı Farsça eserinin Lâmiî Çelebi (v. 938/1532) tarafından yapılan tercümesidir⁶³.
6. *Me'âricü'n-Nübüvve fî Medâricü'l-Fütüvve Tercümesi*: Celâlzâde Mustafa Çelebi (v. 975/1567)'nin bu eseri, Molla Mü'in Miskin el-Ferahî (v. 907/1501)'nin *Siyer* kitabının Farsçadan Türkçeye tercümesidir. Celâlzâde, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle başladığı tercüme faaliyetini 1556'da tamamlamıştır. Eser daha ziyade *Delâilü'n-Nübüvveti'l-Muhammedî ve Şemâilü'l-Fütüvveti'l-Ahmedî* ismiyle bilinmektedir⁶⁴.
7. *Me'âlimü'l-Yakîn fî Sireti Seyyidi'l-Mürselîn*: Bu eser, Abdülbakî Mahmud/Şair Bâkî (v. 1008/1599-1600)'nin Şihâbü'd-Din Ahmed el-Hatîb el-Kastalânî (v.923/1517)'nin *el-Mevahibü'l-Ledünniye* adlı kitabını Arapçadan tercüme etmesiyle meydana gelmiştir. Bâkî, Vezir Sokullu Mehmed Paşa'nın emri üzerine tercüme ettiği bu eseri yazarken birçok kitaba müracaat etmiş, bazı ilavelerde bulunmuş ve müellifin fikirlerini Hanefî esaslarına göre düzenleyerek 1579 yılında tamamlamıştır⁶⁵.
8. *el-Mevâhibü'l-Ledünniye bi'l-Minahî'l-Muhammediye Tercümesi*: el-Kastalânî'nin eserinin Mahmud Magnisavî (v.X./XVI. yüzyıl) tarafından yapılan tercümesidir⁶⁶.

⁶² Shaman, age, s.LVI-LVIII; Bu eserin çevirimetin ve incelemesi için bkz. Reyhan Çorak, "Münîrî'nin Manzum Siyer-i Nebî'si Cilt 2-3 (inceleme-metin)", Marmara Üniversitesi TAE, İstanbul 2010.

⁶³ Mustafa İsmet Uzun, "Siyer ve Meğazi, Türkçe Siyer Kitapları", *DİA*, C.37, İstanbul 2009, s.325; Günay Kut, "Lâmiî Çelebi", *DİA*, C.27, İstanbul 2003, s.96. Bu eserin Osmanlıca aslından çevirisi Muzaffer Ozak tarafından 1876 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Ayrıca 2015 yılında tenkitli metni ve incelemesi de yayınlanmıştır. Bahsedilen eser için bkz. Erdem Can Öztürk, *Lâmiî Çelebi'nin Şevahidü'n-Nübüvve Tercümesi*, Ankara 2015.

⁶⁴ Shaman, age, s.LIX-LXI; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.III, İstanbul, 1975, s.38; Celia Kerslake, "Celâlzâde Mustafa Çelebi", *DİA*, C.7, İstanbul 1992, s.262.

⁶⁵ Shaman, a.g.e., s. LXII; Mehmed Çavuşoğlu, "Bâkî", *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s.540; Hüseyin Algül, "el-Mevahibü'l-Ledünniye", *DİA*, C.29, İstanbul 2004, s.421.

⁶⁶ Shaman, a.g.e., LXIV.

9. *İbn Hişâm'ın Siyer-i Nebi'sinin Tercümesi*: Bu kitap, Aydınî Eyyub b. Halil (v.986/1578) tarafından İbn Hişâm (v.218/834)'ın *Siret-i Rasulullâh* adlı eserinin yapılmış tek tercümesidir. İbn Hişâm'ın siyerinde İbn İshak'ın rivayetlerini çevirip İbn Hişâm'ın ilavelerine kısmen yer vermiştir. Kitaptaki bölümlerin bir kısmını çıkartıp bazı rivayetleri özetlemekle yetinen Eyyub, bu muhtasar eserini III. Murad'a takdim etmiştir⁶⁷.
10. Tercüme-i Şevâhidü'n-nübüvve: Abdurrahman-ı Câmî'nin siyerinin, Ahîzâde Abdülhalim Efendi (v. 1013/1604) tarafından yapılan tercümesidir. Eserin müellif hattı olan nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonu 4275 numarada bulunmaktadır⁶⁸.
11. *Sahâifu'l-İber ve Letâifu's-Siyer/ Siyer-i Kazerûnî Tercümesi*: Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî'nin *el-Münteka min siyeri'n-Nebî el-Mustafâ* adlı eserinin yapılan ilk Türkçe tercümesi olan bu kitap, İznikli Vahyizade Mehmed b. Ahmed (v. 1018/1606) tarafından 1595'te tamamlanmıştır⁶⁹.
12. *Delâ'il-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâ'il-i Fütüvvet-i Ahmedî veya Meâricü'n-Nübüvve Tercümesi*: Molla Miskin'in peygamberler tarihi ve Peygamberimizin hayatını kaleme aldığı Farsça siyerinin ikinci tercümesi olan eser, Altıparmak Mehmed b. Mehmed (1033/1623) tarafından yazılmıştır. Dilinin sadeliğinden dolayı Celâlîzâde'nin tercümesinden daha fazla yaygınlaşmıştır⁷⁰.
13. *Dürretü't-Tâc fî Sireti Sâhibi'l-Mi'rac / Siyer-i Veysi*: Alaşehirli Kadı Üveys b. Mehmed (v. 1037/1627) tarafından kaleme alınan bu eser, Türkçe ilk telif Siyer kitabı olma özelliğine sahiptir. Mekkî ve Medenî olmak üzere iki kısımdan meydana gelen eserin ilk cildinde Hz. Peygamber'in doğumundan Hicret'e; ikinci ciltte ise, Hicret'ten Bedir savaşına kadar

⁶⁷ Shaman, a.g.e., s. LXVI; Erşahin, a.g.e., s.345; Mustafa Fayda, "İbn Hişâm", *DİA*, C.20 , İstanbul 1999,s.73; Bu eserin Osmanlıca aslından tercümesi ve incelemesi için bkz. Massad Süveylim Ali el-Shaman, "Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora tezi, Ankara 1982.

⁶⁸ Mustafa İsmet Uzun, "Siyer ve Meğazi, Türkçe Siyer Kitapları", s.325; Hasan Güleç, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s.548.

⁶⁹ Shaman, a.g.e., s. LXVI; Mustafa İsmet Uzun, "Siyer ve Meğazi, Türkçe Siyer Kitapları", s.325.

⁷⁰ Shaman, a.g.e., s. LXVIII; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.1, İstanbul, t.y., s.240; Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi", *DİA*, C.2, İstanbul 1989, s.542. Bu eser 1976 yılında Faruk Meyan tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır.

gelen olaylara yer verilmiştir. Bu eser, Türkçe Siyer kitaplarının en güvenilirini kabul edilmektedir. Veysî eserini yazarken birçok Arapça ve Farsça kaynağa müracaat etmiştir. Vefatı sebebiyle eksik kalan kitabına pek çok zeyl yazılmıştır. Bunların ilki Nevizâde Ataullah (v.1044/1634)'a aittir. Atâî'den başka, Bosnalı Sâmî Abdülkerim (v. 1096/1684), Urfalı Yusuf Nâbî (v.1124/1712), Bağdadlı Nazmizâde Hüseyin Murtazâ (v.1134/1721), Ahmed Tıflî Efendi (v. XIII. /XVIII. asrın sonu) ve Koçhisârîzâde Süleyman Tâlib (v. 1206/1792) tarafından kaleme alınmıştır⁷¹.

14. *Siyer-i Kâzerunî Tercümesi*: Bu eser, Sa'deddin Muhammed b. Mes'ud el-Kâzerûnî (v. 766/1364'ten sonra)'nin "*el-Münteka fî Siyeri'n-Nebi el-Müntekâ fî Mevlid-i Mustafa*" adlı eserinin Karaçelebizade Abdülaziz Efendi (v. 1068/1657) tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilmesiyle vücuda gelmiştir. Karaçelebizade bu eseri, ağabeyi Mehmed Efendi'nin ricası üzerine tercüme ederek IV. Murad'a ithaf etmiştir⁷².
15. *Siyer-i Nebî*: Riyâzî Mehmed b. Mustafa (v. 1054/1644)'ya ait olan bu eserin hiçbir nüshasına rastlanamamıştır⁷³.
16. *Fevâyihu'n-Nebeviyye fî Siyeri'l-Mustafaviyye*: Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin bir diğer siyer eseridir. Bursalı Mehmed Tahir, bu eserin "*Siyer-i Kazerûnî Tercümesi*" ile aynı eser olduğunu söylemektedir. Ancak bu kitaplar Abdülaziz Efendi'nin kaleme aldığı iki farklı eserdir. İçindeki bölümleri *fâ'ihâ* diye tasnif ettiği için esere *Fevâyih* denmiştir. Hz. Peygamber'in risâlet öncesi hayatından başlayarak Hicretin yedinci yılına kadar gerçekleşen olaylar anlatılmıştır⁷⁴.
17. *Ravzatü'l-Ahbâb fî Sireti'n-Nebî ve'l-Âl ve'l-Ashâb Tercümesi*: Bu eser, Manisalı Benlizâde Mahmud (v. 1138/1725 veya 1140/1727) tarafından

⁷¹ Shaman, a.g.e., s.LXIX-LXXX; Mustafa Erkan, "Dürretü't-Tâc", *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s.33.

⁷² Shaman, a.g.e., LXXXI; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. 2, Dar İhya et-Türasü'l-Arabiyye, Beyrut, s.1851; Mustafa İsmet Uzun, "Siyer ve Meğazi, Türkçe Siyer Kitapları", s.325.

⁷³ Shaman, a.g.e., s. LXXXI.

⁷⁴ Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.3, s.81; Nevzat Kaya, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s.XXXI; Ali İhsan Karataş, *Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2015, s.84.

yapılan Cemâlüddin Ataullah b. Fadlullah el-Hüseyini eş-Şirâzî (ö.926/1520)'nin “*Ravzatu'l-Ahbâb*” adlı eserinin Türkçe tercümesidir⁷⁵.

18. *Siyer-i Nebî*: Abdülbâkî Arif Efendi (v. 1125/1713) bu manzum eserini pek çok Arapça ve Farsça kaynağa başvurarak yazmıştır. Eserin muhtevası Hz. Peygamber'in nurunun yaratılışı ve Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e intikalinden başlayarak Hicretin dördüncü senesine kadar devam etmektedir. Damat İbrahim Paşa'nın emriyle eksik kalan bu eser Arif Efendi'nin damadı Faiz Efendi tarafından tamamlanmıştır⁷⁶.
19. *Mevhibe-i Seniye Mine's-Sireti'z-Zekiye*: Ahmed b. İbrahim Tobhanevi (v.1183/1769) tarafından yazılan bu eser, muhtasar bir siyer kitabıdır. Müellif kitabını yazarken *el-Mevâhibü'l-Ledünniye*'den çokça istifade etmiştir. Hatta Kastalânî'nin bu eserinin kısmi tercümesi olduğu belirtilmektedir⁷⁷.
20. *Manzum Siyer-i Nebî / Şerâfetnâme*: Seyyid İbrahim Hanîf Efendi (v.1217/1802)'ye ait bu Siyer kitabı mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. Üç cilt halinde yazılan eser noksan olup ciltlerin tamamı bulunmamaktadır. Mevcut iki cilt Mekkî ve Medenî olarak iki bölüme ayrılmıştır. Veysî'nin siyeriyle benzerliklere sahip bu eserde, Mevlana'nın *Mesnevi*'sinden birçok şiire yer verilmiştir⁷⁸.
21. *Siyer-i Halebi Tercümesi / Şerhu Kasîdeti'l-Halebî*: Bu eser, Ayıntaplı Mütercim Ahmed Âsım Efendi (v. 1235/1820) tarafından İbrahim b. Mustafa el-Halebî el-Mudarî (v. 1191/1776)'nin “*Nazmu's-Sireti'n-Nebeviyye*” adlı eserine yapılan ilk Türkçe tercümedir. Mütercim Âsım Efendi, Arapçadan tercüme ettiği bu eseri Sultan III. Selim'e takdim etmiştir. Müellif 63 beyitlik eserinin aynı zamanda şerhine yer vermiş ve lüzum gördüğü yerlerde ilavelerde bulunmuştur⁷⁹.

⁷⁵ Shaman, a.g.e., s.LXXXIII; Mustafa İsmet Uzun, “Siyer ve Meğazi, Türkçe Siyer Kitapları”, s.325.

⁷⁶ Shaman, a.g.e., s. LXXXIV-LXXXV; Erşahin, a.g.m., s. 350; Bağdatlı İsmail, **İzah-ı Meknun fi Zeyl-i Keşfü'z-Zünun** II, Dar İhya et-Türasü'l-Arabiyye, Beyrut, s. 33.

⁷⁷ Shaman, a.g.e., s. LXXXVI-LXXXVIII; Erşahin, a.g.m., s.350.

⁷⁸ Shaman a.g.e., s. LXXXIX-XCI; Erşahin, a.g.m., s. 351;

⁷⁹ Shaman, a.g.e., s.XCII; Erşahin, a.g.e., s. 346; Mustafa S. Kaçalın, “Mütercim Âsım Efendi”, DİA, C.32, İstanbul 2006, s.200.

22. *Şerh-i Kaside-i Halebî Tercümesi*: Halebî'nin eserinin ikinci tercümesi olan bu eser, Mehmet Efendi (1216/1801) isimli bir zat tarafından yazılmıştır. Bilinen tek nüshası, British Museum'da bulunmaktadır⁸⁰.
23. *Tercümetü'l-Müntehâb min Siyeri'r-Resûl*: Ebu'l-Hasan el-Bekrî'nin siyerinden tercüme ederek vücuda getirdiği bu eserin mütercimi İbrahim Ganim Efendi (v. 1230/1815)'dir. Yedi cüzden meydana gelen eser, Hz. Muhammed'in doğumundan Hz. Hatice ile izdivacına kadar gelen olayları ihtiva eder. Eserin tek nüshası Veliyüddin Efendi koleksiyonunda bulunmaktadır⁸¹.
24. *Siyer ve Ensâb-ı Nebî ve Menâkıb-ı Ashâb*: Eser, Mehmed Said b. Pîr Osman (v. 1234/1818) tarafından yazılmıştır⁸².
25. *Ahsenü'l-Ahbâr*: Ahmed Vehbi Efendi (v. 1235/1819) tarafından yazılmıştır⁸³.
26. *Manzum Siyer-i Nebî*: Abdülfettâh Şefkar Efendi (v. 1242/1826) tarafından III. Selim döneminde mesnevi tarzında nazmedilmiştir. Bilinen tek yazma nüsha Berlin'de MS.Or. Quart no. 1786'da bulunmaktadır⁸⁴.
27. *Ziyâ'ül-Cinân ve Şifâ'ü'l-Cenân*: İbrahim b. Ahmed Tokadî (v. 1255/1839)'nin bu eseri yazma halinde bulunmaktadır⁸⁵.

Genel hatlarıyla Osmanlı'da klasik dönem Türkçe siyer yazıcılığına hâkim olan karakteristik özellikler, menkıbelere ve bazen mevzu rivayetlere yer verilmesi, tasavvufî niteliklere sahip olması, *delâil* ve *hasâis* konularına ağırlık verilmesi şeklinde sıralanabilir. Siyer ilmi içerisinde değerlendirebileceğimiz Mevlid, Mirâiciye ve Hicretnâme gibi türlerin varlığı ve yazılan kitapların çoğunun manzum veyahut manzum-nesir karışımı metinler olması hasebiyle bu devrin eserleri daha çok edebi eser muhtevasına sahiptir. Ancak bu durum eserlerin siyer kategorisinde değerlendirilmesine engel teşkil etmeyip kültür zenginliğinin göstergesi olarak yorumlanabilir⁸⁶.

⁸⁰ Shaman, a.g.e., s. XCIV.

⁸¹ Shaman, a.g.e., s.XCV.

⁸² Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, C.3, s.186; Shaman, a.g.e., s. XCVI.

⁸³ Bursalı, a.g.e., C. 3, s. 9; Shaman, a.g.e., s. XCVI.

⁸⁴ Shaman, a.g.e., s. XCVII.

⁸⁵ Bursalı, a.g.e., C.3, s.185; Shaman, a.g.e., s.XCVIII.

⁸⁶ Erşahin, a.g.m, s.337; Arpaguş, a.g.m, s.81-93.

C. Tanzîmat ve Modernleşme: Yeni Tarih Yazıcılığı

Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısında dönüm noktalarından birisi Karlofça Antlaşması'dır. 1699'da imzalanan bu anlaşmayla, zaferlere alışan bir devletin kaybetme duygusunu yaşadığı görülür. Bu duygu, devletin askerî ve teknik açıdan geri kaldığını farketmesine sebep oldu. Bu sebepten askerî alanda bir yenilenme (ıslahat) sürecinin başlatılması gerektiği düşüncesine varılmıştır. Dolayısıyla bu fikir, askerî alandan başlayarak zamanla siyâsî ve sosyal alanlara da tesir edecek bir dizi ıslahatların yapılmasına sebep olmuştur. Böylece Osmanlı modernizasyonu da başlamıştır⁸⁷.

Bu dönemde başlangıç itibariyle sefirler gönderilmiş; onların yazdığı *seferetnâmeler* ve sundukları *layihalarla* ıslahat kavramı siyasetin temel politikalarını belirlemeye başlamıştır. Bir bakıma devletin istikbalinin tartışma konusu haline geldiği bu devirde çözüm arayışları baş göstermiştir. Bu arayışlar, başlangıçta askerî ve idarî sahada meydana gelen ıslahat çalışmaları daha sonra sosyal ve kültürel alanda da kendini göstermeye başlamıştır. Velhasıl bu husustaki en önemli gelişme, Tanzîmat Fermanı'nın ilanıdır. Bu fermanın uygulamaya konmasıyla arzu edilen netice tam manasıyla hâsıl olmadıysa da toplumsal anlamda köklü değişiklikleri tetiklemiştir.

1. Tanzîmat ve Modernleşme

Osmanlı'da yenilik arayışlarını Lâle Devri (1718-1730)'ne kadar götürebiliriz. Ancak bir proje olarak modernleşmenin en önemli safhaları, III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde gerçekleşen reform hareketleriyle vücuda gelmiştir. Bu reform hareketlerinin başladığı dönemde kapitülasyonlar ve ihdas edilen yeni müesseselerinin masrafları sebebiyle çıkan borçlar devletin belini bükmüş durumdaydı⁸⁸. Orduyu ıslah maksadıyla askeri sahada yapılan modernleşme teşebbüsleri yeterli gelmemekteydi. Ayrıca mesele yalnızca Batı'nın tekniği almakla bitmiyordu. Tekniğin aktarımıyla

⁸⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 15.bs., İstanbul 2019, s.13.

⁸⁸ Ülken, a.g.e., s.26.

beraber gelen zihniyet değişikliği; modern ilimler, Batı edebiyatının etkisi ve Avrupa devletlerinin baskısı ile yerleşerek yenileşme hareketlerini tetikliyordu. Tanzimat ise, gerçekleşen askeri ve teknik modernleşmenin siyasi ve hukuki ayağını oluřturmaktaydı⁸⁹. Bütün vatandaşların eşit haklara sahip oldukları bu yeni dñzen daha ziyade azınlıkların devletten ayrılmasına imkân sağlamış oldu. Tanzimat'ın getirdiği imkânlardan istifade eden azınlıkların yabancı sermayenin desteği sayesinde iktisadi anlamda güçlenmeleri Türk halkını sıkıntıya sokmuřtu⁹⁰.

Modern eğitim verecek kurumların bulunmaması diğer bir problemdi. Bu meyanda ihdas edilen Meclis-i Me'arif, Meclis-i Muvakkat, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Encümân-i Dâniş gibi ilmi hüviyeti haiz kurumlar, eğitimin yanında askerî ve hukûkî alanda yenilenmenin fikrî zeminini oluşturmak için devlet aklının oluşmasına katkı saęladılar⁹¹. Böylece yeni eğitim kurumları, başta tıp, mühendislik ve askerî alanda olmak üzere tesis edildi. Nihayet yaşanan süreç, Tanzimat'a zemin hazırlamıřtır⁹².

3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhâne-i Hatt-ı Hümayun ile Tanzimat resmen duyurulmuş oldu. Önceki devirlerde gerçekleşen modernleşme teşebbüslerinin Tanzimat ile birlikte içtimai bir boyut kazandığını söyleyebiliriz. Eğitim hususunda gerçekleşen yenileşme girişimleri sayesinde eski medreselerin karşısında devlet eliyle yenileri açılmıştı. Bu girişimler doğrultusunda İslami ilimlerin Türkçeleştirilmesi ve yaygınlaştırılması sayesinde Batılılaşmanın yanında İslamcılığa da hizmet edilmiş oluyordu. Ayrıca Tanzimat ile beraber yeni ilimlerden haberdar olunmuş ve iktisat, psikoloji, sosyoloji, modern hukuk gibi birçok sosyal bilim dalına ilgi artmıřtır⁹³.

Avrupa'nın siyasi ve askeri yükselişi karşısında devletin gücünü korumak maksadıyla başlayan modernleşme hareketi, milletin özgürlüğünü, kültürünü ve kimliğini muhafaza etmeyi de amaçlamaktaydı. 18. yüzyılda kendi tarihi ve kültürel formlarını gözeterek başlayan askeri ve teknik alandaki reformlar, daha sonra sosyal

⁸⁹ Ülken, a.g.e., s.25.

⁹⁰ İlber Ortaylı, "Tanzimat", **TCTA**, 1985, c.6, s.1545.

⁹¹ Mesela dönemin önemli simalarından olan Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi bu meclislerde üye olarak bulunmuştur. Bilal Kemikli, **Şair Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi Hayatı Eserleri Şiirleri**, İstanbul, 2011, 27.

⁹² Ülken, a.g.e., s.29-30.

⁹³ Ülken, a.g.e., s.46-48.

ve hukûkî bir şekil aldı. Böylece idarî, siyasî ve kültürel anlamda değişiklikler ön plana çıkarılmış oldu⁹⁴.

İktisadi problemler ve Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik fikirleriyle Balkanlarda ve Mısır'da meydana gelen bağımsızlık hareketleri Gülhâne-i Hatt-ı Hümayun'unun ilanıyla da dindirilememiştir. Baş gösteren sorunların Tanzimat beyannamesi ile halledilememesi Batı devletlerinin müdahalesine imkân sağlamıştır. Kırım Savaşı'nın nihayetinde Rusya'nın Ortodoks Hristiyanların adına hak talep etmesini önlemek üzere müttefik devletlerin talepleri doğrultusunda yeni bir ferman çıkarılmıştır. Böylece devletin Tanzimat'la başlayan Batılılaşma hareketleri, 1856 yılında Islahat Fermanı ile devam etmiştir⁹⁵.

Hilmi Ziya'nın ifadesiyle, Divân-ı Hümayun'un değerini kaybedip yerini Babîâli'nin doldurduğu dönemde, modernleşme hareketi aydınlar tarafından benimsenmeye başlanmıştır. Bu durum devlet eliyle gerçekleşen Batılılaşma girişimlerinin topluma geçmesine imkân vermiştir⁹⁶. Bilhassa toplumsal yapı, gazete ve dergi gibi kamuoyu oluşturan mevkutelerin neşriyle birlikte farklı görüş ve fikirleri tanımıştır⁹⁷. Şinâsi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi isimlerin öncü olduğu bu fikir mecrasında “hürriyet, eşitlik, medeniyet, milli menfaatler” gibi konularda makaleler yazılmaktaydı. Batı'ya, özellikle de Fransa'ya gidip gelen Türk aydınlar edindikleri Avrupa tecrübesini millete aşlamak gayesindeydiler. Hukuk, iktisat, ahlak ve aile gibi konularda fikirlerini aktararak kültürel değişime yön vermekteydiler⁹⁸. Bu değişime paralel olarak modernleşme gündelik hayatın içinde, yaşam tarzında ve giyim kuşamda etkisini göstermeye başlamıştır⁹⁹.

⁹⁴ Kemal Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi**, İstanbul, 2019, s.15.

⁹⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 2019, s.216.

⁹⁶ Ülken, a.g.e., s.34.

⁹⁷ Osmanlı basın tarihi hakkında bkz. Uğur Akbulut “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic**, Volume VIII/V Spring , Ankara 2013, p. 31-57 (<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423932786.pdf> 5 Mayıs 2020 günü erişilmiştir.)

⁹⁸ Tanzimat dönemi kültür değişimi hakkında bkz. Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, Ankara, 2017, 125-136.

⁹⁹ Ülken, a..g.e., s.37.

Öte yandan Tanzîmat'ın getirdiği yeniliklerin toplumun bazı kesimleri tarafından tepkiyle karşılandığı görülmektedir¹⁰⁰. Müslüman halk, husûsen *musâvât* ilkesinden hareketle yapılan ıslahatların gayrimüslimlerin lehine gerçekleştirildiğini düşünmekteydi. Rum Patriği ise, gayrimüslim tebaa içerisinde üstün bir konuma sahip olan Ortodoksların imtiyazlı konumunu kaybetmesi sebebiyle bu durumdan en çok rahatsız olanlardan biriydi¹⁰¹.

Tanzîmat, pek çok yenilik getirmekle birlikte devlet yönetim tarzını değiştirmeye matuf değildir. Fakat bir modernleşme girişimi olarak Tanzîmat, Batı medeniyetinin tekniğini ve fikriyatını tevarüs eden bir atılım olmuştur¹⁰². Nitekim mevcut reformlarla amaçlanan, hemen uygulanacak çözümler bulmaktı. Bunun sebebi devletin sistemli bir ilerleyiş için ihtiyaç duyulan altyapıya sahip olmamasından ileri gelmekteydi. Zira reformları hayata geçirirken bir yandan da iç isyanlar, mali sıkıntılar ve dış meselelerle ilgilenmek durumundaydı¹⁰³.

2. Tanzîmat Dönemi Tarih Yazıcılığı

Tanzîmat siyasi ve sosyal değişimin yaşandığı bir dönemdir. Her şeyden önce düzenlenen hukûkî yapı ve içine girilen yeni medeniyet havzasının fikirleri, geniş coğrafya içerisinde farklı etnik ve dinî grupları bir arada bulunduran Devlet-i Aliyye'nin toplumsal yapısını etkileyecektir. Bu etkiye paralel olarak, münevverlerin tarih anlayışında ve buna bağlı olarak da Osmanlı tarih yazıcılığında bir dönüşüm meydana gelecektir. Nitekim dünyayı ve hayatı din merkezli anlama çabası, klasik tarih anlayışını belirlerken; içine girilen bu süreçle birlikte, yeni fikirler ve hukûkî düzenlemeler, zihinleri daha çok rasyonaliteyi esas alan bir dünya tasavvuruna zorlamıştır¹⁰⁴. Bilhassa, bilim anlayışıyla birlikte değişen paradigma, sanat ve

¹⁰⁰ Tanzîmata karşı bir kısım ayaklanmalar oluşmuş, o dönem Kazasker olan Arif Hikmet Beyefendi Bulgaristan'da çıkan ayaklanmaları durdurmak üzere Tanzîmat Müfettişi olarak görevlendirilmiştir (Kemikli, age, 72). Bu ayaklanma üzerinde doktora çalışması yapan Halil İnalçık'ın değerlendirmeleri için bkz. Halil İnalçık, "Tanzîmat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *TCTA*, C.6, İstanbul, 1985, s.1536-1544.

¹⁰¹ Ortaylı, a.g.m., s.1546.

¹⁰² Ülken, a.g.e., s.36.

¹⁰³ Ali Akyıldız, "Tanzîmat", *DİA*, c.40, İstanbul 2011, s.9; Hilmi s.36.

¹⁰⁴ Burada Hilmi Ziya'nın Tanzîmat'ın kavramlar etrafında düşünceye tesirine dair tespitleri için bkz. Ülken, "Tanzîmata Karşı", *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul, 2013, 23-32.

edebiyatta farklılaşan ekoller, ırk ve mezhep ayrımcılığı gibi hususlar tarih ilmine bakışı etkilemiştir¹⁰⁵. Fakat yine de bu dönemde klasik tarih yazımı bir şekilde devam etmiştir. Zamanla tarih yazımında yeni teknikler ve türler ortaya çıkmıştır. Nümizmatik, arkeoloji ve epigrafi gibi yan alanlar bilimsel tarihçilikte kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Tanzîmat dönemi, Ortaylı'nın tespitine göre, her ne kadar bilimsel tarihçiliğin doğuşuna şahitlik etse de devamlılığını ve gelişimini sağlayacak bir müesseseseleşmeden yoksundur¹⁰⁶.

Tanzîmat döneminde Avrupa dillerini bilen tarihçilerin yetişmesiyle beraber Batı kaynaklarından faydalanılmaya ve eserlerde Avrupa tarihine dair bilgilere yer vermeye başlanmıştır. Dil bilmeyen tarihçiler ise çeviriler yoluyla eksikliklerini tamamlamaya çalışmışlardır¹⁰⁷. Ortaylı'nın naklettiğine göre, devlet 19. yy'ın ilk yarısında ilmi tarih sentezlerini Hammer ve Zienkeisen gibi yabancılara yaptırmıştır. Yine onun tespitine göre, bilahare bilimsel tarih alanında yetişen münevverler olmuş; mesela Hayrullah Efendi, *Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* adlı eserinde tarihi dış dünya ile bağlantılı ve mukayeselere yer verecek şekilde ele almıştır¹⁰⁸.

Bununla birlikte ıslahat süreçlerinde varlık gösteren dilde sadeleşme hareketleri, Tanzîmat döneminde de etkili olmuştur. Bu hareket, bilginin vülgarize edilmesini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu dönemde pek çok hususta halkı bilgilendirme gayesiyle gazete ve süreli yayın çalışmaları artmıştır. Ayrıca, tercüme eserler ve Batı ile irtibatlı olduğumuz her bir alan vesilesiyle dilimize giren kavramlar dildeki bu değişimi etkilemiştir¹⁰⁹.

Tanzîmat dönemi mevzu bahis olunca akla gelen ilk isim şüphesiz Ahmed Cevdet Paşa'dır. Encümen-i Dâniş herkesin anlayacağı bir tarih yazması üzere Ahmed Cevdet Paşa'yı görevlendirmiştir. Cevdet Paşa, 1774-1826 yılları arası *Osmanlı Tarihi*'ni yazarken ek olarak dünya tarihine dair konulara da yer vermiştir. Eserini oluştururken ilk kez arşiv vesikalarına başvurmuş, eski vakanüvis tarihlerini,

¹⁰⁵ Zeki Arıkan, "Tanzîmat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", **TCTA**, C.6, s.1584

¹⁰⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.89, 93; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Bahar 2013, s.283.

¹⁰⁷ Arıkan, a.g.m., s.1584.

¹⁰⁸ Ortaylı, a.g.e., s.87.

¹⁰⁹ Abdullah Erdem Taş, "19. Yüzyıl Tarih Telakkileri ve Darülfunun'da İslam Tarihi Dersleri, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora tezi, s. 70.

sefaretnameleri, resmî belgeleri ve antlaşmaları incelemiş ve Avrupa eserlerini tercüme ettirmiştir. Eski vakayiname geleneğinin ağıdalı dilini terk ederek eserinde daha sade bir dil kullanmıştır¹¹⁰. Tarih bilincine sahip olan Cevdet Paşa'nın kendisinden sonraki tarih çalışmalarına önemli tesirleri olmakla birlikte diğer yan bilimleri öğrenip geliştirmesi mümkün değildi. Bu gelişmenin gerçekleşmesi ve bilimsel tarih çalışmalarının meydana gelmesi daha sonraki dönemlere kalmıştır¹¹¹.

Ayrıca bu dönemde, ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerine karşı etnik ve dini çeşitliliğe sahip nüfusun Osmanlı topraklarında birliğini sağlamak gayesindeki Osmanlıcılık akımının tarih yazıcılığına tesir ettiği görülmektedir. Namık Kemal'in kaleme aldığı *Osmanlı Tarihi* bu amaçla yazılan eserlere örnek gösterilebilir. Namık Kemal'in eseri araştırma ve incelemeler neticesinde ortaya konmaktan ziyade, "milliyetperverlik ve vatanseverlik" fikrini aşlamak amacıyla yazılmıştır¹¹². Tarih çalışmalarında Osmanlıcılık ülküsünün yanı sıra Batı'daki Türkoloji çalışmalarının etkisiyle Türklerin Müslüman olmadan önceki tarihine ilgi artmış ve Türkçülüğe dair araştırmalar yapılmaya başlanmıştır¹¹³.

Ahmet Vefik Paşa'nın mekteplerde okutulmak üzere yazmış olduğu *Fezleke-i Tarih-i Osmânî* adlı eserinde ise, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan çöküşüne kadar gelen devreler altı bölümde tasnif edilerek incelenmiştir. Ayrıca eserde medeniyet ve İslamiyet öncesi Türk tarihine dair bilgilere yer verilmiştir. Bu kitap kendisinden sonra yazılan tedrisat eserleri için örnek teşkil etmiştir. Mustafa Nûri Paşa'nın *Netâyicü'l-Vukuat*'ı ve Abdurrahman Şeref Efendi'nin *Târîh-i Devlet-i Osmâniye* adlı eseri bu yöntem ve taksim kullanılarak oluşturulmuştur¹¹⁴.

Tanzîmat'tan sonra tarih ilminin mekteplerde okutulmaya başlamasıyla ders kitabı ihtiyacından dolayı telif ve tercüme çalışmaları hızlanmıştır. Bu eserlerde diğer devletlerin ve dinlerin tarihine de yer verilmiştir. Ahmet Hilmi Efendi, Müşir

¹¹⁰ Arıkan, a.g.m., s.1584,1585; Şehabettin TEKİNDAG, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", **TTK. 40.yılı Töreninde verilen Konferans**, s.662

¹¹¹ İlber ORTAYLI, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", **Tarih Yazıcılık Üzerine**, s.90.

¹¹² Mükremin Halil Yinanç, "Tanzîmat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik", **Milli Tarihin İnşası**, haz. Ali Şimşek, Ali Satan, İstanbul 2017, s.95.

¹¹³¹¹³ Tanzîmat dönemi Türkçülük temayüllerine dair bkz. Ülken, "Tanzîmat Devrinde Türkçülük", **Millet ve Tarih Şuuru**, 143-148.

¹¹⁴ Yinanç, a.g.e., s.96.

Süleyman Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Murat Bey ve Sait Paşa gibi isimler umumi tarih çalışmaları meydana getirmişlerdir¹¹⁵.

Tanzîmat döneminde şehir tarihleri, monografi, biyografi ve bibliyografya eserleri, arkeoloji kaynaklı çalışmalar, lügatler ve ansiklopediler yazılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Mükremin Halil Yınanç'ın aktardığına göre, Arap ve İran tarihleri veya Bizans, Ermeni ve Süryani eserlerini tercüme etmek için herhangi bir faaliyette bulunulmamıştır. Ayrıca Tanzîmat'tan II. Meşrutiyet'e kadar geçen zaman zarfında onca kişinin içinde faydalı eserler bırakan yalnızca birkaç kişinin ismini zikretmektedir. Bu duruma sağlam bir tahsil görmüş, kendi kültür ve medeniyetine vâkıf, Şark ve Garb dillerini bilen aydınların sayısının az olmasını sebep göstermektedir. Alanında mütehassıs zevatın ise telif ve tercüme çalışmalarında bulunmamalarının en temel sâiki olarak II. Abdülhamid döneminin istibdatçı yönetimini işaret etmektedir. Ona göre, bu sebeplerden dolayı Meşrutiyet'e kadar bütün sosyal bilimlerde durgunluk yaşanmıştır¹¹⁶.

İslam Tarihi çalışmalarına gelince Tanzîmat'tan önce bu sahada eserler verilmiş ve pek çok tercüme faaliyetinde bulunulmuştur. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dildeki eserlere ve Bizans kaynaklarına müracaat edilerek yazılmış Müneccimbaşı'nın *Cami'ü'd-düvel*'i gibi eserler vücuda getirilmiştir. Ancak Tanzîmat'tan sonra yazılan eserlerin çoğu ders kitapları veya halka hitap eden kitaplarla sınırlı kalmıştır. Suphi Paşa'nın tamamını yayımlayamadığı *Hakâyiku'l-Kelâm Fi Târîhi'l-İslâm* adlı eseri, Abdurrahman Şeref Efendi'nin *Fezleke-i Düvel-i İslâmiye* ve *Zübdetü'l-Kıyas* adlı eserleri ve Azmi Bey'in *İslam Tarihi* mektepler için yazılan kitaplardandır. Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*'sı, Vecihi ile Mehmed Halid'in *Târih-i İslâm*'ı, Yusuf Suad'ın *Mir'âtü's-Şüun*'u ve Eyüp Sabri Paşa'nın *Mahmudü's-Siyer*'i halka yönelik yazılmış eserlerdendir. Keza Yınanç'a göre, Abdurrahman Fehmi Efendi'nin *Medresetu'l-Arab* ve Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi* adlı eserleri araştırma ve tetkik neticesinde değil Batı kaynaklarından alıntılarla vücuda getirilmiştir. Bunlara ek olarak, İbrahim Rıfat, Hacı Zihni Efendi ve

¹¹⁵ Yınanç, a.g.e., s.97.

¹¹⁶ Yınanç, a.g.e., sy. 116-119.

Mehmet Vehbi gibi müelliflerin İslam tarihinin önde gelen isimlerinin biyografilerine yer verdiği eserlerde yayınlanmıştır¹¹⁷.

Tanzîmat döneminde yazılmış İslam Tarihi eserleri şunlardır¹¹⁸:

“İbrahim el-Halebî (v.1549)’nin *Siyer-i Halebî Tercümesi*¹¹⁹, Veysî Üveys b. Mehmet (v.1628), *Siyer-i Veysî*¹²⁰, Mehmet Münip Ayıntabi (v.1823), *Tercüme-i Siyer-i Kebir*¹²¹, Muhammed b. Çerkez, *İmam Salebî’nin Kısas-ı Enbiyâ Tercümesi*¹²², Abdurrahman, *Kitâb-ı Siyer-i Nebî*¹²³, Râşid, *Tarih-i Enbiyâ*¹²⁴, Mehmet Azmi-İbrahim Hakkı Paşa (v.1918), *Muhtasar İslam Tarihi*¹²⁵, Eyüp Sabri Paşa (v.1890), *Mahmudu’s-Siyer*¹²⁶, Suphi Paşa (v.1886), *Hakâyiku’l-Kelâm Fi Târîhi’l-İslâm*¹²⁷, Mehmet Zihnî (v.1913), *Meşâhirü’n-Nisâ*¹²⁸ ve *Mir’âtü’s-Şüûn*¹²⁹, Mizancı Mehmet Murat (v.1916), *Muhtasar Tarih-i İslam*¹³⁰, Osman, *Fütühât-ı Mekkîye’nin Vesâyâ-yı Enbiyâ ve Nesâiyih-i Ulemâ ve Hükemâ Tercümesi*¹³¹, Ziya

¹¹⁷ Yınanç, a.g.e., s.104-106.

¹¹⁸ Bu eserler Mehmet Çog’un *II. Meşrutiyet İslam Tarihi Yazıcılığı* isimli doktora tezinde tespit ettiği eserlerden yararlanarak aktarılmıştır. Ayrıntılı olarak bkz. Cog, “II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği (1908-1918)”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2004.

¹¹⁹ İbrahim el-Halebî, *Siyer-i Halebî Tercümesi*, çev. Ahmet Asım, Bulak Matbaası, İstanbul 1235/1820.

¹²⁰ Veysî Üveys b. Mehmet, *Siyer-i Veysî*, **Tashih: Sadullah Said Ahmedî**, Vezirhan Matbaası, 1245/1830.

¹²¹ Hasan el- Şibânî, **Tercüme-i Siyer-i Kebir**, çev. Mehmet Münip Ayıntabi, İstanbul 1241/1826.

¹²² Ebu İshak Muhammed b. Salebî, **İmam Salebî’nin Kısas-ı Enbiyâ Tercümesi**, çev. Muhammed b. Çerkez, İstanbul 1282/1866.

¹²³ Abdurrahman, **Kitâb-ı Siyer-i Nebî**, Esad Efendi Taş Destgâhı, İstanbul 1289/ 1874.

¹²⁴ Râşid, **Tarih-i Enbiyâ**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282/1866.

¹²⁵ Mehmet Azmi-İbrahim Hakkı Paşa, **Muhtasar İslam Tarihi**, Kasbar Matbaası, İstanbul 1284/1868; Osmanlıca aslından çevirisi için bkz. İbrahim Hakkı, Mehmet Azmi, **Muhtasar İslam Tarihi**, haz. Şaban Ahmed, Ankara 2008.

¹²⁶ Eyüp Sabri Paşa, **Mahmudu’s-Siyer**, Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1287/1871; Bu eser hakkında yapılmış olan ilmî çalışmalar için bkz. M. İhsan Hacısmailoğlu, “Eyüp Sabri Paşa’nın Mahmûdu’s-Siyer’i”, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2008; Ayşe Hümeysra Saraç, “Eyüp Sabri Paşa’nın Mahmûdu’s-Siyer’inde Hz. Peygamber’e Dair Nakledilen Haller (Mekke Dönemi)”, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2010.

¹²⁷ Suphi Paşa, **Hakâik-i Kelam Fi Tarih-i İslam**, Darü’l-Tıbaâtü’l-Âmire Matbaası, İstanbul 1297/1881; Osmanlıca aslından çevirisi için bkz. Abdüllatif Suphi Paşa, **İslam Tarihinde Sözlerin Hakikatleri**, çev. Emine Öztürk, Nural Savcı, Ankara 2019.

¹²⁸ Mehmet Zihnî, **Meşâhirü’n-Nisâ**, Darü’l-Tıbaâtü’l-Âmire Matbaası, İstanbul 1294/ 1878; Günümüz Türkçesine aktarılmış hali için bkz. Mehmed Zihni Efendi, **Tarihte İz Bırakan Meşhur Kadınlar 1-2**, haz. Bedrettin Çetiner, İstanbul 1982.

¹²⁹ Mehmet Zihni, **Mir’âtü’s-Şüûn**, Darü’l-Tıbaâtü’l-Âmire Matbaası, İstanbul 1324/ 1911.

¹³⁰ Mehmet Murat, **Muhtasar Tarih-i İslam**, İstanbul 1296/ 1880;

¹³¹ Osman, **Fütühât-ı Mekkîye’nin Vesâyâ’yı Enbiyâ ve Nesâiyih-i Ulemâ ve Hükemâ Tercümesi**, İstanbul 1287/1871.

Paşa (v.1880), *Endülüs Tarihi*¹³², İsmail Kenan, *Muhtasar İslam Tarihi*¹³³, İzmirli Mehmet Mihrî, *Muhtasar İslam Tarihi*¹³⁴, Hakkı, *Siyer-i Nebî*¹³⁵, Ali Nazmi, *Siyer-i Yusuf*¹³⁶, Hamid Vehbi, *Halife Muhammed el-Mu'tasım*¹³⁷, Ali Cevad (v.1913), *Muhtasar Tarih-i İslam*¹³⁸, İsmail Rahmi, *Muhtasar İslam Tarihi*¹³⁹, İsmail Galip (v.1895), *Kitabu'l-Mucizâti'l-Enbiya*¹⁴⁰, Ubeydî, *Evsaf ve Mucize-i Nebî*¹⁴¹, Mehmed Halid-Vecihî, *Muhtasar Tarih-i İslam*¹⁴² ve İzmirli Hocaîade Mehmed Ubeydullah (v.1937), *Akıl Yahut Ahir Zaman Peygamberi*¹⁴³”

Bilimsel tarih çalışmalarıyla II. Meşrutiyet döneminde karşılaşmakla beraber Tanzîmat döneminde geçilen aşamalar ve yazılan eserler ilmi tarihçiliğin gelişmesi için bir hazırlık safhası olarak kabul edilebilir.

D. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği

Osmanlı Devleti, 19.yüzyılda “anayasalı ve meclisli saltanat” olarak açıklanabilecek Meşrutiyet devrine geçmiştir. 23 Aralık 1876’da Kanûn-i Esâsî’nin ilanı ile başlayıp 13 Şubat 1878’de Meclis-i Mebusân’ın geçici olarak tatil edilmesine kadar geçen süreç I. Meşrutiyet olarak adlandırılır. Sultanın yetkilerinin sınırlandırılmasıyla alakalı ıslahatlar isteyen devrin paşaları aynı zamanda anayasaya bağlı bir sistemi uygun görmemekteydiler. Bununla birlikte meşruti idareyi destekleyen Yeni Osmanlılar, İslam’da fikirlerini destekleyecek ifadeyi “şurâ” kavramında bulmuşlardı. *Şurâ-yı ümmet* kavramı ile “ve şâvirhüm fi’l-emr”¹⁴⁴ ayetini

¹³² Ziya Paşa, **Endülüs Tarihi**, İstanbul 1304/1888; Bu eserin değerlendirmesi için bkz. Zehra Gözütok, “Ziya Paşa’nın Endülüs Tarihi”, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans tezi, İstanbul 2008; Eserin yeni harflerle neşredilmiş hali için bkz. Ziya Paşa, **Endülüs Tarihi**, haz. Yasemin Ödlük, Kâzım Masumi, Fatma Şahin, İstanbul 2004.

¹³³ İsmail Kenan, **Muhtasar İslam Tarihi**, 1306/1890.

¹³⁴ İzmirli Mehmet Mihrî, **Muhtasar İslam Tarihi**, İstanbul 1307/1891.

¹³⁵ Hakkı, **Siyer-i Nebî**, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1308/1892.

¹³⁶ Ali Nazmi, **Siyer-i Yusuf**, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1892.

¹³⁷ Hamid Vehbi, **Halife Muhammed el-Mu'tasım**, Mihran Matbaası, İstanbul 1301/1885.

¹³⁸ Ali Cevad, **Muhtasar Tarih-i İslam**, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1892.

¹³⁹ İsmail Rahmi, **Muhtasar İslam Tarihi**, İstanbul 1311/1895.

¹⁴⁰ İsmail Galip, **Kitabu'l-Mucizâti'l-Enbiya**, Mihran Matbaası, İstanbul 1312/1896.

¹⁴¹ Ubeydî, **Evsaf ve Mucize-i Nebî**, İkdâm Matbaası, İstanbul 1313/1897.

¹⁴² Mehmed Halid-Vecihî, **Muhtasar Tarih-i İslam**, Asır Matbaası, İstanbul 1316/1899.

¹⁴³ İzmirli Hocaîade Mehmed Ubeydullah, **Akıl Yahut Ahir Zaman Peygamberi**, 1316/1899.

¹⁴⁴ Âl-i İmrân 3/159.

fikirlerine referans göstermekteydiler¹⁴⁵. Meşrutiyeti destekleyen basın organları İslam Tarihinden anekdotlar paylaşarak fikirlerine dayanak arıyorlardı¹⁴⁶.

Kanûn-ı Esâsî Komisyonu'nda da muhalif fikirler mevcuttu. Midhat Paşa başkanlığında çalışmalara başlayan komisyon, Sultan'ın kendi hukukunu korumak üzere gösterdiği kararlı tavır karşısında taviz vererek yeni bir madde eklemişlerdi. Böylece Sultan'a, hükümetin güvenliğine hâlel getirenleri sürgün etme hakkı tanınmış oldu. Daha sonra anayasaya eklenen bu madde Midhat Paşa'ya uygulanmıştır. 1877'de Talimat-ı Muvakkate ile yapılan seçimde Meclis-i Mebusân'a 80'i Müslüman 130 üye seçilmiştir. Meclis-i Umumî açıldıktan üç ay sonra kapanıp seçimle yeniden açılmıştır. Daha sonra ise Sultan, Ahmed Vefik Paşa'nın teklifine binaen meclisi tatil etmiştir. Bu tatil takriben 30 yıl sürmüştür¹⁴⁷.

Jön Türkler Kanûn-i Esâsî'nin yeniden uygulamaya konulmasını talep ediyorlardı. 23 Temmuz 1908 tarihinde ayaklanma ile II. Meşrutiyet devri başlamış oldu. Ulema da meşrutiyet yönetiminin şer'an münasip olduğunu beyan etmekteydi. Şeyhülislam Musa Kazım da kaleme aldığı bir risale ile yeni rejimi desteklemişti. Gazete ve dergilerde bu hususta yazılara yer verilmekteydi. Ancak gayri müslimlerin bulunduğu böylesi bir meclisin şer'i yetkilere sahip oluşu tartışmalara sebebiyet vermişti. Bu devrin "Hakimiyet bila-kayd ü şart milletindir" ibaresine yer veren Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun yayınlandığı 1921 senesine veya saltanatın kaldırıldığı 1922 yılına kadar devam ettiği söylenebilir¹⁴⁸.

Bu dönemde pek çok dergi ve gazete yayınlanmaya başlanmıştır. Bu mecra, fikirlerin rahatlıkla ifade edileceği bir ortam oluşturmuyordu. Ayrıca muharrirlerin toplumun her kesimine seslenmesini mümkün kılıyordu. Tarih sahasında ise Osmanlı Tarihi yazmak gayesiyle *Târîh-i Osmâni Cemiyeti* kurulmuştu. Bu tarihi yazmakla görevlendirilen Mehmet Arif ve Necip Asım, ancak eserin birinci cildini meydana getirebilmişlerdi. Aynı şekilde İslam Tarihi için de bir encümen kurulmak istenmiş

¹⁴⁵ İsmail Kara, dönemin temel kavramlarından olan şura ve meşveret kavramlarına dair Akçaabad Müftüsü Mehmet İzzet'in *Mir'ât-ı Meşrûtiyyet* adlı risâlesini neşretmiştir. Bk. Kara, "Taşrada Meşrûtiyyet Ruhu: Akçaabad Müftüsü Mehmet İzzet'in *Mir'ât-ı Meşrûtiyyet Risâlesi*", **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul, 2018, s.253-276.

¹⁴⁶ M. Şükrü Hanioglu, "Meşrutiyet", **DİA**, C.29, s.390-91.

¹⁴⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 4.bs., İstanbul 2016, s.14-15.

¹⁴⁸ Hanioglu, age, s. 392.

fakat bu teşebbüs hayata geçirilememiştir. Bu sebeple müellifler bireysel olarak eserler vücuda getirmişlerdir¹⁴⁹.

Burada, konuyu daha da belirgin kılmak için dönemin siyasî ve fikrî akımlarına değinmekte yarar vardır. Tarık Zafer Tunaya'nın analizlerinden mülhem, bu dönemde genel olarak hâkim olan fikir akımlarını *İslamcılık*, *Türkçülük* ve *Batıcılık* olarak üç grupta ele almak mümkündür¹⁵⁰. Bu muhitler, her alanda ortaya çıkan sorunlara kendi zaviyelerinden çözümler üretmişlerdir. Bilhassa batılılaşma mevzusunda fikrî tartışmalarda bulunmuşlardır. Basın ve edebiyat yoluyla fikirlerini aktaran ekoller siyasî, iktisadî, içtimaî ve kültürel birçok sahada etkin rol oynamışlardır. Bu minvalde ortaya koydukları ilmî eserlerde ve fikrî tartışmalarında, İslam Tarihi de üzerinde yoğunlaştıkları konulardan biri olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde İslam Tarihi'ne dair yazılan eserlerin bir kısmını bu bölümde kısaca tanıtmaya çalışacağız. Öncelikle buradaki maksadımız, bu dönemde yazılan bütün İslam Tarihi kitaplarını tespit edip incelemek değildir; sadece yapılan çalışmalardan haberdar olmaktır. Böylece genel olarak hem dönem içerisinde yazılan İslam Tarihi eserlerine ilişkin malumat edinilmiş olacak, hem de ilerleyen bölümlerde yapılacak değerlendirmelere ilişkin tarihi zemin oluşturulacaktır. Burada işaret edilen eserler, büyük oranda Mehmet Çog'un *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığı* adlı doktora çalışmasından istifade edilerek tespit edilmiştir. Bahsedilen doktora çalışmasında yer alan ve tezimizin ana metinlerini oluşturan İzmirli İsmail Hakkı, Düzcüceli Yusuf ve Celal Nuri'nin siyerleri, bilahare ikinci bölümde ayrıntılı olarak tanıtılacağından burada onlara temas edilmemiştir. Hulasa bu dönemde dikkat çeken eserler şunlardır:

1. Lütfullah Ahmed, *Hayat-ı Hz. Muhammed* ¹⁵¹

Müellif Hz. Peygamber'in Asr-ı Saadet'te yaşadığı hadiseleri ve bu olaylarda zuhur eden nebevi ahlakını Buhari, Müslim, Nevevi, Câmiu's-Sağîr ve Şifa-i şerif gibi ümmahat-ı kütüble İbn İshak, İbn Hişam, Vâkıdî, Taberi gibi büyük İslam âlimlerinin ve Avrupa ulemasından Cousin de Parseval, Mernes, Sprenger, Muir, Dugat, Sedillo

¹⁴⁹ Çog, a.g.e., s. 38-39.

¹⁵⁰ Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938: Kanûn-i Esâsi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, 2016.

¹⁵¹ Lütfullah Ahmed, *Hayat-ı Hz. Muhammed, Resimli Kitap Matbaası*, İstanbul, 1331, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu No: 2072.

gibi isimlerin eserlerini inceleyerek bütün Müslümanlara rehberlik etmesi gayesiyle anlaşılır bir dille yazmıştır. Yararlandığı Türkçe, Arapça ve Farsça kaynakları eserin başında belirtmektedir. Bununla beraber çalışmasında Fransızca, Almanca ve İngilizce eserlerden de iktibaslar yapmıştır. Üç ciltten meydana gelen eserde, öncelikle Arap yarımadasının coğrafi özellikleri, İslamiyet'ten önceki Araplar ve ilk siyer yazaran kimselere dair bahisler yer almaktadır. Daha sonra Peygamber'in nesebi, doğumundan önce gerçekleşen olaylar, veladeti ve Bedir Savaşı'na kadar gerçekleşen hadiseleri aktarmıştır.

Müellife göre, “bir dinin ruhuna tamamıyla nüfuz etmek için o dini tebliğ, talime memur olan zat-ı muhteremin hayatını, harekâtını, sakinâtını tetkik ve taklit eylemek emr-i vaciptir”¹⁵². Yine müellifin aktardığına göre, Müslümanlar ne zaman Hz. Muhammed'in hayatını örnek kabul ettilerse yükseldiler ve ne zaman ondan uzaklaştılsa o zaman alçaldılar. Bizim bugün düşmüş olmamız böyle bir ihmalin, böyle bir uzaklaşmanın cezasıdır, diyerek kendi dönemi için bir değerlendirmede bulunmuştur.

2. Ahmed Refik, *Gazavât-ı Celîle-i Peygamberî*¹⁵³

Hz. Peygamber'in savaş usulüne dair bir giriş yazısı ile dört kroki ve bir harita ihtiva eden bu kitapta, Bedir, Uhud, Hendek ve Huneyn gazvelerinden bahsedilmektedir. Mukaddimesinde savaşta zafer kazanmak için iki kuvvete sahip olmanın gerekli olduğunu söyleyen müellif, bunların maddi ve manevi kuvvet olduğunu ifade etmektedir. Maddi kuvvet, bilim ve tekniğin gelişmesi, düşmanın hareket ve hazırlığına göre tatbik edilip kullanılması, savaş tekniğine dair mevcut eserler ve bunların doğrultusunda yapılan savaş uygulamalarıyla öğrenilir; manevi kuvvet ise, her milletin durumu ve tabiatına, içtimaî hayat ve terbiyesine göre değişmektedir¹⁵⁴. Ahmed Refik, devletin ve milletin sıkıntılı günlerden geçtiği bu zamanda orduya mânevî anlamda destek olmak için bu kitabı yazmıştır. Maksadının, şanlı ordumuz için Hz. Muhammed'in savaş usullerinden, gazalarından yola çıkarak ihtiyaç olunan manevi kuvveti, kutsal hakikatleri ortaya koymak ve devrin Padişah'ı

¹⁵² Lütfullah Ahmed, a.g.e., s.13.

¹⁵³ Ahmed Refik, *Gazavât-ı Celîle-i Peygamberî*, Kütübhan-e Askeri, İstanbul 1324.

¹⁵⁴ Ahmed Refik, a.g.e., s.5-6

II. Abdülhamid'e karşı kulluk hizmetinde bulunmak olduğunu izah etmektedir. Bu eser, Yaşar Çalışkan tarafından günümüz Türkçesine aktarılarak yayınlanmıştır¹⁵⁵.

3. Mahmud Esad, *Tarih-i İslam*¹⁵⁶

Mahmud Esad'ın bu eseri, Maarif Nezareti tarafından rüştiye ve idadi mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilen bir ders kitabıdır. Eserde, alemin yaratılışı ve Peygamberler tarihine yer verdiği ilk bölümden sonra İslam'ın zuhurundan önceki devletlerin durumu, Arabistan coğrafyası, Hz. Peygamber'in bi'seti, İslam'ın tesisi ve yayılması bahislerine ve Hulefâ-yı Râşidin dönemi, Emevî ve Abbasî devletleri, Endülüs Emevi devleti, Ağlebi hanedanı, Fâtımîler ve Eyyûbîler devletine dair bilgiler vermektedir. Eser daha sonra Sadi Irmak¹⁵⁷ ve Önder Akıncı¹⁵⁸ tarafından sadeleştirilerek neşredilmiştir.

Mahmud Esad'ın *Şerâit-i İslamiye ve Mister Carlyle* (1310/1892) isimli bir eseri daha bulunmaktadır. Mahmud Esad'ın bu çalışması, bir müsteşrik olan Carlyle'nin Hz. Muhammed'in hayatı üzerine yazdığı eserini tenkit ettiği bir müdafaanâmedir. Eserin incelemesi ve günümüz Türkçesine aktarımı Seyfettin Erşahin tarafından yapılmıştır¹⁵⁹.

4. Uşşâkî H. Hamdi, *Yeni Tarih-i İslam*¹⁶⁰

Müellif eserini, milletin ilmi tekâmülü ve mânevî birliğini tesis etmek ve en büyük terakkî unsuru olan Medâris-i Âliyye'deki dersleri tanzîm ve yeni ilimleri tatbik için kaleme almıştır. Eser, Medâris-i Âliyye programına göre tertip olunmuş bir ders kitabıdır. Müellif, ders saatlerini göz önünde bulundurarak mufasssal bir anlatıma girmedigini ve tarihe yardımcı diğer ilimlerden yararlandığını; “geçmiş dönemlerin terakkiye giden yolda ortaya koydukları engelleri izale ve tasavvufi anlatımlardaki tevfiķî hâlleri imha ettiğini” bildirmektedir.¹⁶¹ Birinci cildin giriş bölümünde, tarihin tarifi, mevzuu, gayesi, edvâr-ı taksîmi, umumiyet ve hususiyeti ile tarih usulüne yer

¹⁵⁵ Ahmed Refik, *Peygamberimizin Gazaları- Gazavat-ı Celîle-i Peygamberi*, haz. Yaşar Çalışkan, İstanbul 2014.

¹⁵⁶ Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm*, Cemal Efendi Matbaası ve Tevfik Efendi Şürekası, İstanbul 1314.

¹⁵⁷ Mahmud Esad, *İslâm Tarihi*, I-II, sad. Sadi Irmak, İstanbul 1965.

¹⁵⁸ Mahmud Esad, *İslâm Tarihi*, sad. Önder Akıncı, İstanbul 1983.

¹⁵⁹ Mahmud Esad, *İki Cihan Devleti Arasında Hz. Muhammed (sas.) – Oryantalizme Karşı Hz. Muhammed (sas.) Müdafaası-*, haz. Seyfettin Erşahin, Ankara 2017.

¹⁶⁰ Uşşâkî H. Hamdi, *Yeni Tarih-i İslam*, Tanin Matbaası, 1330.

¹⁶¹ Uşşâkî H. Hamdi, a.g.e., s.2-3

verilmiş ve daha sonra Peygamberler tarihi anlatılmıştır. İkinci ciltte ise, İslam'ın zuhurundan önce Araplara ve Hz. Muhammed'in hayatına dair bilgi verilmiştir.

5. Ali Reşad-Ali Seydi, *Tarîh-i İslâm*¹⁶²

Eser, rüştiye mektebinin birinci senesi için kabul edilen son programa uygun olarak tertip edilmiş bir ders kitabıdır. Müellifler, eserlerini sade bir dille hazırlamak istediklerini, fakat bu arzularında yeterince muvaffak olamadıklarını bildirmektedir. Zira onlara göre, halk dili henüz ilim dili olacak kadar ıslah olamamıştır. Bu sebeple bazı yerlerde mecburen Arapça ve Farsça terkip ve ifadeleri kullandıklarını beyan etmektedirler. Bu sebepten eserin sonuna bir lügatçe ilave ederek bu ibareleri izah etmişlerdir. Kitabın giriş kısmında tarihin tanımı, faydası ve bölümlerine dair bilgiler verilmiştir. Eserin ilk kısımda alemin yaratılışından başlayarak Peygamberlerin tarihinden bahsedilmiştir. Diğer bölümlerinde ise, sırasıyla Asr-ı Saadet, Hulefâ-yı Râşidîn, Emevî ve Abbasî devletleri, Endülüs Emevî devleti ve Tavâif-i müluk, Haçlı seferleri ve İslam medeniyetine dair bahislere yer verilmiştir. Ayrıca talebelere akıl yürütmeyi öğretmek maksadıyla her faslın sonuna muhakeme başlığıyla bir bölüm ilave etmiştir. Eserde resimler ve haritalar bulunmaktadır.

6. Ali Seydî, *Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvali ve Menakıbı*¹⁶³

Müellif, bütün Müslümanların aşere-i mübeşşerenin isimlerini bildiğini fakat yalnızca bir kısmının onların “terâcim-i ahvâlinde ve İslam'a hizmetlerinden haberdar olduğunu söylemektedir. O, eserin bu minvalde halka cennetle müjdelenen bu sahabilerin menkıbelerini ve faziletlerini anlatmak için kaleme almıştır.

7. Efdaleddin Tekiner, *Muhtasar İslam Tarihi*¹⁶⁴

Eserin iç kapağında yer alan ifadeye göre müellif, birinci ciltte hicri 700/1300'e kadar gelen zaman içindeki hadiseleri aktarmayı planlamaktadır. Ancak bu ciltte sadece Emevî Devleti'nin sonuna kadar anlattığı birinci kısım bulunmaktadır. Bu durumdan yola çıkarak eserin yarım kalmış olduğunu söyleyebiliriz¹⁶⁵. Talebenin tarih derslerinde ihtiyacını karşılayacak şekilde bir ders kitabı olarak kullanılabileceğini

¹⁶² Ali Reşad-Ali Seydi, *Tarih-i İslam*, İkdâm Matbaası 1328,

¹⁶³ Ali Seydî, *Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvali ve Menakıbı*, Selanik Matbaası, 1327.

¹⁶⁴ Efdaleddin Tekiner, *Muhtasar İslam Tarihi*, Kader Matbaası, İstanbul 1326.

¹⁶⁵ Eyüp Baş, “Târîh-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine”, *AÜİFD* XLVI (2005), Sy. II, s. 177-178.

belirtmektedir. Müellif konuları ele alırken, ihtilaflı meselelere girmeyip tartışmadan uzak durmuştur. Efdaleddin Bey'in bu eseri, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi müfredatına göre, birinci sınıfın ikinci döneminde İslam Tarihi konuları için ders kitabı olarak belirlenmiştir¹⁶⁶.

8. Avlonyalı Süreyya, *Fetretü'l-İslâm*¹⁶⁷

Süreyya Bey, bu eserinde Muaviye'nin Cahiliye döneminden başlayarak kronolojik olarak hayatını anlatmaktadır. Bir hükümdarın hayatını, kusurlarını ve menkıbelerini anlamanın başında bulunduğu milletin ahvâline dair fikir verdiğini söyleyen müellif, Müslüman hükümdarlarının ilki ve istibdadın kurucusu olarak zikrettiği Muaviye b. Ebû Süfyan'ın hayatını, hasenâtını ve seyyiâtını bu eserinde ortaya koyacağını bildirmektedir. Yazdığı fasıllarda ve yaptığı muhakemelerde mümkün mertebe kaynaklarını gösterdiğini ifade ederek maksadının, büyük zulümlerde bulunanları yüce ifadelerle yâd etmekten ziyade mahiyetlerini ve kıymetlerini herkesin bilmesini sağlamak olduğunu söylemektedir. Muaviye'ye kusur isnad etmediğini, yalnızca yaptığı işlere karşı hakikati yazdığını beyan etmektedir. Eserde sadece Muaviye ile sınırlı kalmayarak, İslam tarihinde gerçekleşen önemli hadiselerden de bahsetmektedir. Ayrıca Avlonyalı, o dönemde sıkça rastlanmayacak şekilde kullandığı kaynaklara dipnotlarda yer vermektedir. Müellifin Şii eğilimleri sebebiyle, esere ilişkin mütalaaların yapılmadığı ve dolayısıyla devrinde pek dikkate alınmadığı düşüncesine sevk etmektedir¹⁶⁸.

9. Ali Cevad, *Musavver Târîh-i İslâm*¹⁶⁹

Eser muhtevası itibariyle, geniş konuları ihtiva etmektedir. Öncelikle Arabistan'ın bölgeleri, iklim ve mahsulâtı, İslam'dan önce Arap hükümetleri, Şeddâd, Zülkarneyn, Belkıs ve fil vak'ası gibi konulara temas edilmektedir. Bilahare İslam'ın zuhuru ve Hz. Muhammed'in veladeti, gazveleri, Hulefa-yı Raşidin, Emeviler, Abbasiler, Doğu ve Batı medeniyetlerinin mukayesesı gibi bahislerden meydana gelmektedir. Bu kitabı diğer eserlerden ayıran özelliği, müellifinin coğrafya bilimiyle

¹⁶⁶ Hasan Yıldız, "Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim", İstanbul Üniversitesi SBÜ, Doktora tezi, İstanbul, 2017, s.267.

¹⁶⁷ Avlonyalı Süreyya, **Fetretü'l-İslâm**, Matbaa-i Artin Asaduryan ve Mahmumları, 1325.

¹⁶⁸ Mehmet Çog, "II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği", Ankara Üniversitesi SBÜ, doktora tezi, Ankara 2004, s.57.

¹⁶⁹ Ali Cevad, **Musavver Tarih-i İslam**, Cemiyet Kütüphanesi Sancakciyan Matbaası 1332.

uğraşması sebebiyle Arap coğrafyası hakkında koordinatlara varıncaya değin malumat vermesinden ileri gelmektedir¹⁷⁰.

10. İbrahim Rıfat Hilmizade, *Meşâhir-i Ashâb-ı Güzîn ve Terâcim-i Ahkâm-ı Fukahâ*¹⁷¹

Eser, ashabın, fukahânın ve müçtehidlerin tanınmış simalarından yetmiş iki zatın tercüme-i halleri, menkıbeleri ve sözlerini ihtiva etmektedir. Bu konuları her Müslümanın bilmesi gerektiğini söyleyen müellif, halka ahlakî meziyetler kazandırmak gayesiyle eseri kaleme almıştır. I. Meşrutiyet döneminde yayınlanan eser, II. Meşrutiyet devrinde ve sadeleştirilmiş haliyle Cumhuriyet devrinde de okunmaya devam etmiştir¹⁷².

11. İsmail Fenni Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk*¹⁷³

Müsteşriklerin eserlerinin Türkçeye tercüme edilmesiyle bu çalışmalara yönelik tenkit yazıları neşredilmeye başlamıştır. İsmail Fenni'nin bu eseri de Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyet*'i üzerine yazılmış bir reddiyedir. Müellif önce Dozy'nin eserinden iktibas yaparak onun fikrine yer vermiş, daha sonra da eleştirisini ortaya koymuştur. Eserde daha ziyade Peygamberimize histeri hastalığı isnad edilmesi, Hz. Osman'ın Hz. Rukiye ile evlenebilmek için Müslüman olduğu ve bazı ayetlerin Hz. Ömer'in arzusuyla indirildiği iddiaları, Garanik hadisesi, Hz. Peygamber'in Hz. Zeynep ile izdivacı, Beni Kureyza vakasında Sa'd b. Muaz'ın hükmü, Kur'an'ın üslubu, hadisler hakkında Avrupa'da yapılan eleştiriler, mucizeler, şer'i hükümlerin değiştirilemez olması, Peygamber'in ümmiliği meselesi, Hz. Peygamber'in Rahip Bahira ve Nestura ile görüşmesi, diğer müsteşriklerin beyanatı hakkında mütalaalar gibi bahislere yer verilmiştir. Eserin sadeleştirilmiş metni günümüz Türkçesiyle yayınlanmıştır¹⁷⁴.

12. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Târîh-i İslâm*¹⁷⁵

Filibeli'nin bu eseri iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte, öncelikle tarihin tanımı, bölümleri ve kaynakları, felsefe ve bilim akımları, dinin tarifi, gerekliliği ve

¹⁷⁰ Çog, a.g.e., s.71.

¹⁷¹ İbrahim Rıfat Hilmizade, *Meşâhir-i Ashâb-ı Güzîn ve Terâcim-i Ahkâm-ı Fukahâ*, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye 1319.

¹⁷² İbrahim Rıfat Hilmizade, *Hal Tercümeleriyle Meşhur Ashâb ve Fukahâ*, haz. Ramazan Yıldız, İstanbul 1968; *Ashâb, Fukahâ, Müçtehidler*, çev. Vahdettin Arvas, İstanbul 1985.

¹⁷³ İsmail Fenni Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.

¹⁷⁴ İsmail Fenni Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk*, sad. Ahmet Çapku, İstanbul 2007.

¹⁷⁵ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Târîh-i İslâm*, Konstantiniyye, Hikmet Matbaası, I.C., 1326; II.C.,1327.

faydası, dinsizlik ve neticeleri, dinlerin tasnifi, Hristiyanlığı ve dinleri eleştirenler, Müslüman olmayan tenkitçiler ve tarihçiler bahislerini içeren kapsamlı bir giriş bölümü ile başlamaktadır. Mukaddimeyi takip eden bölümlerde, İslamiyet'ten önce Arap Yarımadası ve Arapların durumu ve Hz. Peygamber'in doğumundan irtihaline değin hayatı, idari ve siyasi uygulamaları, ahlaki hususiyetleri, İslam dininin esasları, hilkat ve Garanik gibi önemli meseleler, dinlerin karşılaştırılması, yönetim şekli ve şura, ashabın mertebeleri ve fazilet meselesi bahisleri içermektedir.

İkinci ciltte ise, Peygamber'in irtihalinden sonra gerçekleşen ihtilaflar, Ebu Bekir'in hilafeti, Hz. Ömer'in hilafeti, Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin hilafeti, Emeviler, ilk hukukçular ve ilk mezhepler, diğer mezhepler, tasavvufun evreleri ve aşırı ekoller, Batıniyye ve Hurufiyye, Abbasiler, Alioğulları ve Endülüs Müslümanları, Afrika'da İslamiyet, Türkler ve İslam, Moğollar ve İslam, Haçlılar, tarikatler, Osmanlı Türkleri, Vahhabiler, İslam'ın çöküşü, günümüzde İslam, ıslahat ve istikbal hakkında malumat verdiği fasıllar yer almaktadır. Bu eser, içerdiği konulardan da anlaşıldığı üzere Meşrutiyet döneminde yazılmış en zengin muhtevaya sahip eserlerden biridir¹⁷⁶. Eserin sadeleştirilmiş hali birçok kez yayınlanmıştır¹⁷⁷.

Ayrıca Filibeli'nin, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebîmizi Bilelim* (İstanbul 1331) isimli bir eseri daha vardır. Bu eserinde, hadisler etrafında Mutlak Hakikât'in en iyi açıklayıcısının Hz. Muhammed olduğu fikrini işlemiştir. Eserin sadeleştirilmiş metni yayınlanmıştır¹⁷⁸.

13. Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslam*¹⁷⁹

II. Meşrutiyet'ten önce yazılan eser, toplu olarak bu dönemde yayınlanmış ve daha sonraki dönemlerde de etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Eserin en uzun kısmını oluşturan giriş bölümünde Târîh-i Dîn-i İslâm'ın tarifi, taksimi ve kaynakları, şehirler, ticaret merkezleri, dinler ve mezhepler, Arabistan Yarımadasının İslamiyet'ten önceki ve sonraki hali, Arap kültürü ve coğrafyası gibi birçok konuya

¹⁷⁶ Filibeli'nin tarihçiliği üzerine bkz. İsmail Kara, "Osmanlı-İslam Dünyasında Yeni Tarih Telakkileri Şehbenderzâde Örneği", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul 2008.

¹⁷⁷ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, sad. Ziya Nur Aksun, İstanbul, 1974; sad. Rahmi Balaban, İstanbul, 1979; sad. Cem Zorlu, İstanbul, 2005.

¹⁷⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebîmizi Bilelim ve Cihad-ı Ekber'e*, haz. Rukiye Özer, İstanbul 2017.

¹⁷⁹ Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslam (Medhal)*, *Cemal Efendi Matbaası*, Der-saadet 1315; C.3., (3. baskı), Cihan Biraderler Matbaası İst 1342; C.4., Matbaa-i Hayriye, İst 1326-1328.

değinilmiştir. Giriş bölümünde bölge hakkında verdiği geniş malumatla kendisinden sonra İslam Tarihi alanında eser yazan aydınlara tesir etmiştir. İkinci bölümünde, Hz. Muhammed'in doğumundan hicrete kadar gelen Mekke dönemini ele almıştır. Eserin üçüncü bölümünde ise, Hz. Peygamber'in hicretten irtihaline kadar, Medine dönemi anlatılmıştır. Eser Ahmed Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır¹⁸⁰.

14. Tahiru'l-Mevlevi, *Târih-i İslâm Sahaifinden*¹⁸¹

Eser, müellifin *Beyanü'l-Hak* ve *Sırat-ı Müstakim* mecmualarında yayınlanan yazılarının toplanmasıyla vücuda gelmiştir. Bu yazılarda İslam tarihine dair verdiği bilgilere ek olarak güncel meselelere de değinmiştir. Eserde belli bir konu bütünlüğü ve kronoloji takip edilmemiştir. Ayrıca kitapta şiirlere de yer vermiştir. Fakat yazarın, süreli yayınlarda İslam tarihine dair yazdığı bütün yazıları bu kitapta yer almamıştır. Birinci cildin sonunda ikinci bir kitabın geleceği belirtilmiş fakat bu eser tamamlanamamıştır. Müellifin ders kitabı olarak yazdığı bir siyer eseri daha bulunmaktadır¹⁸².

15. Ali Seydî, *Hükümât-ı İslâmiye Tarihi*¹⁸³

Müellif, Cahiliye devri ve Asr-ı Saadet, Hulefa-yı Raşidîn, Hulefa-yı Emevî, Hulefa-yı Abbasî, Endülüs Tarihi, Tavaif-i Mülûk-ı Arab, İran Tarihi, Türkler ve Selçuklular, Tarih-i Osmanî (699-1000), Tarih-i Osmanî (1000-1300) şeklinde tasnif ettiği on ciltlik bir eser yazmayı tasarlamıştır. Ancak yalnızca ilk cildine ulaşabildiğimiz bu eser büyük ihtimalle tamamlanamamıştır. Birinci ciltte tarihin tanımı ve kısımları, Peygamberler tarihi bahislerinden sonra Hz. Peygamber'in bi'seti ve gazvelerinden bahsederek şemail ve hasâisi, zevceleri ve evlatları, amca ve halaları, askerî, idarî ve malî işlerle görevli ümera hakkında kısaca bilgiler vererek eseri nihayete erdirmiştir.

16. Ubeydullah Afgani, *Mûcize-i Peygamberî*¹⁸⁴

¹⁸⁰ Mahmud Esad Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, sad. Osman Kazancı ve Ahmed Lütfi Kazancı, 1995 İst.

¹⁸¹ Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslam*, Mekteb-i Sanayi' Matbaası, Dersaadet 1326.

¹⁸² Tahir el-Mevlevi, *Hz. Muhammed ve Zamani*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1339-1341.

¹⁸³ Ali Seydî, *Hükümât-ı İslâmiye Tarihi*, Artin Asaduryan Matbaası, Darulhilafe 1327.

¹⁸⁴ Ubeydullah Afgani, *Mucize-i Peygamberî*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1332.

Eserde, isminden beklenenin aksine Peygamber'in mucizelerinden bahsedilmemektedir. Bis'ten itibaren yüz yıl kadar mallarını, canlarını ortaya koyarak birçok fütuhâtta bulunan ve dini küffara karşı muhafaza edenin necib Arap kavmi olduğunu bildiren müellif, Peygamber'in vefatından sonra bu kavmin arasında desais (hile) ve îraz (yüz çevirme, kaçınma) sebebiyle irtidadlar ve mağlubiyetler yaşandığını söylemektedir. O zamandan bugüne kadar ise nice fedakarlıklarla İslam'ı muhafaza edenlerin Türk milleti ve onlara başkanlık eden Osmanlı Hanedanı olduğunu bildirmektedir. Yazarın sık sık kullandığı ve bu isimle bir kitap da yazdığı 'kavm-i cedid'¹⁸⁵ ifadesi de Türk milletine işaret etmektedir. Eserde de Türklere yüklediği bu vazife ve faziletleri ayet, hadis ve tarihten yola çıkarak beyan etmektedir. Döneminin aşırı Türkçülerinden olan Afgani'nin bu eseri, diğer İslam Tarihi eserlerinden üslup ve muhteva açısından farklılık göstermektedir.

17. Mehmet Şakir, *Mûcizât-ı Enbiyâ*¹⁸⁶

Bu eserde, Hz. Muhammed'in ve diğer peygamberlerin mucizelerini anlatılmıştır. Sahih rivayetleri kullanarak eserini oluşturduğunu belirten müellif, mucizelerin hakikatini ispatlamaya gayret etmiştir.

18. Manastırlı İsmail Hakkı, *Hak ve Hakikat*¹⁸⁷

Müellif, Dozy'nin *Tarih-i İslamiyet* adlı eserine reddiye olarak *Sırât-ı Müstakîm* mecmuasında yayınlanan yazılarını bir araya getirerek bu müstakil eseri oluşturmuştur. Dozy'nin eserinin ismini eleştirerek başladığı eserde, Arapların fitraten dindar olmayıp putperestliği kâfi gördükleri, Hristiyanlık ve Museviliğin kavm-i Araba muvafık din olduğu, İslam'a dair eserlerin hurafeler ve yanıltıcı ifadelerle dolu olduğu, Hz. Peygamber'e isnad ettiği asabiyet hastalığı gibi birçok iddiasını eleştirilmiştir. Kendi fikirlerine ayet, hadis ve diğer Müslüman müelliflerin fikirlerinden deliller getirmiştir.

19. İbrahim Rıfat Hilmizâde, *H. Ömer ve Adaleti*¹⁸⁸

¹⁸⁵ Ubeydullah Afgani, **Kavm-i Cedid**, Şems Matbaası, Dersaadet 1332.

¹⁸⁶ Mehmet Şakir, **Mucizât-ı Enbiyâ**, İstanbul 1327.

¹⁸⁷ Manastırlı İsmail Hakkı, **Hak ve Hakikat**, Sırat-ı Müstakim Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1329.

¹⁸⁸ İbrahim Rıfat Hilmizade, **H. Ömer ve Adaleti**, Bâb-ı Âli Caddesi 33 numaralı Matbaa, Dersaadet 1326.

Halkın ahlakî anlamda ıslahı için kaleme alınan eserde, Hz. Ömer'in faziletleri ve güzel hasletlerinden bahsedilmektedir. Halifelik vazifesini ifa ederken gösterdiği adalet ve tevazu örneklerine yer verilirken siyasi hadiselerle değinilmemiştir.

20. İbrahim Rıfat Hilmizade, *H. Hüseyin (r.a) ve Vak'a-yı Kerbelâ*¹⁸⁹

Müellif bu risaleye, Muaviye'nin Hz. Peygamberin zamanından beri içinde bulunduğu kötü hasletlerinden, fikir ve eylemlerden bahsederek başlamaktadır. Daha sonra Yezid devrinde Kerbelâ hâdisesiyle neticelenen süreçten kısaca bahsetmektedir.

21. İbrahim Rıfat Hilmizade, *Ömer b. Abdülaziz yahut Padişah Böyle Olmalı*¹⁹⁰

Asırlar boyunca Müslümanların yaşadığı sefaletlerin sebebinin halkın içinde bulunduğu cehalet ve taassuptan ileri geldiğini söyleyen müellif, çoğu İslam hükümetinin bu iki durumu kullanarak halkı hükmü altına aldığını, bilhassa hilafet namına Müslümanları soyduklarını bildirmektedir. Milletin fikri aydınlanmasına hizmet etmek için kaleme aldığı bu eserde Ömer b. Abdülaziz'in hayatından ve halifelik vazifesinden kesitler vererek hükümdarın ve hükümetin sahip olması gereken özelliklerini göstermektedir.

22. İbrahim Rıfat Hilmizade, *H. Osman'ın Şehâdeti*¹⁹¹

Eserde Hz. Osman'ın şehadetini Medine'deki ihtilalden başlayarak ele almaktadır. Bu elim hadisenin müsebbibinin Muaviye olduğunu beyan etmektedir.

23. İbrahim Rıfat Hilmizade, *Selahaddin Eyyubî*¹⁹²

Bu eserde, İslamiyet'in adalet, hakkaniyet ve hürriyet gibi meziyetler üzerine tesis edilmiş olduğunu tasvir eden müellif, mütevazı bir hayat süren Sultan Selahaddin'in ahvalinden örnekler vermekte ve menkıbelerini aktarmaktadır.

24. Mehmed Esad, *Tahlilî ve Tenkidî Târîh-i İslâm*¹⁹³

Müellife göre, bir milletin dünya tarihindeki konumunu belirlemek için o milletin teşkil ettiği siyasi kurumların gücü, milletin dinen ve fikren tekamülü, usul ve kanunlarla içtimai düzeni, mamur kuruluşları, serveti ve refahı, eğitim sistemi,

¹⁸⁹ İbrahim Rıfat Hilmizade, **H. Hüseyin (r.a) ve Vak'a-yı Kerbelâ**, Vezir Hanı 48 numaralı Matbaa 1326.

¹⁹⁰ İbrahim Rıfat Hilmizade, **Ömer b. Abdülaziz yahut Padişah Böyle Olmalı**, Dersaadet 1327.

¹⁹¹ İbrahim Rıfat Hilmizade, **H. Osman'ın Şehâdeti**, Vezir Hanı 38 Numaralı Matbaa, Dersaadet 1326.

¹⁹² İbrahim Rıfat Hilmizade, **Selahaddin Eyyubî**, Bâb-ı Âli Caddesi 38 No'lu Matbaa, 1326.

¹⁹³ Mehmed Esad, **Tahlilî ve Tenkidî Tarih-i İslam**, C.1, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1336.

edebiyat, sanayi, ziraat ve ticaretteki ilerlemesi ve bunların topluma tesiri tetkik edilmektedir. İslam Tarihi'ni de bu esaslar etrafında inceleyeceğini söyleyen müellif, eserin ilk kısmında, İslam'ın teşkil ettiği siyasi kurumlar, İslam'da içtimai esaslar, müsavat, Hükümdarın vasıfları, İslam'da kanunların kaynağı, yasama ve yürütme yetkisi bahislerine değinmektedir. İkinci kısımda ise, Arap yarımadası, İslamiyet'ten önce Arapların medenî ve içtimai durumu, Asr-ı Saadet ve Hz. Muhammed'in hayatı ve ahlâkı, İslam dini, Hulefâ-yı Râşidîn, Emevi ve Abbasi dönemlerine dair fasıllar yer almaktadır. Ayrıca her dönemi siyasî, içtimai, medenî, malî, adlî ve askerî açıdan ele almaktadır. Konuları bu kadar çeşitli açılardan değerlendirdiği için daha çok bir İslam Medeniyeti Tarihi eseridir, diyebiliriz.

25. İzmirli İsmail Hakkı, *Tarihin Lüzumu*¹⁹⁴

Yazma halinde notlardan oluşan eserin *Tarihin Lüzumu* bahsinde, tarihin tanımı ve yazım süreci, sözlü tarih devri, tarihin esâtir ve hurafeden farkı ve İslamiyet'ten önce ve sonra tarih yazıcılığı konularından bahsedilmektedir. Tarih'in Ehemmiyeti bölümünde İslamiyet'ten önce ve sonra Arapların siyasî, içtimai, iktisadî ve medenî açıdan durumu mukayesesı ve bu kısa sürede meydana getirdiği büyük etki incelenmektedir. Ehl-i İslam'ın Tarihe Hizmetleri kısmında tarihin kısımları ve müverrihlerin ortaya koyduğu eserlere değinilmektedir. Son bölüm olan *Müverrihîn-i İslamiyenin Sıdk ve İhtimamı*'nda İslam tarihçilerinin güvenilirliği bahsi ele alınmaktadır¹⁹⁵.

Bu eserlere ek olarak, Sivas Mebusu Şeyh Hacı Mustafa Takî'nin *Tarih-i Nûr-ı Muhammedî* (Sivas 1339-1341) adlı eseri ile Sadık Vicedânî'nin *Hazret-i Muhammed (a.s.) Niçin Çok Evlendi?* (İstanbul 1928) adlı eserini de zikretmek gerekmektedir. Mustafa Takî'nin yirmi bölümden oluşan eserinin, günümüze yalnızca birinci, dördüncü, sekizinci, on yedinci ve on sekizinci bölümleri ulaşabilmiştir¹⁹⁶. "İsra ve Miraç" hadiselerini ele aldığı on yedinci bölümü İbrahim Argut tarafından

¹⁹⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Tarihin Lüzumu, Târîh-i İslâm'ın Ehemmiyeti, Ehl-i İslâm'ın Tarihe Hizmetleri, Müverrihîn-i İslamiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, no. 3773-3756.

¹⁹⁵ Bu yazma eserin günümüz Türkçesine aktarılmış metni için bkz. Yavuz Yıldırım, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İslam Tarihyazıcılığı ile İlgili Bir Yazma Eseri: İnceleme ve Çevrimyazı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2005, s.105-130.

¹⁹⁶ Fatih Çınar, "Milli Mücadelenin ve İlk Meclisin Manevi Mimarlarından Sivaslı Bir Âlim: Mustafa Takî Efendi (d.1873/v.1925)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX/2, Sivas 2005, s.174.

sadeleştirilmiştir¹⁹⁷. Eserin geri kalanı da sadeleştirilerek neşredilmiştir¹⁹⁸. Sadık Vıcdanî'nin eserinin sadeleştirilmiş metni, 1993 yılında Ahmet Karadut ve 1998 yılında Dursun Gürlek tarafından neşredilmiştir¹⁹⁹. Cumhuriyet'in ilk yıllarında neşredilen eserlerden biri de Aksekili Mustafa Hakkı'nın *Ecmelü's-Siyer li-Ekmeli'l-Beşer* (İzmir 1340) adlı eseridir. Bu kitap çocuklar için kaleme alınmıştır²⁰⁰.

Ayrıca Ahmed Midhat Efendi'nin *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye* (1894) isimli çalışmasına temas etmekte yarar vardır. Mithat Efendi bu eserini, Batı kültürünün etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği bu dönemde halkın Hz. Muhammed'in "beşâret"i (peygamber olacağının önceden müjdelenmesi) konusunda şüphelerini gidermek amacıyla yazmıştır²⁰¹. Eserin günümüz Türkçesine aktarılmış hali 2007 yılında yayınlanmıştır²⁰².

¹⁹⁷ Mustafa Takî, **Tarih-i Nûr-ı Muhammedî, İsrâ ve Mirâç**, sad. İbrahim Argut, Sivas 2003.

¹⁹⁸ Mustafa Takî Efendi, **Varlığın Nuru -Târih-i Nur-ı Muhammedî**, haz. Fatih Çınar, Sivas 2016.

¹⁹⁹ Mustafa Sadık Vıcdanî, **Peygamberimiz Niçin Çok Evlendi?**, haz. Dursun Gürlek, İstanbul 1998; Ebu Rıdvan M. Sadık Vıcdanî, **Hazret-i Muhammed (a.s.) Niçin Çok Evlendi?**, haz. Ahmet Karadut, Ankara 1993.

²⁰⁰ Hakan Öztürk, "Cumhuriyet Dönemi İslam Tarihi Çalışmalarında Hz. Muhammed Tasavvuru (1923-1938)", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2011, s.27.

²⁰¹ Orhan Okay, "Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye", **DİA**, C.5, İstanbul 1992, s. 549-550.

²⁰² Ahmed Midhat Paşa, **Her peygamberin müjdesi Son Peygamber / Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye**, haz. Mehdi Ali Seçkin, İstanbul 2007.

İKİNCİ BÖLÜM:
KARŞILAŞMA: ÜÇ MUHARRİR – ÜÇ ESER

I. KARŞILAŞMA: MUHARRİRLER VE ESERLER

Birinci bölümde, başlangıcından Meşrutiyet'e gelinceye değin Osmanlı'da tarih ve siyer ilmine temas edilmiştir. Bu vesileyle Meşrutiyet döneminde ve bu dönemi hazırlayan süreçte Batı ile karşılaşmanın tezahürlerini siyer yazıcılığı bağlamında görmüş olduk. Bu tezahürler, tercüme faaliyetleri, müsteşriklerin eserlerine yazılan reddiyeler, ideolojiler etrafında oluşan yeni fikirler ile toplumsal ve kültürel değişime paralel olarak gerçekleşen tarih yazımlarında kendini göstermektedir²⁰³.

Meşrutiyet döneminde, Osmanlı yeni sosyal ve beşerî bilimlerle tanışmış oldu. Sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi birçok bilimin ortaya çıktığı 19. yüzyılda siyer yazıcılığı da bu ilimlerden etkilenmiştir. Batı etkisiyle gerçekleşen ve modernleşme olarak adlandırılan bu değişim döneminde biz siyer yazımının artmasına da vesile olan ilmi bir karşılaşmadan söz ediyoruz. Ancak burada işaret edildiği anlamda siyer yazıcılığında ortaya çıkan değişimi tespit etmek için, dönemin bütün siyerlerini ayrıntılı şekilde ele alıp inceleme imkânına sahip değiliz. Dolayısıyla bir tasnif denemesi yaparak dönemi temsil kabiliyetine sahip olduğunu düşündüğümüz üç muharrir ve üç eser üzerinde konuyu ele almış olacağız.

Bu üç muharrirden ilkini İslamcılık ekolü içerisinde bulunan İzmirli, ikincisini pozitivist perspektifle ilmi meselelere yaklaşan Celal Nuri ve üçüncüsünü ise geleneği takip eden Yusuf Suad olarak tespit ettik. Bu bölümü iki başlık altında ele alacağız. Öncelikle müellifleri kısaca tanıtacağız. Daha sonra yazdıkları siyerlerin tanıtımını yapacağız. Belirlediğimiz bu eserler doğrultusunda dönemin siyer anlayışı üzerine değerlendirme ise üçüncü bölümde ele alınacaktır.

A. MUHARRİRLER

İlber Ortaylı'nın ifadesiyle "imparatorluğun en uzun yüzyılı" olarak nitelendirilen bu dönemde devletin varlığını koruyacak fikri zemin oluşturmak için gayret eden birçok müellif yetişmiştir. Ortaya çıkan yeni anlayışların takipçisi olan

²⁰³ Bkz. Berat Açı, "Tercümeden Telif, Osmanlı'dan Günümüze Siyer Yazıcılığında Ne(ler) Değişti?", **Siyer Edebiyat İlişkisi: Siyer Atölyesi 2010 Tebliğler Kitabı**, ed. Şerif Eskin, İstanbul 2010, s. 169-180.

müellif ve muharrirlerin yanında geleneği muhafaza etmeye çalışan müelliflerin de olması bu dönemin en temel vasıflarındandır. Bu dönemde yetişen fikir adamlarından siyer alanında eser veren üç kişiyi ele alarak hayatları ve eserleri hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Öncelikle klasik ilimler içinde yenilik arayışları olan bir âlim ve müderris İzmirli ile başlayıp bilahare gelenekçiliği temsil eden aynı zamanda sosyal açıdan akvitist bir yöne de sahip Yusuf Suad ile devam edeceğiz. Daha sonra da doğrudan ilmi hayatla iç içe olmasa da dönemin temayüz eden bir yazarı ve gazetecisi olan Celal Nuri'yi ele alacağız.

1. İzmirli İsmail Hakkı

Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde yaşamış devrinin en seçkin âlim ve mütefekkirlerinden olan İsmail Hakkı İzmirli, kültürlü ve mazbut bir aileye mensuptur²⁰⁴. Babası İzmirli Hasan Efendi, dedesi Çubukçu Hüseyin Efendi'dir. Hasan Efendi Osmanlı ordusunda yedek yüzbaşı olarak görev yapmıştır. 1867'de vazifesi sebebiyle Girit'e giden Hasan Efendi burada Kandiyeli Hafize Hanım ile evlenmiştir. Bu izdivaçtan bir yıl sonra 1285/1868 tarihinde İzmir'in İkiçeşmelik semtinde İzmirli İsmail Hakkı dünyaya gelmiştir²⁰⁵.

İzmirli İsmail Hakkı ilk ve orta öğrenimini İkiçeşmelik İbtidai Mektebi'nde ve Rüştîyesi'nde tamamlamıştır. Henüz dört yaşında iken ilmi tahsiline başlayan İsmail Hakkı, amcası Âmâ Hafız'dan Kur'an ve tecvid dersleri almış, kısa zamanda da hafız olmuştur. Medrese derslerine devam ederken Kâmil Efendi adında bir hocadan Farsça öğrenmiştir. Ahmed Asım Efendi isimli bir zattan da on yıl tasavvuf dersleri almıştır. Bu arada Şâzelî tarikatından icazet almıştır. Lise öğrenimi sırasında bir Yahudi'den

²⁰⁴ İzmirli İsmail Hakkı, günümüzde pek çok araştırmaya konu olmuştur. Bu itibarla biyografisine ilişkin temel bilgiler ayrıntılı bir şekilde derlenmiştir. Bilhassa oğlu Celaleddin İzmirli'nin **İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefî İlimlerdeki Mevkii, Jübilesi ve Vefatı** (İstanbul 1946) isimli risalesinde hayat hikâyesi sunulmuştur. Daha sonraki dönemlerde başta Sabri Hizmetli olmak üzere Bayram Ali Çetinkaya, Ali Birinci ve İsmail Kara gibi araştırmacılar onunla alakalı çalışmalar yapmışlardır. Dolayısıyla burada onun hayatını bahse konu olan kaynaklardan yola çıkarak kısaca ele almış oluyoruz.

²⁰⁵ Celaleddin İzmirli, a.g.e., s.5; Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", **DİA**, C.23, İstanbul 2001, s.530.

Türkçe öğretmesi karşılığında Fransızca öğrenmiştir. Annesi sayesinde Rumca ve Latince öğrenen İsmail Hakkı, aynı zamanda iyi derecede Arapça da bilmekteydi²⁰⁶.

1878 Osmanlı-Rus harbinde yaralanan Yüzbaşı Hasan Efendi, Edirne Hastanesi'nde vefat etmiştir. İzmirli İsmail Hakkı, babasının ölümü üzerine mali sıkıntılar sebebiyle eğitimine çalışarak devam etmiş; bir yandan okurken, öte yandan da ailesinin geçimine katkı sağlamıştır. Rüştîye'yi bitirdikten sonra bir süre İzmir'de Farsça dersleri vermiştir. 1892 yılında İstanbul'a gelerek Dâru'l-Muallimîn-i Âliye'ye talebe olarak yazılmıştır. Aynı zamanda geleneksel tedris yöntemiyle eğitimine de devam etmiştir. Nitekim Fatih Dersiamlarından Hafız Ahmet Şakir Efendi'nin ders halkasına devam ederek, ondan hadis ilminde icazet almıştır. 1894'te Daru'l-Muallimîn'den birincilikle mezun olmuştur. Dönemin Maarif Nazırı Zühtü Paşa, İzmirli'yi başarısından dolayı takdir ederek kendisini İstanbul Mercan İdadisi'ne din dersleri, tarih ve ahlak hocası olarak tayin etmiştir. 1897'de Nakşi şeyhlerinden Lüleburgaz kadısı Süleyman Necati Efendi'nin kızı Nuriye Hanım ile evlenip kayınpederinin Vefa'daki evine yerleşmiştir. Bu evlilikten Celaledin, Necmeddin ve Nureddin adında üç çocuğu olmuş fakat en küçük çocuğu Nureddin on günlükken vefat etmiştir. 1908'de eşi Nuriye Hanım'ın hayatını kaybetmesinden sonra Kadıköy'de mütevellî Aziz Efendi'nin kızı Kadriye Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten de Hayreddin adında bir oğlu olmuştur²⁰⁷.

Daha sonra Mülkiye Mektebi'nde Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin yerine fıkıh usûlü muallimi; Maarif Nazırı olan Emrullah Efendi'nin yerine de Dârülfünûn'da felsefe müderrisi ve Hukuk Fakültesi'nde fıkıh usûlü müderrisi olarak görev yapmıştır. Bilahare Medresetü'l-Mütehassısîn'de felsefe müderrisi; Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde İslam felsefesi müderrisi ve Üniversite teşkilatında da ordinaryüs profesör olmuştur²⁰⁸. Bunlara ek olarak, Mülkiye Mektebi'nde Arapça, kelam, İslam tarihi; Daruşşafaka'da İslam tarihi, mantık, kelam; Darülfünun İlahiyat'ta fıkıh usulü, siyer, ilm-i cedel, hadis, fıkıh ve İslam tarihi; Darülfünun Edebiyat'ta felsefe, mantık, metafizik ve Arap edebiyatı; Sahn-ı Süleymaniye'de felsefe, ilm-i cedel, hikmet-i

²⁰⁶ Celaledin İzmirli, a.g.e., s.6; Sabri Hizmetli, **İsmail Hakkı İzmirli**, Ankara 1996, s. 4; İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II**, İstanbul 1987, s. 91.

²⁰⁷ C. İzmirli, a.g.e., s.7-10; Hizmetli, a.g.e., s. 2.

²⁰⁸ C. İzmirli, a.g.e., s.7.

teşri; Medresetü'l-Mütehassısîn'de dinler tarihi ve ma-ba'de't-tabia; Medresetü'l-Vaizîn'de kelim, felsefe ve dinler tarihi derslerini vermiştir. Darülfünun'un 1933 yılında lağvedilerek İstanbul Üniversitesi'nin kurulmasından sonra Edebiyat Fakültesi'ne bağılı İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde hadis ve tefsir tarihi, Müslüman Türk âlimleri derslerini okutmaya devam etmiştir²⁰⁹.

İzmirli İsmail Hakkı, müderrisliğin yanı sıra birçok idari memuriyetlerde de bulunmuştur. Maarif Nezareti'nde Encümen Âzâlığı, Darüşşafaka Müdürlüğü, Darulmuallimîn-i Âliye Müdürlüğü, Edebiyat ve İlahiyat Fakülteleri Müdürlüğü, İbrahim Paşa Medresesi Müdürlüğü yapmıştır. Daha sonra Medâris Müfettişliğine tayin edilmiş; Darülhikme Âzâlığı ve Vekilliğinde, Şer'îye Vekâleti Tetkikât ve Telifat-ı İslamiye Âzâlığı ve Reisliği görevlerinde bulunmuştur. Bir süre sonra da İlahiyat Fakültesi Reisliğine seçilmiştir. İslamiyet Enstitüsü Müdürlüğü yaptıktan sonra yaş haddinden ordinaryüs profesörlük unvanıyla emekli olmuştur²¹⁰.

İsmail Kara'nın "İslamcı" muhit içerisinde zikrettiği İsmail Hakkı, akademik ve idari görevlerinin yanında birçok cemiyette ve ilmi komisyonlarda faaliyette bulunmuştur²¹¹. Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye'de çalışmıştır. Maarif Nezareti tarafından, Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği Dozy'nin *Tarih-i İslamiyyet* adlı kitabı hakkında bir rapor hazırlamak için görevlendirilen komisyonda yer almıştır. Ayrıca Tedkik-i Kütüb, Ulum-i Diniyye ve Arabiyye ve Ahlakiyye gibi komisyonlarda çalışmıştır. Meclis-i Maarif üyesi olmuş ve Cem'iyet-i Sufiyye'de görev almıştır. 1915'te Darü'l-hilafeti'l-aliyye derslerinde terimler arasında birlik sağlamak niyetiyle kurulan ve aynı yıl kelim ilminin çağın ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirilmesi maksadıyla kurulan encümenlerin başkanlığını yapmıştır. Türk Tarih Kurumu yedek üyeliği ve Paris'teki Milletlerarası İlimler Akademisi Türk grubu üyeliğinde bulunmuştur²¹².

İzmirli İsmail Hakkı tedris hayatı boyunca birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Başbakan Şükrü Saracoğlu, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, milletvekillerinden Nevzat Ayaz, Sadri Ethem, Mehmet Emin, Diyanet

²⁰⁹ Kara, a.g.e., s.91-92; Bayram Ali Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İstanbul 2000, s.53.

²¹⁰ C. İzmirli, a.g.e., s.9-10.

²¹¹ Bkz. İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II**, İstanbul 1987, s. 91.

²¹² Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", **DİA**, C.23, İstanbul 2001, s.531.

İşleri Başkanı Ahmed Hamdi Akseki, Profesör Ragıp Hulusi Özdem, Profesör Nimet Öztürk, eski İstanbul Valisi Süleyman Sami Kepenek, İstanbul Erkek Lisesi Müdürü Celal Ferdi, Kadıköy Kız Lisesi Müdürü Cafer Artaç, Pertevniyal Lisesi Müdürü Rafet Tok, öğretmenlerden Hatemi Seni, Faika Isan Onan, Mahmut Celalettin Ökten, Zekai Konrapa, İstanbul Milli Eğitim Müdürü Murat Uras, Konservatuar Müdürü Tefrik Ararat²¹³.

1932 ve 1937 yıllarında düzenlenen Türk Tarih Kurumu kongrelerinde tebliğ sunmuş; İslam Türk Ansiklopedisi²¹⁴'nin heyet başkanlığında görev yapmış ve bu ansiklopedide birçok madde yazmıştır. İzmirli emekli olduktan sonra kendisi için 1944'te Kadıköy Halkevi'nde bir jübile yapılmıştır. 3.700 cilt kitap ihtiva eden kütüphanesini ve basılmamış eserlerini Süleymaniye Kütüphanesi'ne vakfetmiştir²¹⁵.

31 Ocak 1946 tarihinde Ankara'da bulunan küçük oğlu Hayrettin'in yanında vefat etmiş, 2 Şubat 1946'da Hacı Bayram Cami'nde namazı kılındıktan sonra Cebeci Mezarlığı'na defnedilmiştir²¹⁶.

a. Eserleri

İzmirli İsmail Hakkı, farklı branşlarda temayüz eden bir âlim, döneminin meseleleri üzerinde fikir üreten bir mütefekkindir. Bu itibarla farklı alanlarda eserler telif etmiştir. Onu eserlerini, konuları dikkate alınarak şu şekilde tasnif edilebilir:

1) Kur'an İlimleri ve Hadis

1. **Meânî-i Kur'an**²¹⁷: Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesinden oluşan bir eserdir. Ayetlerin geliş sebeplerini belirterek şerh ve izahlarını yapmıştır. Muhtelif manaları içeren ayetleri notlarla açıklamıştır. Tercüme yapılırken

²¹³ C. İzmirli, a.g.e., s.8.

²¹⁴ 1940-1948 yılları arasında İstanbul'da çıkan ansiklopedinin yazı heyetinde İzmirli İsmail Hakkı ile beraber Eşref Edip, Kâmil Miras ve Ömer Rıza Doğruyol da bulunmaktaydı. Ansiklopedinin yayımı "A" maddesi tamamlanmadan durmuştur. Bkz. Ayhan Aykut, "İslâm-Türk Ansiklopedisi", **DİA**, C.23, İstanbul 2001, s.57-58.

²¹⁵ Kara, a.g.e., s. 92; C. İzmirli, a.g.e., s. 31-33.

²¹⁶ C. İzmirli, a.g.e., s.40-41.

²¹⁷ İzmirli İsmail Hakkı, **Meânî-i Kur'an**, Milli Matbaa, İstanbul 1927.

Kur'an'dan olmadığı halde manayı tam ifade etmek için ilave edilen kelimelerin üzerine ince birer çizgi çekilmiştir²¹⁸.

2. **Tarih-i Kur'an**²¹⁹: Kur'an'ın nüzulü, yazılması, toplanması, mushaf-ı resmiyesi, istinsahı, surelerin tertibi, mushafa nokta ve hareke eklenmesi ve muhtelif kıraatler hakkında bilgileri ihtiva etmektedir. 1927'de Meânî-i Kur'an ile birlikte basılan eser, daha sonra Celalettin İzmirli'nin takdim yazısıyla birlikte 1956'da müstakil olarak basılmıştır²²⁰.
3. **Tarih-i Hadîs**²²¹: Eser 1340'ta taş baskı olarak formlar halinde basılmıştır. Dini İlimlerin tasnifi, Kur'an ve hadislerin cem'i, hadis ıslahatlarına dair bilgiler, sıhhat ve hüküm açısından hadislerin taksimi, kabul ve red açısından ravi ve rivayet, merdud haberin kısımları, mevzu hadislere dair meseleler, ravideki cerhi gerektiren hallere göre zayıf hadis, isnadın durumu itibariyle hadislerin taksimi, ravi hakkında bilinmesi gereken hususlar, İmamiyye Şia'sının hadis anlayışı, hadis kaynakları, kütüb-i rical ve muhaddislerin mezhepleri başlıkları altında hadis tarihi hakkında bilgi vermektedir.
4. **Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ehadîs Hakkında**: İzmirli'nin basılmamış olan bu eseri, Şeyh Saffet ile ahlâk ve tasavvuf kitaplarında yer alan hadislerin sıhhati hakkında yaptığı tartışmaları içermektedir²²².
5. **Binbir Hadis**: 1926'da İstanbul'da basılan eser, İzmirli'nin Darülfünûn'da okuttuğu hadis metinlerinden oluşmaktadır²²³.

²¹⁸ Bu eserin değerlendirmesi için bkz. Mustafa Çetin, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Ma'ânî-i Kur'ân Adlı Eseri", İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu Kitabı, haz. Mehmet Şeker, Adnan B. Baloğlu, Ankara 1996, s.35-47.

²¹⁹ İzmirli İsmail Hakkı, Tarihu'l-Kur'an, 3.bs., İstanbul 1956.

²²⁰ Bu eserin değerlendirmesi için bkz. Ömer Dumlu, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Tarih-i Kur'ân Adlı Eseri", İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu Kitabı, haz. Mehmet Şeker, Adnan B. Baloğlu, Ankara 1996, s.47-64.

²²¹ İzmirli İsmail Hakkı, **Tarih-i Hadis**, Darülfünun Matbaası 1340; Bu eser, İbrahim Hatipoğlu tarafından derlenerek 2002 yılında Hadis Tarihi ismiyle neşredilmiştir.

²²² Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", s.532.

²²³ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", s.532.

2) Kelam Alanıyla İlgili Kitapları

1. **Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme**²²⁴: Kelam nazariyelerinin yeni felsefeye ve asrın ihtiyaçlarına göre tertip ve tahrir edildiği eserdir.
2. **Mulahhas İlm-i Tevhid**²²⁵: Maarif Nezareti tarafından Mekteb-i Sultaniyye'nin dokuzuncu sınıfında eğitim gören talebeler için hazırlanmıştır. Ahkâm-ı şer'i, edille-i şer'i, İslam ilimleri, mezhepleri, vahdet-i vücud akidesi, ahlaka dair hadisler, ilahiyat bahisleri, vücud ve zat, cevher ve araz, selbi ve sübuti sıfatlar gibi konuları ihtiva eden bir ders kitabıdır.
3. **Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabî**²²⁶: Eserde müellif, tabii ve semavi dinlerin özelliklerini açıklar ve birtakım Batılı bilim adamlarının önerdiği tabii din hakkında bilgi verir. Daha sonra İslâm dini ve esaslarını ele alarak tabii din adıyla ortaya atılan görüşlerle mukayese eder. İslâm'ın çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek özelliklere sahip olduğunu bildirir ve İslâm'ı aklın, ilmin, hürriyetin ve medeniyetin dini olarak tanımlar²²⁷.
4. **Yeni İlm-i Kelam: Şer'iyye Vekâleti Tetkikât ve Telifat-ı İslamiye** Heyeti'nin isteği üzerine yazılan eserin birinci cildi, 1920-1922 tarihleri arasında, ikinci cildi 1921-1924 tarihleri arasında İstanbul'da basılmıştır. İzmirli, çağın problemlerini ve ihtiyaçlarını hesaba katarak İslam inanç esaslarını yeni bir muhteva ve metotla ele almaktadır. İlk cilt kelam ilminin tarihinden, ikinci cilt ise ilahiyat konularından oluşmaktadır. Bu konular hakkında Batılı filozofların görüşlerine de yer vermiştir. Bununla birlikte bütün kelam konularından bahsetmemektedir²²⁸. Eser 1981 yılında Sabri Hizmetli tarafından günümüz Türkçesiyle yayınlanmıştır²²⁹.
5. **el-Cevabu's-Sedîd fî Beyani Dîni't-Tevhîd**²³⁰: İngiltere'de "Külliyat-ı Edyan Cemiyeti" adında ilmi bir cemiyet, dinler hakkında mühim eserleri

²²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme**, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1336.

²²⁵ İzmirli İsmail Hakkı, **Mulahhas İlm-i Tevhid**, Kanaat Matbaası, 1338.

²²⁶ İzmirli İsmail Hakkı, **Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabî**, SKİİH, No: 3761.

²²⁷ Eserin Osman Karadeniz tarafından sadeleştirilmiş metni, 1998'de İzmir İlahiyat Fak. Vakfı Yayınlarında basılmıştır.

²²⁸ Hizmetli, a.g.e., s.29.

²²⁹ İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelam**, haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981.

²³⁰ İzmirli İsmail Hakkı, **el-Cevabu's-Sedîd fî Beyani Dîni't-Tevhîd**, Ali Şükri Matbaası, Ankara 1341-1339.

barındıran bir kütüphane oluşturmaktaydı. Bu maksatla İslam hakkında bir eser talep etmiş ve şu dört soruyu yöneltmişlerdir:

1. Hazreti Peygamberin dini nedir?
2. Bu din fikir ve hayata neler bahşeder?
3. Zamanımızın çeşitli sıkıntılarını nasıl ıslah ediyor?
4. Dünyayı daha iyiye veya daha kötüye götüren siyasi ve manevi güçlere ne diyor?²³¹

Şeyhülislam Haydarızade İbrahim Efendi zamanında yapılan bu başvuruya cevaben İzmirli'nin yazdığı bu eser seçilip gönderilmiştir. Kitap 1995 yılında Anglikan Kilisesine Cevap adıyla Fahri Unan tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır²³².

6. **Nârın Ebediyât ve Devamı Hakkında Tedkikât**²³³: 1922 yılında İstanbul'da basılan bu risalede müellif, ahirette cehennem azabının ebediyen aynı şekilde devam etmesinin cezalandırma mantığına ve ilâhî hikmete aykırı düşeceği görüşünü savunmaktadır²³⁴.

3) Mezhepler Tarihi Alanıyla İlgili Kitapları

1. **Dürzî Mezhebi**²³⁵: Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda neşr olunduktan sonra ayrıca kitap şeklinde basılmıştır. Dürzi kitapları, Avrupalıların eserleri, Şia mezhebi, İsmailiyye ve Batıniyye mezhebi, Hâkim-Biemrillâh'ın hayatı; itikadi hükümler, ahlaki vazifeler ve hukuk-ı medeniyye konularını ihtiva eder²³⁶.
2. **Nusayriyye, Şeyhiyye, Bâbiyye, Vehhabiyye**²³⁷: 11 varaktan oluşan bu eser, basılmamıştır.

²³¹ Hizmetli, a.g.e., s.19.

²³² Birinci, a.g.mad., s.532.

²³³ İzmirli İsmail Hakkı, **Nârın Ebediyât ve Devamı Hakkında Tedkikât**, Darülfünun Matbaası, 1341.

²³⁴ Birinci, a.g.mad., s.532.

²³⁵ İzmirli İsmail Hakkı, **Dürzî Mezhebi**, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1926.

²³⁶ Hizmetli, a.g.e., s.18.

²³⁷ İzmirli İsmail Hakkı, **Nusayriye, Şeyhiye, Bâbiye, Vehhabiyye**, SKİİHB, No: 3738

5) İslam Tarihi Alanıyla İlgili Kitapları

1. **Tarih-i İslâm**²³⁸: Tarihin Lüzumu, Tarih-i İslam 'ın Ehemmiyeti, Ehl-i İslam 'ın Tarihe Hizmetleri, Müverrihin-i İslamiyye şeklinde adlandırdığı başlıklar altında İslam tarih yazıcılığı ve literatürü hakkında bilgi vermektedir²³⁹.
2. **Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri**: Eser, 1937 yılında Ankara'da yayınlanmıştır²⁴⁰.
3. **Altınordu Devletine Ait Metinlerin Tenkidi**: W. Tiessenhausen tarafından yazılan bu eser, Mili Eğitim Bakanlığı'nın talebiyle İzmirli İ. Hakkı tarafından tercüme edilmiş ve 1941 yılında basılmıştır²⁴¹.
4. **Siyer-i Celîle-i Nebeviyye**²⁴²: İzmirli'nin yazmayı planladığı eserinin mukaddimesinden ibarettir. 1332 yılında basılan bu mukaddime, siyerin önemi, kaynakları ve tarih ilmindeki yeri, hadis türleri ve mevzû hadisler hakkında faydalı bilgiler içermektedir.
5. **Müslüman Türk Din Âlimleri**: Eser 1936'da İstanbul'da basılmıştır²⁴³.

6). Ahlâk ve Tasavvuf Alanlarıyla İlgili Kitapları

1. **Mustasvîfe Sözleri mi? Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri**²⁴⁴: Şeyh Saffet Efendi'nin Tasavvuf Zaferleri kitabına yazılmış bir reddiyedir. Tasavvuf kitaplarında hadis olarak nakledilen ifadelerin çoğunun aslında mutasavvıfların sözleri olduğunu örneklerle açıklamaktadır.

²³⁸ İzmirli İsmail Hakkı, **Tarih-i İslâm**, SKİİHB, No: 3756.

²³⁹ Bahsedilen yazının latinize edilmiş metni ve değerlendirmesi için bkz. Yavuz Yıldırım, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İslam Tarih Yazıcılığı ile İlgili Bir Yazma Eseri: İnceleme ve Çevrimyazı", **İÜİFD**, S. 12, İstanbul 2005, 105-130.

²⁴⁰ Hizmetli, a.g.e., s.12.

²⁴¹ Hizmetli, a.g.e., s.24.

²⁴² İzmirli İsmail Hakkı, **Siyer-i Celîle-i Nebeviyye**, Tevs'i-i Tıbaat Matbaası, Darülhilafe 1332.

²⁴³ Ali Duman, "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", **Bilimnâme** XIV, 2008/1, s.64.

²⁴⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **Mustasvîfe Sözleri mi? Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri**, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341; Bkz. Pehlül Düzenli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlim ve Ulemâ Anlayışı", **Marife Dinî Araştırmalar Dergisi**, Bahar 2002, 2/1, s. 263-265.

2. **Yiğitlere Öğütler, Gazilere Armağan**²⁴⁵: Harbiye Nezaretince, İzmirli'ye yazdırılarak Birinci Dünya Savaşı'na katılan subaylara dağıtılmıştır. Müellifin Allah korkusu, vazife duygusu, vatan sevgisi, cihat ülküsü, şecaat ve şehadet konularını işlediği ve ahlaki meselelerde nasihatler verdiği bir içeriğe sahiptir. Eserin 1977'de Kemalettin Şenocak'ın hazırladığı sadeleştirilmiş metni yayınlanmıştır²⁴⁶.

7) Mantık ve Felsefe Alanlarıyla İlgili Kitapları

1. **Mi'yârü'l-Ulûm**²⁴⁷: Mülkiye Mektebi'nin ikinci senesinde mantık dersinde okutulan İsagoci adlı risalenin şerhidir.
2. **Muhtasar Felsefe-i Ulâ**²⁴⁸: Eserin kapağında "Fenn-i Menâhic" adlı eserine ikinci kitap olmak üzere muhtasar şekilde yazıldığı belirtilmiştir. İzmirli, bu eseri Batı metafiziğini ülkeye tanıtmak amacıyla kaleme almıştır. Metafiziğin tanımı, konusu ve bölümleri, metodu; bilgi kuramı, septisizm ve dogmatizm okulları; varlık kuramı, rasyonel kozmoloji, rasyonel psikoloji, spiritüalizm; İlahiyat, materyalizm doktrini, finalizm doktrini, yaratıcının varlığı, Kant'ın eleştirileri, ilahi ve ahlaki sıfatlar, evrenin yaratılması; yeni felsefenin ortaya çıkışı, doktrinleri, okulları ve konularını ihtiva eden bir içeriğe sahiptir. Eserin son bölümünde filozoflar kısaca tanıtılmıştır. 2012 yılında Metafizik adıyla Refik Ergin tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır²⁴⁹.
3. **Arap Felsefesi**²⁵⁰: Kindî'nin felsefesine dair malumat veren bu eser, 1911-1913 tarihlerinde İstanbul'da yayınlanmıştır.
4. **Fenn-i Menâhic**²⁵¹: Doğulu ve Batılı çeşitli düşünürlerin ilim tasnifleri ve metod anlayışlarına, ilimlerin metotları ve bilgi elde etmede kullanılan araçlara dair muhtasar şekilde bilgi verdiği bir metodoloji kitabıdır.

²⁴⁵ İzmirli İsmail Hakkı, **Yiğitlere Öğütler, Gazilere Armağan**, Matbaa-i Askeriyye 1332.

²⁴⁶ İzmirli İsmail Hakkı, **Yiğitlere Öğütler**, haz. Kemalettin Şenocak, Münih 1977.

²⁴⁷ İzmirli İsmail Hakkı, **Miyârü'l-Ulûm**, Yuvanaki Panayotidis Matbaası, 1315.

²⁴⁸ İzmirli İsmail Hakkı, **Muhtasar Felsefe-i Ulâ**, Hukuk Matbaası, 1329.

²⁴⁹ İsmail Hakkı İzmirli, **Metafizik**, sad. Refik Ergin, Ankara 2012.

²⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı, **Arap Felsefesi**, Hukuk Matbaası, 1331-1329.

²⁵¹ İzmirli İsmail Hakkı, **Fenn-i Menâhic**, Hukuk Matbaası, 1329.

5. **Felsefe Dersleri**²⁵²: Dârülfünun'daki dersler için marifet ile ilim arasındaki fark, ilmin zâtî sıfatları, ilim ve sanat, felsefenin çağlara göre değişen tarifleri, felsefenin mevzu ve gayesi, mantık ilminin tarifi, külliyyat-ı hamse, istidlal, istikra ve ta'lil, tekabül, tedahül, tezat, tenakuz, aks, kıyas, burhan ve cedel gibi bahisleri ele aldığı felsefeye giriş mahiyetinde bir eserdir.
6. **Felsefe-Hikmet**²⁵³: Eserin başında felsefenin tarifi, mevzu', gayesi ve taksimi konularına değinmekle beraber bilhassa ruh konusunu ele almaktadır.
7. **Müslüman-Türk Feylesofları**: İslam'ın zuhurundan sonra felsefe talim, tercüme ve telif faaliyetlerinde bulunan Türklerden bahsetmektedir. Bununla birlikte Türklerin çağdaş felsefeye ilgilerine ve diğer milletlerin filozoflarının felsefî görüşlerine yer vermiştir²⁵⁴.
8. **İhvân-ı Safa Felsefesi**²⁵⁵: Ordinaryüs Prof. İzmirli İsmail Hakkı Bey'in 1336-1337 senesinde Darülfünun'da okuttuğu ders notlarının, 1337'de taş baskı olarak yayınlanmış eseridir. İhvan-ı safa cemiyetinin oluşum serüveninden, yazdıkları risalelerden, ortaya koydukları felsefelerden söz eder. Ayrıca aynı dönemde cereyan eden fikir akımlarından bahseder. Celaleddin İzmirli tarafından sadeleştirilen metin, İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslam'da tekâmül Nazariyesi adıyla 1949 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.
9. **İslâm'da İlk Tercüme**²⁵⁶: İslam âleminde Emeviler ve Abbasiler devrinde muhtelif dillerden Arapçaya tercüme edilen kitapların en mühimleri hakkında malumatlar vermektedir.
10. **Felsefe-i İslâmiye Tarihi**²⁵⁷: Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda neşredildikten sonra kitaplaştırılmıştır. Kindi'nin ilmi hayatı, eserleri, ilmi kaynakları, meşşailiği hakkında bilgi vermektedir.

²⁵² İzmirli İsmail Hakkı, **Felsefe Dersleri**, Hukuk Matbaası, 1330.

²⁵³ İzmirli İsmail Hakkı, **Felsefe-Hikmet**, Darü'l-Hilafe Matba-i Âmire, 1333.

²⁵⁴ Hizmetli, a.g.e., s.14.

²⁵⁵ İzmirli İsmail Hakkı, **İhvân-ı Safa Felsefesi**, Darülfünun Matbaası, 1337.

²⁵⁶ İzmirli İsmail Hakkı, **İslâm'da İlk Tercüme**, Darülfünun Matbaası.

²⁵⁷ İzmirli İsmail Hakkı, **Felsefe-i İslâmiye Tarihi**, Edebiyat Medresesi Neşriyat Encümeni, Matbaa-i Amire, 1338.

11. Şeyhü'l-Etubbâ Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriyyâ er-Râzî²⁵⁸:

İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda neşr olunduktan sonra Darülfünun talebeleri için ayrıca kitap şeklinde basılmıştır. er-Râzî'nin hayatı, eserleri, değindiği ilmi meseleler ve ilmi tedrisi hakkında bilgi vermektedir.

12. İslâm Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese:

İzmirli, şarkiyatçıların eserlerini incelediği sırada İslam filozoflarının, Batı filozoflarından önce ortaya koyduğu düşüncelerini fark etmiştir. İslam düşünürlerinin ellerinde hiçbir araştırma vasıtası olmadığı halde keskin zekâları, sezgi ve buluşları sayesinde birçok düşüncenin temellerini Batılılardan çok daha önce attıklarını belirtmektedir. Bu doğrultuda yurdumuzun gençlerinin bu hususta fikir edinmeleri maksadıyla bu eseri kaleme almıştır²⁵⁹. Eser, 1973 yılında Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır²⁶⁰.

8) Fıkıh Alanıyla İlgili Kitapları

- 1. Hikmet-i Teşrî²⁶¹:** Eser, hikmet kavramının felsefedeki yeri ve diğer ilimlerle ilişkisinin ele alındığı mukaddime kısmından meydana gelmektedir. Müellif eseri tasarladığı şekilde tamamlayamamıştır.
- 2. Usûl-i Fıkıh Dersleri²⁶²:** Darülfünun hukuk şubesinde okuttuğu ders notlarından oluşmaktadır.
- 3. Usûl-i Fıkıh:** Fıkıh usûlü terimlerinin açıklandığı bu küçük risale, 1330'de İstanbul'da basılmıştır²⁶³.
- 4. İlmi Hilâf:** Eserin giriş kısmında İlmi Hilâf'ın tarifi, önemi ve konuları; birinci bölümde ise fikhî istinbât metotları ile delil ve hükümler hakkındaki

²⁵⁸ İzmirli İsmail Hakkı, Şeyhü'l-Etubbâ Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriyyâ er-Râzî, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341.

²⁵⁹ İzmirli İsmail Hakkı, İslâm Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese, DİB, Ankara 1964.

²⁶⁰ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", s.532.

²⁶¹ İzmirli İsmail Hakkı, Hikmet-i Teşrî, Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.

²⁶² İzmirli İsmail Hakkı, Usûl-i Fıkıh Dersleri, Matbaa-i Hukukiyye, 1329.

²⁶³ A.g.e., s.532.

ihtilaflar ele alınmıştır. Müellifin yazmayı planladığı diğer bölümler ise tamamlanamamıştır²⁶⁴.

5. **el-İnaye fî Şerhi'l-Bidâye:** İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı eserinin mukaddime kısmının şerhidir. Arapça olan bu eser, basılmamıştır²⁶⁵.

6. **Kitabu'l-İfta ve'l-Kazâ:** 1336-1338 tarihleri arasında İstanbul'da basılmıştır. 1908 yılında Abdurrahim Şenocak tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır²⁶⁶.

7. **Fıkıh Târihi:** 1919'da İstanbul'da yayınlanmıştır²⁶⁷.

8. **Müslüman Türk Hukuku ve Dini:** 1935'te Ankara'da basılmıştır²⁶⁸.

Bu eserlerin yanı sıra Ebû Bekir el-Bâkılânî, Risâletü't-teselsül, Teâlîm-i Mu'tezile, Medhal-i İlm-i Kelâm, Mulahhas İlm-i Ahlâk, Tasavvuf Tarihi, İlm-i Mantık, Muhtasar Mâ ba'de't-tabîa, Tasnîf-i Ulûm ve Muhtasar İlm-i Ahlâk, el-Furkân Beyne't-Tevfîk ve'l-Hızlân, Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlîb, Din Dersleri, Tezkere-i Hak, Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık, Amerika'dan Gönderilen 18 Suale Cevap, Amme Cüz'-i Şerifi, Tebareke Cüz'-i Şerifi isimli eserleri de mevcuttur.

İzmirli İsmail Hakkı, bu çalışmalarına ek olarak *Merâm*, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd*, *Cerîde-i İlmiyye*, *Mihrâb*, *Dârülfünun İlâhiyat* ve *Edebiyat Fakültelerinin* mecmualarında, *İkdam*, *Tasvir* ve *Ulus* gibi gazete ve dergilerde yazmaya devam etmiştir²⁶⁹.

2. Düzceli Yusuf Suad

Yusuf Suad Neğuç, 1876 (h.1293) senesinde Düzcce'de dünyaya gelmiştir. Babası Kafkasyalı Çerkes Hasan Hulusi Efendi ulemadan ve Nakşi-Halidi

²⁶⁴ Birinci, a.g.e., s.532.

²⁶⁵ A.g.e., s.532.

²⁶⁶ Hizmetli, a.g.e., s.12.

²⁶⁷ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", s.532.

²⁶⁸ Hizmetli, a.g.e., s.12.

²⁶⁹ Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", s. 533.

meşâyhindendir²⁷⁰. Yusuf Suad, büyük Çerkes sürgününde (1864) Kafkasya'nın Şapsığ yöresinden Anadolu'ya hicret eden Adıge ailesine mensuptur²⁷¹.

Kur'an-ı Kerim'i ve dini ilimleri babasından okuduktan sonra Düzce'de mekteb-i ibtidaiye ve rüştiyede tahsil gördü. Aynı zamanda yine Düzce'de Cedidiye Medresesi müderrisi Batumlu Şaban Efendi'den akaide kadar dînî ilimler ve dil ilimlerini (ulûm-ı âliye ve 'aliyyeyi) tahsil etti²⁷². Öğrenimine devam etmek üzere 1314 senesinde İstanbul'a gelerek Sultan Bayezid Camii dersiamlarından Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi'den Şehzade Camii'nde okuduğu derslerinin hepsini bitirerek 1319'da icazetini aldı²⁷³. 1314 senesinin ortasından Meşihat-i 'Ulyâ Mektubî Kalemi'nde mülâzemeteye başlayan Yusuf Suad, 1317 senesi Ramazan ayında maaş alarak memuriyete nail olmuştur. Meşihat'ta çalışırken Hukuk Fakültesi'ndeki eğitimini tamamlamıştır²⁷⁴. 1912'de mezuniyetinden sonra avukatlık yapmaya başlamıştır. Türkçenin yanı sıra anadili olması sebebiyle Çerkesce bilen Yusuf Suad, Arapça ve Farsça'ya da aşinalığı olduğunu belirtmektedir²⁷⁵.

1332'ye kadar devam ettiği görevine aldığı izin süresi dolduğu halde vazifesi başına dönmediği için son verilmiştir²⁷⁶. Meşihat kayıtlarına göre Yusuf Suad'ın sürekli farklı sebepler ileri sürerek izin talebinde bulunduğu görülmektedir²⁷⁷. Bu hususta Güllü Yıldız, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ve Kafkasların içinde bulunduğu durumla alakalı olarak, memleketine hizmet etmek niyetiyle bu izinleri talep etmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Fakat bu durumu tevsik edecek bir bilgiye sahip olmadığımızı da belirtmektedir.²⁷⁸

²⁷⁰ Meşihat Arşivi, Memuriyet-i Ketebe ve Müsahdimînin Tescil Edilecek Terceme-i Hallerinin Tahririne Mahsus Varaka, 26 Mayıs 1326.

²⁷¹ Sefer E. Berzeg, **Kafkas Diyasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü**, Samsun 1995, s. 197.

²⁷² Başbakanlı Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı bulunan (MF.MTK 331/54) evraka göre, Düzce Rüşdiye Mektebi'nde kısa bir süre fahri olarak görev yapmıştır.

²⁷³ Kendi kaleme aldığı tecüme-i halinde Hukuk Fakültesinde okuduğunu bildirmiştir. Yusuf S. Neğuç'un hayatı hakkında Sefer E. Berzeg'in Kafkas Diyasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü ile İzzet Aydemir'in Muhaceretteki Çerkes Aydınları adlı eserlerinde kendisinin Darülfünun İlahiyat şubesinde okuduğu bilgisi yer almaktadır. Fakat bahsedilen tercüme-i hal varakasinda böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

²⁷⁴ Meşihat arşivi MŞH. SAİD 59/6/9.

²⁷⁵ Meşihat arşivi MŞH. SAİD 59/6/1.

²⁷⁶ MA, Terceme-i Hal varakası, 20 Cemaziyelahir 1328

²⁷⁷ Meşihat arşivi MŞH. SAİD 59/6/5; Meşihat arşivi MŞH. SAİD 59/6/6.

²⁷⁸ Güllü yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyer Müellifleri Arasında Geleneğin Sesi: Düzceli Yusuf Suad", **Dîvân**, C. 15, S.29, 2010/2, s.69.

1911 yılında Hukuk Fakülte'sinde eğitimi devam ederken “Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti” bünyesinde Türkçe-Adigece olarak yayınlanan *Guaze* gazetesinin başyazarlığını yapmıştır²⁷⁹. 1908'de İstanbul'da kurulan bu cemiyet 1923 yılına kadar faaliyet göstermiş ve Osmanlı'da yaşayan Çerkeslerin ilişkilerinde ve iletişimlerinde büyük fayda sağlamıştır. Yusuf Suad Neğuç, bu cemiyetin kurucu üyelerindendir. 1918'de Kafkasya'ya giderek öğretmenlik yapmış, Bolşevik istilasına kadar birçok talebe yetiştirmiştir²⁸⁰.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra faaliyetlerine son vererek İstanbul'a geri dönmeye mecbur kalmıştır. Kafkas Müslümanlarının Ruslara karşı örgütlenmesini sağlamak ve İstanbul'daki Kafkasları teşkilatlandırmak amacıyla 1915'te Osmanlı Teşkilat-ı Mahsusa'sının desteğiyle Yusuf Suad'ın başkanlığını yaptığı Kafkas İttihad Cemiyeti kurulmuştur²⁸¹.

1917'de gerçekleşen Bolşevik İhtilali, Rus esaretinden kurtulmak için Kafkaslara ümit vermiştir. Kafkas İttihat Cemiyeti, Çerkezistan, Dağıstan, Gürcistan Cenûb-i Şarkî Kafkas adlı hükümetlerin teşkil ettiği bir Kafkas Konfederasyonu kurulması gayesiyle bir bildiri yayınlamıştır. Ayrıca Avrupa'da, Kafkasların içinde bulundukları vaziyeti bildirmek ve haklarını müdafaa için bir gazete neşretmeye karar vermişlerdir. Yusuf Suad Bey'in Türkçe olarak hazırlayacağı yazıların heyet tarafından çevrilmesi tasarlanmıştır²⁸². Bununla birlikte Rusya ile yapılacak olan Barış Konferansı'na katılmak için İsveç'e, oradan da Kafkaslara gönderilmelerine karar verilmiştir. Anavatanına giden Yusuf Suad, tekrar Anadolu'ya dönmeyerek kalan ömrünü milletin bağımsızlığı için çalışarak geçirmiştir²⁸³.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan Hariciye Vekâlet'ine ait 27 Eylül 1928 tarihli evraka göre, Yusuf Suad Neğuç'un askerî hizmetini yerine getirmekten korktuğu için Rusya'ya firar ettiği, ülkeye dönüp İstiklal Harbi'ne katılmadığı ve 1918-1922 yılları arasında Kuzey Kafkas ve Çerkez hükümetleri idare ve meclislerinde görev yaptığı bildirilmektedir. Türk vatandaşı olan Yusuf Suad'ın resmi

²⁷⁹ Berzeg, a.g.e., s. 197; Sefer E. Berzeg, **Kafkasya Bibliyografyası**, İstanbul 2005, s.156.

²⁸⁰ İzzet Aydemir, **Muhaceretteki Çerkes Aydınları**, Ankara 1991, s.129.

²⁸¹ Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilât-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e**, İstanbul 2001, s. 161-62; Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C. I, İstanbul 2003, s. 124.

²⁸² Balcıoğlu, a.g.e., sy.163.

²⁸³ Yıldız, a.g.m., sy.72.

izni olmadığı halde yabancı devlet hizmetinde bulunmasından dolayı vatandaşlıktan çıkarılması hususunda Baş Vekalet müracaat edilmiştir²⁸⁴. Bu tezkire doğrultusunda 4 Teşrîn-i evvel 1928 tarihli kararnâme ile vatandaşlıktan çıkarılması kabul edilmiştir²⁸⁵.

Yusuf Suad, 1921 tarihinde Kuban Karadeniz Dağlıları II. Kongresi'ne bir delege olarak katılmıştır. Kuban Çerkeslerinin Bolşevikler tarafından yönetilmesine karşı çıkarak bağımsız bir Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti kurulmasını savunmuş; fakat yalnızca Kuban-Karadeniz Dağlıları İcra Komitesi oluşturulması kararının alınması ile yetinmek durumunda kalmışlardır. 1922'de düzenlenen Kıyıboyu Şapsığ Çerkesleri III. Kongresi'nde ise, Bolşeviklerin Karadeniz bölgesindeki Çerkesleri, uzaklığı bahane ederek Çerkes (Adige) Özerk Bölgesi'ne katmaması mevzusu görüşülürken toplantının sekreterliğini yapmıştır²⁸⁶.

Bu kongrede Şapsığ Özerk Cumhuriyeti adıyla bir yönetim oluşturulması hususundaki teklifi kabul edilince kararın yürürlüğe girmesi için oluşturulan komiteyle beraber Moskova'ya gitmiştir. Komisyonun çalışmaları devam ederken 1924'te Moskova'dan ayrılarak Kafkasya'ya dönmüştür. Bir süre sonra kardeşi Ali ile birlikte Sovyet makamlarınca tutuklanan Yusuf Suad, "Burjuva milliyetçiliği" ve "Türk ajanlığı" suçlamalarıyla Sibiry'a sürgün edilmiştir²⁸⁷.

Sürgünde ne kadar kaldığına dair bir bilgiye sahip değiliz. İzzet Aydemir'in aktardığına göre sefalet, soğuk ve işkenceler sebebiyle sürgünde hayatını kaybetmiştir²⁸⁸. Sefer Berzeg ise, sürgünden döndükten sonra 1930 yılında Kafkasya'da, Afıpsıp köyünde öldüğünü bildirmektedir²⁸⁹. Yusuf Suad'ın, Krasnodar'da bir kahvede ideolojik bir tartışma sırasında Hakurati isimli bir kaymakam tarafından vurularak öldürüldüğü veya Ruslar tarafından, evinde kaldığı akrabaları ile birlikte dere kenarına götürülerek katledildiği şeklinde söylentiler de bulunmaktadır. Netice itibarıyla Yusuf Suad'ın ölümüne dair kesin bir bilgiye sahip değiliz.²⁹⁰

²⁸⁴ BCA, 4243/587 No'lu Tezkire, 17 Eylül 1928.

²⁸⁵ BCA, Kararnâme, 4 Teşrînievvel 1928.

²⁸⁶ Yıldız, a.g.e., sy.72-73.

²⁸⁷ Yıldız, a.g.m., s.73.

²⁸⁸ Aydemir, a.g.e., s.130.

²⁸⁹ Berzeg, a.g.e., s.198.

²⁹⁰ Aydemir, a.g.e., s.130.

a. Eserleri

Düzceli Yusuf Suad'ın Rüşdiye mektebinde muallimlik yaptığı dönemlerde kaleme aldığı iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri *Zübdetü'z-zebed fî terkîmi'l-aded* isimli hesap risalesidir. Diğeri ise, Farsça gramerine dair malumat verdiği *Câmi'ü'l-kavâ'id* isimli risaledir. Maarif Nezareti'nin prosedürüne göre neşrine müsaade edilen bu iki eser basılmamıştır²⁹¹.

Müellifin Çerkesce neşrettiği kitapları da bulunmaktadır. Adigece kaleme aldığı *Tecvid, İlmihâl* ve *Muhtasar Târih-i İslam* kitapları 1328 yılında İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra Kafkasya'ya gönderilerek köy okullarına dağıtılmıştır²⁹². 1909 yılında arkadaşı Ahmet Nuri Tsağö ile birlikte yazdığı *Adige Alfabesi* isimli eseri İstanbul'da basılmıştır.²⁹³

Bunlara ek olarak, Yusuf Suad'ın siyer alanında iki ayrı çalışması vardır. Bu alanda öncelikle *Mir'atü's-şuûn*²⁹⁴ isimli üç ciltlik bir eser kaleme almıştır²⁹⁵. Daha sonra *Akvemü's-siyer* isimli eseri yayınlanmıştır. Fakat yayımlanan bu eser, yarım kalmış ve sadece bi'setin dördüncü yılına kadar geçen süreç işlenebilmiştir.

Yusuf Suad, çocukluğundan itibaren geleneklerine bağlı şekilde yetiştirilmiş ve aynı şekilde geleneksel bir eğitim sistemiyle tedrisini tamamlamış olduğu için muhafazakâr bir çizgide yer aldığı düşünülebilir. Ayrıca sürgünden sonraki ilk nesilden olan Yusuf Suad'ın Çerkez milliyetçisi olması veya içinde yer aldığı Teşkilat-ı Mahsusa'nın kendisine böyle bir misyon yüklemesinden dolayı da bu çizgisini muhafaza etmesi ve bu doğrultuda eserler kaleme alması ihtimal dahilindedir.

²⁹¹ BOA, MF.MKT 325/68; MA, Terceme-i Hal varakası, 29 Cemaziyelevvel 1328.

²⁹² Berzeg, **Kafkasya Bibliyografyası**, s. 69, 119; Kafkas Diasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü, s.198.

²⁹³ Berzeg, **Kafkas Diasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü**, s. 250.

²⁹⁴ Yusuf Suad, **Mir'atü's-şuun**, Asır Matbaası, C.1 İstanbul 1317; C.2 İstanbul 1918; C.3 İstanbul 1922.

²⁹⁵ BOA, MF.MKT 429/27.

3. Celal Nuri

Celal Nuri Bey²⁹⁶, 1882 (h.1298)'de Gelibolu'da dünyaya geldi. Babası Mustafa Nuri Bey, Giritli olup Helvacızâde adıyla bilinen itibarlı bir aileye mensuptur²⁹⁷. Mustafa Nuri Bey mektupçuluktan valiliğe kadar birçok devlet kademesinde görev yaptıktan sonra 1908'de Meclis-i A'yân üyeliğine seçilmiştir. Annesi Nefise Hanım, Cezayir valisi ve *Mesnevî-i Şerif* şârihi Âbidin Paşa'nın kızıdır²⁹⁸. Âbidin Paşa, Arnavutluk'un köklü ailelerinden (Dino ailesi) birine mensuptur. Celal Nuri, küçüklüğünden beri böyle bir kültür muhitinde yetişmiştir.²⁹⁹

Asıl ismi Mehmet Celalettin olmakla birlikte babasına duyduğu sevgiden dolayı ismine Nuri mahlasını eklemiştir. İlk tahsilini babasının vazifeleri sebebiyle taşra mektebinde görmüştür. Orta eğitimine ise Galatasaray Sultaniyesi'ne devam etmiştir. Fakat bu okullardan diplomaya sahip değildir. Daha sonra Mekteb-i Hukuk'a giden Celal Nuri, II. Meşrutiyet'ten önce buradan mezun olmuştur³⁰⁰.

Bir süre hariciye nezaretinde çalışan Celal Nuri, diplomatlığın kendisine uygun bir meslek olmadığını anlamıştır. Avukatlık mesleğini ise, muvaffakiyet kazandığı halde mizacına uygun bulmayarak bırakmıştır. Kendisinin asıl faaliyet alanı gazeteciliktir. Gazeteciliğe başlamadan evvel hitabeti iyi olan Celal Nuri, İkinci Meşrutiyet'in ilanı hakkında halkı bilgilendirmek maksadıyla günlerce sokaklarda dolaşarak "meşrutiyet hatipliği" yapmıştır. Gazeteciliğe Ebuzziya Tevfik ile birlikte Fransızca yayınlanan *Currier d'Orient*'da başlamıştır. Bir müddet sonra Ebuzziya'nın gazeteden ayrılması üzerine gazetenin ismi *Le Jeune Turc* olarak değişmiştir. Söz konusu gazetede C. Nuri'nin 1500'ü aşkın makalesi bulunmaktadır. İttihad-ı İslam taraftarlığı ve Rus aleyhtarlığı gibi konularda makaleler yazan C. Nuri, harpten evvel de İtalya'nın Osmanlı'ya saldıracağı hususunda halkı ikaz eden yazılar kaleme almıştır. Kapatılmadan önce gazeteye birçok Musevi'nin dahil olduğu ve bunların

²⁹⁶ Necati Aksanyar, "Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği", Hacettepe Üniversitesi AİİTE, Doktora tezi, 1993, s.24.

²⁹⁷ Haydar Kemal, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey**, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331, s.9.

²⁹⁸ Recep Duymaz, "Celal Nuri İleri", **DİA**, C.7 İstanbul 1993, s.242.

²⁹⁹ Haydar Kemal, a.g.e., s.9.

³⁰⁰ Duymaz, "Celal Nuri İleri", s.243; Haydar Kemal, a.g.e., s.10.

hisselerini Siyonist cemaatlere sattığını söylemektedir. Nitekim bu sebepten Celal Nuri kendi hisselerini arkadaşlarına satarak gazeteden ayrıldığı kaydedilmektedir³⁰¹.

Celal Nuri, bilahare yazı faaliyetine birçok dergi ve gazetede devam etmiştir. Onun yazdığı gazetelerden bazıları şunlardır: *Le Courier D'Orient*, *Le Jeune Turc*, *Tanin*, *Âti-İleri*, *İkdam*, *Anadolu'da Yeni Gün*, *Yılmaz*, *Vakit* ve *Yeni Adam*. Yazdığı dergiler ise, *İçtihat*, *Hürriyet-i Fikriye-Serbest Fikir-Uhuvvet-i Fikriye*, *Türk Yurdu*, *Resimli Kitap*, *Edebiyât-ı Umûmiye*, *Yarın*, *Ceride-i Adliye* ve *Hayat Mecmuası*³⁰². Buralarda telif ettiği makalelerin bir kısmını daha sonra kitaplaştırmıştır.

Burada bir hususu belirtmek gerekir: Yukarıda zikredilen gazete ve dergilerin bazılarını bizzat kendisi kurmuştur. Bunlardan *Âti* ve *İleri* gazetesi, *Hürriyet-i Fikriyye* ve *Edebiyat-ı Umûmiye* dergileri onun tarafından kurulmuştur. Bunların yanı sıra *İçtihad* dergisinde de aktif faaliyet göstermiştir. Fakat Abdullah Cevdet ile arasında cereyan eden fikri bir tartışma sebebiyle *İçtihad* dergisinden ayrılmıştır³⁰³. Celal Nuri, bu dergilerin kuruluş amacının devletin ve milletin menfaatine uygun şekilde *teceddüd*, *terakki* ve *fikrî tekâmül* sayesinde Türklerin gelişimini sağlamak olduğunu söylemektedir³⁰⁴.

Celal Nuri, bu dönemde kaleme aldığı *yenilik* ve *hürriyet* temalı yazıları ile muhalif duruşundan dolayı kimi zaman gazeteleri kapatılırken kimi zaman da sürgünle cezalandırılmıştır. Mesela Damat Ferit hükümeti döneminde, dört ay Roma'da ve yirmi ay da Malta'da olmak üzere iki defa sürgüne gönderildiği bilinmektedir³⁰⁵.

Seyahat etmeyi seven C. Nuri, gençlik yıllarında İngiltere, Belçika ve Yunanistan gibi ülkelere gitmiştir. Daha sonra 1912-1913'de yaptığı kuzey gezisiyle Rusya, Finlandiya, İsveç, Norveç, Danimarka, İskoçya, İzlanda, Almanya ve Avrupa'nın değişik bölgelerine gitmiştir. 1914'te ise araştırma yapmak için Amerika'ya yolculuk yapmıştır. Bu ülkelere yaptığı seyahatlerle alakalı *Şimâl Hatıraları* adıyla bir kitap telif etmiştir³⁰⁶.

³⁰¹ Haydar Kemal, a.g.e., s.11-14; Ayrıntılı bilgi için bkz. O. Koloğlu, "Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağ", Tarih ve Toplum, C.18, Sy.108.

³⁰² Necmi Uyanık, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakış", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.15, S.236-237.

³⁰³ Duymaz, "Celal Nuri İleri", 244.

³⁰⁴ Necmi Uyanık, "Celal Nuri", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri*, C.3, ed. Süleyman Hayri Bolay, Ankara 2015, s.1821.

³⁰⁵ Uyanık, "Celal Nuri İleri", 1822.

³⁰⁶ Uyanık, "Celal Nuri İleri", 1822.

Bir süre siyasetle de ilgilenmiş ve 1919'da Gelibolu Milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. TBMM'de I-II. dönem Gelibolu, III-IV. dönem Tekirdağ Milletvekili olarak 1935 tarihine kadar görev yapmıştır³⁰⁷. Fakat şu var ki, siyasi hayatı da tıpkı yazı hayatı gibi dalgalıdır. Nitekim 11 Şubat 1919'da İleri gazetesinde yayınladığı bir makalede, İttihat ve Terakki, İzzet Paşa ve Tevfik Paşa Hükümetlerini eleştirmiş; Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı yeterli bulmadığını açıkça ifade etmiştir. Biraz daha ileri giderek, bu fırkanın ileri gelenlerinin devlet işlerinde liyakat sahibi olmadığını söylemiştir. Bu makaleye cevaben, o dönemde Hürriyet ve İtilâf Fırkası umumi kâtibi olan Ali Kemal, Celal Nuri'nin İttihat ve Terakki tarafından satın alındığını iddia etmiştir. Bunun üzerine Celal Nuri, Dersaadet Bidâyet Mahkemesi ve Osmanlı Matbuat Cemiyeti'ne yazdığı dava dilekçelerini yayınlarak Ali Kemal'in hakkındaki iftiraları tevsik edememesi durumunda fırkanın sözlerini reddetmesini talep eder. Nihayet bu tartışma Celal Nuri'nin Roma'ya sürgün edilmesine sebep olur. Ali Kemal'in Dâhiliye Vekilliği'nden istifa etmesi üzerine Celal Nuri'nin sürgünden dönmesi için girişimler başlar. Böylece 24 Temmuz 1919'da İstanbul'a döner. 22 Kasım 1919'da Gelibolu mebusluğuna seçilir³⁰⁸.

İstanbul'un işgaliyle birlikte basın üzerindeki baskılar artmaya başlayınca Celal Nuri de tutuklanıp Malta'ya sürülür. 3 Kasım 1921'de İstanbul'a dönen Celal Nuri, Gelibolu milletvekili sıfatıyla yaptığı konuşmada korkunç akıbetinden kendisini kurtaran Meclis'e teşekkür eder. 10 Şubat 1922'de Kanun-ı Esasi Encümeni Reisliğine seçilir. Cumhuriyet'in ilanını sağlayan çalışmaları bu Encümen yapmıştır. Ayrıca bu dönemde Ankara'da henüz bir Darülfünun bulunmadığı için Garp Edebiyatı Dersi müderrisliği yaparak hâsıl olan ihtiyacı karşılamıştır. 1924'te Kanun-ı Esâsi Encümeni'ndeki vazifesinden istifa eder³⁰⁹.

Hükümet 9 Eylül 1922'de Türk askerinin zaferinden sonra İstanbul'dan kaçan Rum ve Ermenilerin kanunsuz yollarla geri dönmesi üzerine bir inceleme başlatarak meseleyi tetkik ettirmiştir. Celal Nuri, bu hususta bir rapor neşretmesi için Dâhiliye Vekili'ni yüreklendiren bir yazı kaleme alır. Yayımlanan raporda ismi geçen Kılıç Ali

³⁰⁷ T.B.M.M Albümü 1920-2010, c.1, Ankara, 2010, s.223.

³⁰⁸ Recep Duymaz, "Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi", Marmara Üniversitesi SBE, Doktora tezi, İstanbul 1991, s.9-10.

³⁰⁹ Duymaz, "Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi", s.11-12.

Bey, arkadaşı Rauf Bey ile İleri gazetesini basarak Celal Nuri'yi başından yaralar. Bu olaydan sonra Celal Nuri İleri gazetesinde kendi imzasıyla bir yazı yayınlamamıştır. 30 Kasım 1924'te ise gazete kapatılır. Celal Nuri, 1928'de İkdâm gazetesinde yeniden yazı faaliyetine döner. Burada yeni Türk harflerini öğretmek amacıyla yazılar kaleme alır. 1929'da okuyucusu olmayan bu gazete de kapanır. 21 Haziran 1934'te çıkan Soyadı Kanunu'nda gazetesinden mülhem İleri soyadını alır³¹⁰.

Celal Nuri, döneminin fikrî mecrasında aktif şekilde rol alan ve bu dönemin önemli konuları hakkında makaleler kaleme almış, Batıyı görüp tanımış, yenileşme ve ilerleme gibi meselelere kafa yormuş bir fikir adamıdır. Bu dönemin eski-yeni tartışmalarında yenilikçi çizgide yerini alan Celal Nuri, bilimsel yeniliğin getirdiği yöntem ve bilgileri eserlerini ortaya koyarken de kullanmıştır.

2 Kasım 1938'de İstanbul'da vefat etmiştir. Mezarı Rumelihisarı'ndaki aile kabristanına defnedilmiştir³¹¹.

a. Eserleri

Sürelî yayınlarda siyaset, hukuk, tarih, din, dil ve seyahat hakkında binlerce makale yazan Celal Nuri'nin aynı konularda kaleme aldığı müstakil kitapları da vardır. Devrinin en velûd yazarlarından olan Celal Nuri'nin eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz.

1. **1327 Senesinde Selanik'te Mün'akid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Bir Muhtıradır**³¹²: 1911 yılında dördüncü kongresi için Selanik'te gizlice toplanan İttihad ve Terakki'ye sunduğu bu uzun muhtıra bir kitapçık halinde basılmıştır. Bu muhtırada, devletin içinde bulunduğu durumu resmederken diğer devletlerin Osmanlı üzerindeki emellerinden bahsetmiştir. Avrupa ilerlerken Osmanlı'nın geri kalmasının sebeplerini değerlendirmiş; Avrupalılaşıma meselesi ve Jön Türk Hükümeti'nin üzerine düşen vazifeler hakkında fikirlerini serdetmiştir.

³¹⁰ Duymaz, a.g.t., s.13-15.

³¹¹ Duymaz, a.g.t., s.13-15.

³¹² Celal Nuri, **1327 Senesinde Selanik'te Mün'akid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Bir Muhtıradır**, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1327.

2. **Kendi Nokta-ı Nazarımdan Hukûk-ı Düvel**³¹³: İlk olarak bir dizi halinde Tanin gazetesinde neşredilmiştir. Burada yayınlanan makalelerin yanı sıra ‘İslam’da Vücub-ı Tecdid’ isimli makale silsilesi de bu kitaba eklenmiştir. Matbuat-ı Osmaniyye âleminde tesirini ilk defa bu telifiyle göstermiştir. Celal Nuri Bey bu eserde güçlünün zayıfa hâkim ve mücbir olmasının devletlerarası hukukun tabiatında cari olduğunu izah ettikten sonra siyasi anlamda başarı için zulümden ziyade merhametin geçerli olacağı bir hukuk talep etmektedir. Devletlerarası hukukun yalnızca güçlüler arasında yer tutan resmi usuller olduğunu tarihten ve döneminden aldığı örneklerle ispatlıyor. Hukûk-ı düvelin güçlüler söz konusu olunca bir ‘anka’, zayıflar içinse bir ‘hüma’ olduğunu belirterek zayıf ile güçlüye uygulanan iki farklı hukuktan bahseder³¹⁴.
3. **Şimâl Hatıraları**³¹⁵: Bu eser 1912 senesi zarfında Rusya ve İskandinavya’ya gerçekleştirmiş olduğu seyahat esnasında tuttuğu ve tashih edilmemiş notlardan ibarettir. Rusya ve Şimal memleketleri hakkında malumat almak için müracaat edilecek bir eser değildir. Celal Nuri’nin maksadı, bize bu kadar yakın ve bizim için her açıdan ehemmiyeti olan Rusya ile terakki ve tekâmülde bu kadar ilerleyen İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlandiya’ya dair bir kitap tertip etmektir. Ona göre şimalde devletimiz, milletimiz ve hükümetimiz için alınacak pek çok ibretler vardır. Bir Asya memleketi nasıl olmuş da Avrupaî bir millet haline gelmiş, İskandinavya memleketleri ne gibi usulleri tatbik ederek birçok hususta Avrupa’nın fevkinde bir mevkie yükselmişlerdir sorularına cevap aramak için bu risaleyi kaleme almıştır.
4. **Havâic-i Kanûniyemiz**³¹⁶: Bu eser, İctihad Mecmuası’nda yayınladığı hukukla ilgili makalelerini bir araya getirmesiyle meydana gelmiştir. Kitapta, hâlihazırda yürürlükte olan, ihtiyaç hissedilen ve geçici olan kanunlarla ilgili düşüncelerine yer vermiştir. Ayrıca Osmanlı siyasi ve

³¹³ Celal Nuri, **Kendi Nokta-ı Nazarımdan Hukuk-ı Düvel**, Müşterekü’l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1330.

³¹⁴ Haydar Kemal, a.g.e., s.16-19.

³¹⁵ Celal Nuri, **Şimâl Hatıraları**, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1330.

³¹⁶ Celal Nuri, **Havâic-i Kanûniyemiz**, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1331.

hukuki sistemi, kanunlarda yapılması gereken ıslahatlar ve Avrupa hukuk sistemine dair değerlendirmeleri yer almaktadır.

5. **Kadınlarımız**³¹⁷: Celal Nuri kadın meselesi üzerine birçok makale kaleme almıştır. Bu müstakil eseri ile beraber *Tarih-i Tedenniyât*, *Tarih-i İstikbal* ve *İlel-i Ahlakiyemiz* adlı eserlerinde de bu konuya yer vermiştir. Kitapta konuyu umumiyetle ele alarak tarihte, diğer ülkelerde, memleketimizde ve İslam âleminde kadının konumu, içtimai hayatı, eğitimi, evlenmesi ve boşanması gibi birçok mesele üzerinde durmuştur. Yakın geçmişte dahi bu meselenin ihmal edildiğini, istibdat ve cehalet sebebiyle İslam'da kadına sağlanan hakların göz ardı edildiğini, kadının aşağı bir seviyeye indirilmesinin ailenin, çocukların, toplumun ve İslam âleminin mahvına sebep olunduğunu söylemektedir. Türk kadınına hak ettiği konuma kavuşturmak için *esâsât-ı İslam*'a rücu' etmek gerektiğini beyan etmektedir. Eserini bu mesele ile uğraşıp, dert edindiğini bildiği Cenap Şehabettin'e ithaf etmiştir.
6. **Târîh-i Tedenniyât-ı Osmânî, Mukadderât-ı Târîhiye**³¹⁸: Celal Nuri, bu eserinde Batı'nın ilerlemesine karşı Doğu'nun gerilemesinin sebeplerini inceler. Doğu ülkeleri ile Osmanlı'nın benzeştiği ve farklılaştığı hususları açıklayarak bilhassa Osmanlı'nın gerilemesinin ve çöküşünün sebepleri üzerinde durur. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin siyasi ve içtimai problemlerini ele aldığı *Mukadderât-ı Târîhiye* adlı eserini kaleme alır. Bu eser *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*'ye yazılmış bir zeyldir. Bu iki ayrı eser birleştirilerek yeniden yayınlanmıştır.
7. **İttihâd-ı İslâm**³¹⁹: Celal Nuri'nin yazılarında üzerinde durduğu ve ilgilenecek en mühim mesele olarak bahsettiği İslam birliğine dair yazmış olduğu eserdir. Bu eserde, İslam ve İslam ülkelerinin siyasi ve içtimai durumları hakkında düşüncelerine yer vermiştir. Ayrıca Avrupa'nın yürüttüğü politikalardan, emperyalizmden ve şark meselesinden

³¹⁷ Celal Nuri, **Kadınlarımız**, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1331.

³¹⁸ Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmânî**, Mukadderat-ı Tarihiye, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

³¹⁹ Celal Nuri, **İttihâd-ı İslam**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.

bahsetmektedir. Arapların İslam birliği içinde toplanmalarını sağlamak amacıyla *İttihâdü'l-Müslimin* adıyla Arapçaya çevrilmiştir.

8. **Kutup Musahabeleri**³²⁰: Bu eser Celal Nuri'nin 1913 senesinde Hamburg-Amerika'nın Victoria Louise Transatlantiği ile yapmış olduğu deniz seferinde tuttuğu notları ihtiva etmektedir. Bu notları “tab’ edilmemek üzere” tutmuş ve “bilâ-tashih ve sansüre tabi’ olmadan” yayınlamıştır. Mukaddimede belirttiğine göre bundan maksadı alışılmışın dışına çıkarak yenilik yapmaktır. Bunu yazıyı okuyucuya göre yazmak yerine yazarın ruhunu saklamadan duygu ve düşüncelerini aktararak gerçekleştirmektedir. Gezi rotası “Berlin, Potsdam, Hamburg, Altona, Arkona Adaları, Farer Adaları, Okyanus-ı Atlas, İzlanda, Grönland, Spitsbergen, Müntehâ-yı Âlem, Okyanus-ı Müncemid-i Şimalî, Norveç Fiyortları”ndan oluşmaktadır. Müşahede ettiği bu yerlere dair fikirlerini, mukayeselerini yazmıştır ve hikâyeler ile ülkelere dair fotoğraflara da yer vermiştir.
9. **Tarih-i İstikbâl**³²¹: 1913-1914 yılları arasında kaleme aldığı bu eser üç ciltten oluşmaktadır. Bu üç cilt, ayrı ayrı, müstakil kitap gibi neşredilmiştir. İlk cildi *Mesâil-i Fikriyye* adını taşımaktadır. Bu ciltte felsefe, din, güzel sanatlar ve fen bilimlerinin geleceği konularına değinerek spritüalizm, materyalizm, klasik Yunan ve İslam medeniyeti, Rönesans ve Reform hareketleri gibi fikri meseleleri ele almıştır. İkinci cilt olan *Mesâil-i Siyasiyye*’de İttihat ve Terakki’nin dünü, bugünü ve yarını hakkında yazmıştır. Ayrıca Meşrutiyet’ten sonra yaşanan değişimler, yaşanan toprak kayıpları; Türklük, Müslümanlık ve Osmanlılığın istikbali ve Arap meselesi üzerinde durmuştur. Üçüncü cildin alt başlığı *Mesâil-i İctimaiye*’dir. Bu kısımda ahlak meselesini, anarşizm, Yahudilik ve kadının geleceği konularını ele almış ve Büchner, Max

³²⁰ Celal Nuri, **Kutup Musahabeleri**, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

³²¹ Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal-Mesâil-i Fikriye**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; **Mesâil-i Siyâsiye**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; **Mesâil-i İctimâiye**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332.

Nordau, Gustave le Bon ve Emile Faquet'in içtimaiyata dair fikirlerine yer vermiştir.

10. **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey**³²²: Haydar Kemal müstear ismiyle kaleme aldığı bu eserde kendi tercüme-i halini ve eserlerinin birkaçı hakkında değerlendirmesini yazmıştır. Eserin kapağında “memleketimizde bir külliyyat-ı mühimme vücuda getiren Celâl Nuri Bey'in zât ve âsârını tetkik ve tenkit maksadıyla yazılmıştır” ibaresi yer almaktadır.
11. **İttihad-ı İslam ve Almanya**³²³: Dünyanın büyük bir buhran geçirdiği günlerde savaşa dahil olan Osmanlı hükümeti ve İslam milletinin ne gibi değişimlere maruz kaldığı ve geçmişte yaşanan hataları tekrar etmemek için ne gibi tedbirler almak (teyakkuz) ve öngörülerde (tabassur) bulunmak gerektiği soruları üzerinde durmaktadır. Bu konularda önem kazanan İslam birliği fikrini vurgulamak maksadıyla *İttihâd-ı İslâm* kitabına bir zeyl olarak bu muhtırayı yazmıştır. Eserde İttihad-ı İslam'ın düşmanlarının zelil olacağını, müttefik olan Almanya'nın savaşı kazanmasıyla İslam âleminin esaretten kurtulacağını yazmıştır.
12. **Müslümanlara, Türklere Hakaret Düşmanlara Riayet ve Muhabbet**³²⁴: Celal Nuri'nin İctihad Mecmuası'nda yazdığı Şime-i Husûmet makalesine cevaben Abdullah Cevdet Şime-i Muhabbet adlı bir makale neşretmiştir. Bu münakaşa neticesinde Celal Nuri gazeteden ayrılmıştır. Tartışmalar dönemin aydınlarının bu husustaki fikirlerini içeren ve İctihad'ın 94. sayısının yanında dağıtılan risale ile devam etmiştir. Daha sonra Celal Nuri, bir müdafaa olarak bu metni kaleme almıştır.
13. **İlel-i Ahlâkiyemiz**³²⁵: Ahlak meselesine birkaç kitabında bölümler ayıran Celal Nuri, müstakil bir eser de kaleme almıştır. Avrupanın ağır bir ahlaki

³²² Haydar Kemal, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey**, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.

³²³ Celal Nuri, **İttihad-ı İslam ve Almanya**, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1333.

³²⁴ Celal Nuri, **Müslümanlara, Türklere Hakaret Düşmanlara Riayet ve Muhabbet**, Kader Matbaası, İstanbul 1332.

³²⁵ Celal Nuri, **İlel-i Ahlâkiyemiz**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332.

buhran geçirmekte olduğunu söyleyen yazar, tenkit ve muhakeme kabiliyetimiz inkişaf etmemiş olduğu için bu medeniyetin teknik ve ahlak kısımlarını tefrik edemediğimizi ifade ediyor. Kişisel menfaatlerimizi muhafaza için toplumsal menfaatleri baltalayarak aslında şahsi faydaları da kaybettiğimizi belirtiyor. Bozulan ahlak anlayışımızı düzeltmenin ve siyasi, iktisadi düzen ile milli birliği korumanın imkânını irdeliyor.

14. **Hâtemü'l-Enbiyâ**³²⁶: Celal Nuri'nin Hz. Peygamber'in hayatını yeni bir usûlle kaleme aldığı bir siyer kitabıdır. İlerleyen bölümlerde eser hakkındaki ayrıntılı değerlendirmemize yer vereceğiz³²⁷.
15. **Rum ve Bizans**³²⁸: Bu eserinde, Konstantiniye'nin fethinden önceki durumunu ve fethi hazırlayan sebepleri tetkik etmiştir. Osmanlı Devleti ile Bizans Roma İmparatorluğu arasındaki ilişkiden, Osmanlı ve Rum milletinin karşılaştığı bu coğrafyadaki etkileşimlerinden bahsetmiştir. İktibas, tercüme-telif ve muhakeme yoluyla takriben beş yüz sayfalık bir müsvedde meydana getirdiğini ve girizgâh olarak kaleme aldığı Rum ve Bizans fasıllarını ekleyerek okuyucuya takdim ettiğini söylemektedir.
16. **Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum**³²⁹: Osmanlı tarihi ve coğrafyasına dair yazdığı bir risaledir. Anadolu topraklarının Avrupa'ya mı Asya'ya mı dâhil olduğunu tartışır. Anadolu ve diğer çevre ülkelerin coğrafyasına dair eskiden beri derleyip toparladığı notlardan yola çıkarak bu eseri oluşturduğunu söylemektedir.
17. **Türkçemiz**³³⁰: Dil ve edebiyat meselesinde birçok makale kaleme alan Celal Nuri, müstakil bir eser de yayınlamıştır. “Memleketimizde şuara, üdeba, çeşit çeşit erbâb-ı kalem vardır. Fakat her nedense filolog yok veya ender” tespiti yapar. Dil nasıl teşekkül eder? Ne surette tesis ve terakki eder? Türkçe tekâmül hususunda hangi safhadadır? Bu soruları tetkik eden

³²⁶ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1332.

³²⁷ Bu eserin yanı sıra ölmeden önce Hz. Muhammed hakkında bir eser yazdığı, yayınlamakta tereddüt ettiği söylenmektedir. Ölümünden sonra eşi Nimet Hanım'ın, kitabı mahalle imamına okuttuğu ve imamın sakıncalı bulması sebebiyle eserin yakıldığı bildirilmektedir. (Necmi Uyanık, “Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)”, Selçuk Üniversitesi SBE, Doktora tezi, Konya 2003, s.69)

³²⁸ Celal Nuri, **Rum ve Bizans**, Efkâr-ı Cedide Kütüphanesi, Matbaa-i Orhaniye, Konstantiniye 1917.

³²⁹ Celal Nuri, **Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum**, Efkâr-ı Cedide Kütüphanesi, Konstantiniye 1917.

³³⁰ Celal Nuri, **Türkçemiz**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1917.

ve etraflıca araştıran kimsenin de olmadığını beyan eder. Bu eserinde de Türkçeye karşı bu ilgisizliği tenkit etmekte ve bu eksiklikleri giderecek fikriyat üzerinde durmaktadır.

18. **İştirak Etmediğimiz Hareket**³³¹: Bu eseri, öğretmek için değil, öğrenmek maksadıyla tuttuğu bazı tarih notlarının neşrinden ibaret olan bir tecrübe-i kalemiyye olarak tanımlamaktadır. Osmanlı tarihi ve Avrupa medeniyetinin oluşumunda etkisi olan coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketlerinden bahsetmektedir. Avrupa medeniyetini doğru anlamak ve yorumlamak maksadıyla bu konularda notlar alan Celal Nuri, Türk devletini de Avrupa ile irtibatlandırmaya çalışmaktadır.
19. **Hanımefendinin Musahabeleri**³³²: Afife Fikret müstear adıyla Âti Gazetesi'nde kadınlara dair yayınladığı makalelerinin tamamını bu eserinde toplamıştır. Kadınlarımız adlı eserinde kadın meselesini genel hatlarıyla ele alan Celal Nuri, bu kitapta kadının iş hayatındaki konumu, eğitimi, evliliği ve boşanması gibi güncel meselelere değinmiştir.
20. **Kara Tehlike**³³³: Celal Nuri'nin, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası'nda neşrettiği eski ve Osmanlılardan önceki Türklere dair bir dizi makale, Ziya Gökalp, Ahmed Ağaoğlu, Celal Sahir, Köprülüzade Fuad, Yahya Kemal gibi isimlerin imzalarının bulunduğu ve bütün gazetelerde yayınlanan bir protestoname ile eleştirilmiştir. Bunun üzerine C. Nuri'nin mecmuası kapatılmış ve aradan birkaç ay geçtikten sonra Talat Paşa tarafından tekrar açılmıştır. Daha sonra Ziya Gökalp, Celal Nuri'nin meslek ve meşreb-i fikriyyesine darbe indirmek maksadıyla “Kara Tehlike” adlı bir makale yazmıştır. Bu kitap ise Celal Nuri'nin bu tartışma sebebiyle kaleme aldığı müdâfaanâmesidir.
21. **Taç Giyen Millet**³³⁴: Bu eser, inkılab günleri içinde Ankara'da serdedilen fikirleri tarihi ve ilmi anlamda yazma denemesidir. Eser, adını Faruk Nafiz Çamlıbel'in aynı adı taşıyan şiirinden almıştır. Celal Nuri, vatan ve millet

³³¹ Celal Nuri, **İştirak Etmediğimiz Hareket**, Matbuât-ı Orhaniye, Cemiyet Kütüphanesi, İstanbul 1917.

³³² Duymaz, a.g.t., s.149.

³³³ Celal Nuri, **Kara Tehlike**, Nefaset Matbaası, Dersaâdet 1334.

³³⁴ Celal Nuri, **Taç Giyen Millet**, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1339/41.

mefhumları, devlet şekilleri, Tanzimat, Meşrutiyet ve Hâkimiyet-i Milliye mukayesesi, fırkalar, saltanat, inkılap, eski ve yeni dini telakkiler konularını ele almıştır. Mukaddimede, “hasta adam” olarak nitelenenin Türk milleti değil Osmanlı hanedanı olduğunu, verilen mücadeleler sayesinde bu illetten kurtulup ilerlemeye imkân bulduklarını ve bunların Mustafa Kemal sayesinde gerçekleştiğini belirtir. Türk milletinin bir gün Batı’daki harikuladeliği yaşayacağını hatta şevk ve talimin merkezi olacağını zikreder.

22. **Türk İnkılabı**³³⁵: Celal Nuri bu eserde, Millî Mücadele sonrasında gerçekleşen inkılapları daha iyi anlayabilmek için Hippolyte Taine’in metodunu kullanarak meseleyi zaman, zemin ve muhit bağlamında ele alarak Cumhuriyet devrinin siyasi ve fikri tarihi hakkında malumat vermektedir. Avrupa medeniyeti, Batılılaşma, iktisat, Türk inkılabı ve dil meselesi üzerinde durmuştur.

23. **Vatandaşlık**³³⁶: İlkokul 5. sınıflar için hazırlamış olduğu bir ders kitabıdır. Çocuklara vatan, millet, devlet, hükümet, Cumhuriyet kavramlarını öğretmek, inkılapları sevdirmek ve vatandaşlık bilinci kazandırmak maksadıyla yazmıştır.

24. **Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler**³³⁷: Eserde, devlet, millet ve meclis hakkında düşüncelerine yer vermektedir. Meseleyi felsefi ve tarihi açıdan izah eden Celal Nuri, eserde modern ve eski devleti mukayese eder. Ayrıca Avrupa ve İslam tarihinden örneklerle konuyu izah eder. Devlet ve milleti oluşturan unsurlar, meclisin vazifeleri, devlet kurumları ve kanunları hakkında bilgiler verir. Devletin tekâmülünün milletin terakkisi ile mümkün olacağını söyler.

Bunlara ek olarak, 1909 yılında Fransızca olarak kaleme aldığı *Une Anneé De Liberte* (Bir Sene Hürriyet), *Le Droit et Public et L’İslam* (Hukuk-ı Âmme ve İslam), 1910 yılında yazdığı *Problèmes Sociales* (Mesâil-i İçtimaiye), *Le Diable Promu’ Dieu’ Essai Sur Le Yezidisme* (Kutsallaştırılmış İblis- Yezidizm Üzerine Bir Deneme)

³³⁵ Celal Nuri, **Türk İnkılâbı**, Suhûlet Kütüphanesi, İstanbul 1926.

³³⁶ Celal Nuri, **Vatandaşlık**, İleri Kütüphanesi, İstanbul, t.y.

³³⁷ Celal Nuri, **Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler**, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1932.

ve 1935’ te yazdığı *La Science Imperiole Des Songes et Dictionnaire Onirique Intime et Secret Des Césars Byzantins Des Califes Arabes et Des Sultans Ottomans* (İmparatorluk Düş ve Özel Rüya Lügat Bilimi ve Bizanslı Sezarların, Arap Halifelerinin, Osmanlı Sultanlarının Esrarı) adlı eserlerini zikretmeliyiz.

Ayrıca Celal Nuri’nin kitap haline getirilmemiş birçok roman ve hikâyesi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Perviz* (1914), *Ölmeyen* (1917), *Merhume* (1918), *Ahir Zaman* (1918), *Türkçemiz* (1917), *Yeldâ*, (1920), *Perviz O, Yine O, Hep O* (1916), *Effendi-Roman Turc ve Cauchemar/ The Sultan* (Kâbus), 1911.

Latin harflerine göre Türkçeyi öğretmek maksadıyla yazdığı eserler ise şunlardır: *Tam Alfabe* (tarihsiz), *Hiç Bilmeyenlere Türkçe Alfabe ve Hece* (1928), *Yeni Alfabe ve Türkçe Dersleri* (1928), *Türkçenin Sarfı Hakkında Tecrübe-i Kalem* (basılmamış defter), *Yeni Türkçe Gramer Dersleri* (basılmamış), *Gramer İlk Mekteplerin 5’nci sınıf Dersleri İçin* (1929-30).

Celal Nuri, Fransızca yazdığı eserlerinde Djelal Noury ve N. D. Helva isimlerini kullandığı gibi Türkçe kaleme aldığı eserlerinde de Helvacızâde, Haydar Kemal, Tarık Celâl, Afife Fikret, Mehmet Celâl müstear isimlerini kullanmıştır³³⁸.

Kitaplarının yanı sıra makalelerinin yayınlandığı süreli yayınlardan bazıları:

- 1- **Corrier d’Orient**: Celal Nuri gazetecilik alanında çalışmaya 31 Mart 1325 (1909) tarihi itibarıyla bu gazetede başlamıştır. Fransız gazeteci G. Giampietri’nin Le Courier d’Orient adlı gazetesini Fransızca olarak neşretmeye devam eden Ebuzziya Tevfik bu gazetenin sahibidir. Celal Nuri bu gazetede “*efkâr-ı hürriyet-perverâneyi ve Avrupa’ya karşı kalemiyle hukuk-ı Osmanîye ve İslamiyye’yi*³³⁹” müdafaa etmek amacıyla yazılarını neşrediyordu.
- 2- **Le Jeune Turc**: Ebuzziya Tevfik’in gazeteden ayrılmasıyla gazetenin ismi Jön Türk olarak değiştirildi. Celal Nuri, bu gazetede uzun müddet çalıştığını ve bin beş yüzü aşkın makalesinin yayınlandığını belirtir. Bu makalelerde Rusya aleyhtarlığı, ecnebi sarrafların teşhir-i mezalimi, İttihad-ı İslam mürevveçliği (propaganda) hakkında, paşaların hükümetlerini tenkit ve İtalya’nın mübarek kıt’amıza saldıracağı hususunu

³³⁸ Uyanık, a.g.t., s.72.

³³⁹ Haydar Kemal, a.g.e., 11-12.

kable'l-vukû' anlayıp milleti ikaz için yazılar kaleme almıştır³⁴⁰. 1911 yılına kadar da bu gazetede faaliyetlerine devam etmiştir.

- 3- **İçtiḥad:** Abdullah Cevdet'in sahibi olduğu ilmi, siyasi ve edebi konuları ihtiva eden bu dergi 1904-1932 tarihleri arasında yayım hayatını sürdürmüştür. Celal Nuri'nin, bu gazetede 1910 ile 1912 yılları arasında 35 makalesi yayınlanmıştır. Bu yazılarında hukuk, din ve kadınlar gibi konularda fikirleriyle beraber hikâye ve masalları da yer almaktadır. Ayrıca *Tarih-i Tedenniyat*, *Kadınlarımız*, *Tarih-i İstikbal* gibi birçok eserinin temeli de bu dergide atılmıştır. Daha sonra Abdullah Cevdet'le yaşadığı fikri ayrılıkları sebebiyle gazeteden ayrılmıştır.
- 4- **Hak:** 1911 yılında 15 makalesi neşredilmiştir³⁴¹.
- 5- **Hürriyet-i Fikriyye:** Celal Nuri, Abdullah Cevdet ile arasındaki “Şime-i Husumet- Şime-i Muhabbet³⁴²” tartışması neticesinde İçtiḥad'tan ayrıldıktan sonra rakip bir dergi çıkarmaya niyet etmiştir. Kılıçzade Hakkı ile beraber 16 Şubat 1914'te bu dergiyi neşretmeye karar vermişlerdir³⁴³. Celal Nuri Bey, bu mecmuada siyasi yazılarla birlikte ahlaki konulara da yer vermiş, mektuplarını ve hikâyelerini de yayınlamıştır. Ayrıca Hatemü'l-Enbiya ve İlel-i Ahlakıyye adlı eserlerinin mukaddimelerini de burada okuyuculara sunmuştur.
- 6- **Edebiyat-ı Umumiyye:** I. Dünya Savaşı zamanında yayınlamaya başlayan dergi 1919 yılına kadar siyasi, dini, içtimai birçok konuyu ele aldığı toplam 110 sayı çıkarmıştır³⁴⁴. Dergide söz sahibi olan Celal Nuri'nin siyasi ve edebi konularda yazdığı 80'e yakın makalesi bulunmaktadır³⁴⁵. Osmanlılardan önceki Türkler hakkında bir silsile olarak yayınladığı makaleler sebebiyle Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Celal Sahir, Fuad Köprülü ve Yahya Kemal tarafından eleştirilmiştir. Bu tartışma sonrası

³⁴⁰ Haydar Kemal, a.g.e., 12-13.

³⁴¹ Cemil Bağlama, “Bir Geçmiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri”, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora tezi, İstanbul 2000, s.236.

³⁴² Bu meseleyle alakalı olarak bkz. Tufan Buzpınar, ““Öteki” üzerinden hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dîvân*, S.19 (2005/2), s. 151-176.

³⁴³ Celal Pekdoğan, “Kılıçzade Hakkı”, *DİA*, C.25, Ankara 2002, s.415.

³⁴⁴ Ekrem Bektaş, “Edebiyat-ı Umumiyye”, *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s.405.

³⁴⁵ Bağlama, a.g.t., s.236.

dergi kapatılmışsa da birkaç ay sonra Talat Paşa tarafından tekrar açılmıştır³⁴⁶.

- 7- **İkdam**: Ahmet Cevdet Paşa'nın sahibi olduğu bu gazete 1894-1928 yılları arasında yayınlanarak Türk yayın tarihinin en uzun süreli gazetelerinden biri olmuştur³⁴⁷. Aynı zamanda Celal Nuri'nin Türkçe olarak en fazla makalesinin yayınlandığı gazetedir. Bu gazetede Türkiye ve dünya siyaseti, dinî, ahlâkî ve iktisadî konular üzerine makaleler yazmış; yeni harfleri öğretmek maksadıyla ders mahiyetinde yazılar yayınlamıştır. Ayrıca hikâyelerinin bir kısmı da burada neşredilmiştir³⁴⁸.
- 8- **Âti**: Celal Nuri'nin 1918 yılında çıkarmaya başladığı bu gazete, 1919 yılında 393. sayısı ile hitama ermiştir. Haberler, yorumlar, ilanlar, edebiyat ve sanat yazıları gazetenin muhtevasını oluşturur. Günlük olarak çıkan derginin sahibi ve başyazarı Celal Nuri, yazı işleri müdürü İsmail Suphi Bey'dir. 10 Şubat 1919 tarihinde çıkan sayıda "Matbuât Kelepçe Vuruluyor" başlıklı imzasız bir yazı yayınlanmıştır. Aynı sayıda Celal Nuri'nin kabinenin kusurlarından bahsettiği "Sadrazam Tevfik Paşa Hazretlerine" başlıklı başmakalesi de yer almaktadır. Bu yazılar sebebiyle Matbuat Müdüriyeti, gazetenin bilâ-müddet tatiline karar vermiştir³⁴⁹.
- 9- **İleri**: Ati gazetesinin kapanmasının hemen ardından gazetenin ismi İleri olarak değiştirilerek yayın hayatına devam etmiştir. 10 Mart 1920'de İleri gazetesi de kapanınca Ahval ismiyle üç gün yayına devam etmiştir. Bu gazetenin de kapanmasıyla İleri ismiyle tekrar yayına başlamıştır. Celal Nuri, I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele, Cumhuriyet'in ilanı, saltanatın ve hilafetin kaldırılması hakkında yazılar kaleme almıştır. Son yazılarında ise, Lozan Antlaşması'ndan sonra Ermeni ve Rumların yurda kaçak olarak girmelerine yardım eden devlet erkânından bahsetmiştir. Bu meselede adı geçen Kılıç Ali ve Rauf Bey gazeteyi basarak Celal Nuri'yi darp etmiştir.

³⁴⁶ Celal Nuri, **Kara Tehlike**, s.3.

³⁴⁷ Nesimî Yazıcı, "İkdam", **DİA**, C.22, İstanbul 2000, s.24.

³⁴⁸ Bağlama, a.g.t., s.238.

³⁴⁹ Duymaz, a.g.t., s.16-17.

Bu olaydan sonra onun başka yazısı yayınlanmamıştır. 2436 sayı çıkaran gazete 1 Aralık 1924 tarihinde tamamen kapanmıştır³⁵⁰.

10- **Ahval**: İleri gazetesi, 10 Mart 1920 tarihinde kapatılınca Ahvâl adıyla üç gün yayıma devam etmiştir. İtilâf devletlerince İstanbul işgal altındayken neşri durdurulmuştur³⁵¹.

11- **Tanin**: II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yayımlanan bu gazeteyi çıkarma fikri Hüseyin Kazım ve Tevfik Fikret'ten hâsıl olmuş, Hüseyin Cahit'in de aralarına dahil olmasıyla yayıma başlanmıştır. Daha sonra Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım'ın ayrılmasıyla bütün imtiyaz Hüseyin Cahit'e kalmıştır. Gazete 1908-18, 1922-25, 1943-47 yılları arasında üç devre olmak üzere toplam 17 yıl çıkarılmıştır³⁵². Celal Nuri bu gazetede 1922 yılında hukukla alakalı makaleler yayınlamış daha sonra bunları *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukûk-ı Düvel* ismiyle kitaplaştırmıştır.

Bunlara ek olarak, *Yeni Adam, Ses, Son Posta, Hak, Yılmaz, Vakit, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye, Son Telgraf, Tevhid-i Efkâr, Yarın, Türk Yurdu* gibi gazete ve mecmualarda da yayınlananlarla beraber toplam 2500'e yakın makale kaleme almıştır³⁵³.

B. ESERLER

Müelliflerimizi dönem içerisinde eserleriyle birlikte tanımış olduk. Burada ise çalışmamıza konu ettiğimiz siyer eserlerini ele alacağız. Bu eserlerin tanıtımlarına, haklarında yapılan çalışmalara ve eleştirilere yer vereceğiz. Söz konusu olan eserler İzmirli'nin Siyer-i Celîle-i Nebeviyye'si, Yusuf Suad'ın Akvemü's-Siyer'i ve Celal Nuri'nin Hatemü'l-Enbiyâ adlı eseridir.

³⁵⁰ Duymaz, a.g.t., s.16.

³⁵¹ Recep Duymaz, "İleri", **DİA**, C.22, İstanbul 2000, s.86.

³⁵² Ömer Faruk Huyugüzel, "Tanin", **DİA**, C.39, İstanbul 2010, s.565.

³⁵³ Necmi Uyanık, a.g.m., s.236.

1. Siyer-i Celîle-i Nebeviyye

İzmirli'nin hayatı ve eserleri hakkında yukarıda yer verdiğimiz bilgilerden görüyoruz ki, kendisi hadis ve tarih sahasında eserler vermiş, yeni usul ve yöntemleri kullanmış bir âlimdir. İslami ilimlerin hemen hemen her sahasında eser vermiş olan yazar, bilimsel yeniliğin de takipçisi olmuştur. Müellifin siyer sahasında ortaya koyduğu eseri, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, 1332 yılında İstanbul'da Darü'l-Hulefa: Tevsi'-i Tabâat Matbaası'nda basılmıştır. Eserin incelediğimiz nüshası Ragıp Paşa koleksiyonu 3207 numarada bulunmaktadır.

İzmirli İsmail Hakkı, tarihte cereyan eden hâdiseleri muhakeme edebilmek için öncelikle bu olayların doğru olup olmadığını anlamak gerektiğini söylemektedir. Bu sebeple tarihçinin sahih, zayıf ve mevzu rivayetleri ayırt edebilmesi gerekmektedir. Siyer ilminin bir yönüyle hadis şubesi içinde yer aldığını belirten müellif, eserini kaleme almadan evvel hadise dair malumatlar vermektedir.

İzmirli, gelişigüzel bir kitap yazmak veya tercümelerle yetinmek istememektedir. Rivayetten, dirayetten, nakil ve akıldan yararlanarak olayları eleştirel bir gözle muhakeme etme gayesindedir. Bu sebeple siyer ve İslam tarihi kaynaklarını, mevzûât ve rical kitaplarını inceleyerek sahih ve mevzu haberleri ortaya koyacağını beyan etmektedir. Okuyucuların doğru ile yanlış ayırt edebilmelerini ve Hz. Muhammed'in hayatını doğru bir muhakemeye öğrenmelerini arzu etmektedir.

Müellif, mukaddimeden sonra Peygamberin neseb ve neslinden başlayarak Mekke ve Medine'de vuku' bulan hâdiseleri en güvenilir kaynaklardan nakledip sahih ve zayıf hadisleri belirtmek suretiyle muhakemede bulunacağını bildirmektedir. Hz. Muhammed'in ahlakı, şemaili ve siyaseti bölümlerinden sonra eseri nihayete erdireceğini beyan etmektedir. Eseri yazarken naklettiği hâdiseleri mütalaa edeceğini, tetkik ve tenkitlerde bulunacağını belirtmektedir³⁵⁴. Mukaddimede izleyeceği yolu bu şekilde belirleyen müellif eserini tamamlayamamıştır.

İncelediğimiz eser mukaddimeden ibarettir. İzmirli İ. Hakkı bu mukaddimede siyer yazıcılığı ve siyer ilminde kullanılan mevzu hadisler hakkında kıymetli bilgiler aktarmaktadır. Eser, siyerin önemi, tarih ilmindeki yeri; tarihin şubeleri, siyer ve meğazi, siyeri ilk toplayanlar, fütuhat kitapları, tabakat ve mu'cemat, umumi tarih

³⁵⁴ İzmirli İ. Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s. 42.

kitapları, halifeler ve İslam devletleri tarihi, medeniyetler tarihi, ensab, menakıb, eyyam-ı Arab, evail ve tenbih eserleri; İslam tarihçilerinin dereceleri, hadis senetleri, türleri, ravilerin durumları ve muteber olmayan kitaplar; siyer ile alakalı mevzû hadisler gibi konuları içeren bir muhtevaya sahiptir.

Müellif siyerin bir yönden hadis ilminin şubesiinden, diğer yönden ise İslam tarihi şubesiinden olduğunu söylemektedir. Hadis ilmine dair birçok müstakil eser kaleme alan İzmirli, bu alanda vukufiyet sahibidir. İslam tarihi sahasında yazılan eserler ve müelliflerinden bahsettikten sonra hadis terimlerini ve literatürünü tanıtır. Daha sonra bu iki ilmin birleşim noktası olarak geçmiş olaylardan haber veren hadislerin sıhhat durumunu maddeler halinde bildirir.

Bu kitap, bilhassa İslam Tarihi sahasında yazılan eserlerin, nakledilen rivayetlerin ve ravilerin güvenilirliğine dair analizlerin yapıldığı bir eser olduğu için kıymetlidir. İzmirli, eserinde muteber olmayan kitaplardan ve vazzâinden haber vermektedir. Ayrıca “siyer-i enbiyâya” ve “vak’a-yı sâlifeye” müteallik hadisler ile “vak’a-yı seniyye-yi Ahmediyye”, “mu’cizât ve havârık-ı âdeye”, “menâkıb ve mesâlib-i ashaba”, mekânlar, kavimlere ve şahıslara ait hadislerden bir kısmının sıhhat derecesini bildirmektedir.

Sebilürreşad Mecmuası’nda “Siyer-i Celîle-i Nebviyye: Sebilü’r-Reşad Ceride-i İslamiyyesine (Sorulan Soruya) Cevap” adında bir yazısı bulunmaktadır³⁵⁵. Değerlendirmesine yer verdiği kıssalardan biriyle alakalı olarak, Babanzade Ahmed Naim’in yöneltmiş olduğu soruya cevaben bu yazıyı kaleme almıştır. Babanzâde’nin kitapta ye alan Hz. Davud ile alakalı bahse dair sorduğu suale, ilm-i kelam, ilm-i tefsir bi’d-diraye ve bi’r-rivayeye göre delillerle cevap vermiştir.

Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesi müfredatına göre 7. ve 8. sınıfların siyer dersinde okutulması düşünülen İbn Hişam’ın *Siyer-i Nebi* eserinin matbu nüshası bulunmadığı için 11 Kasım 1914 tarihli kararla İzmirli’nin bu eseri ile Buhari’nin *Kitabu’l-Meğazi*’si geçici olarak ders kitabı olarak belirlenmiştir³⁵⁶.

³⁵⁵ Siyeri Celîle-i Nebviyye (A. Naim’in *Sebilü’r-Reşad*’a sorduğu Suale Cevab): *Sebilü’r-Reşad*, C. 12, adet: 299, s.230-232.

³⁵⁶ Hasan Yıldız, “Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi’nde Eğitim ve Öğretim”, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora tezi, İstanbul 2017, s.268.

Eser, 1996 yılında İsmail Hakkı Uca tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Eser hakkında ayrıca bir çalışmaya rastlayamadık. İslami ilimlerin hemen hemen bütün sahalarında eser ortaya koyan İzmirli'nin hayatı, eserleri ve görüşlerine dair çalışmalar ise mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Sabri Hizmetli, “*İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946*”, Ankara, 1996.
2. Sabri Hizmetli, “*Les ideas theologique d'Ismail Hakkı İzmirli (1868-1946) dans le “Yeni ilmi kalâm” (La nouvelle science de theologoie)*”, Universite de Paris, Doktora tezi, 1979.
3. Celaleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, eserleri, dini ve felsefî ilimlerdeki mevkii, jübilesi ve vefatı*, İstanbul 1946.
4. Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı Eserleri Görüşleri*, İstanbul 2000.
5. *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu: 24-25 Kasım 1995*, haz. Adnan Bülent Baloğlu, Mehmet Şeker, Ankara 1996.
6. Tahsin Demir, “İzmirli İsmail Hakkı'ya göre ilimler tasnifi”, Yalova Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans tezi, 2016.
7. Mehmet Erdoğan, “Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Üç İsim: İzmirli İsmail Hakkı”, *İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar III*, İstanbul, 2000, s.314-322.
8. Yavuz Yıldırım, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İslam Tarihçiliği ile İlgili Bir Yazma Eseri: İnceleme ve Çevrimyazı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2005, S.12, s.105-130.
9. Bayram Ali Çetinkaya, “Darülfünun'da Bir Ansiklopedist Müderris / Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı”, *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, yayına haz. Tahsin Özcan, Ahmet Hamdi Furat, Hüseyin Sarıkaya, İstanbul, 2010, s.315-351.
10. Ali Duman, “İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, *Bilimnâme*, XIV, 2008/1, s. 59-78.

Bu çalışmalar vesilesiyle İzmirli'nin ilim dünyasına katkılarından ve fikri yaklaşımlarından haberdar olabiliyoruz. İzmirli'nin yazdığı kitap ve risalelerin sadeleştirildiği veya değerlendirmelerinin yapıldığı çalışmalar bulunmaktadır.

2. Akvemü's-siyer

Meşrutiyet döneminde siyer konusuna kendi görüşleri bağlamında temas eden âlimlerden biri de Yusuf Suad'dır. Kendisinin siyer sahasında yazdığı *Mir'atü's-şuûn* adlı 3 ciltlik bir eseri de bulunmaktadır. Ancak biz çalışmamıza bu eserinden daha sonra kaleme aldığı *Akvemü's-Siyer* adlı eserini konu edeceğiz. Akvemü's-siyer, 1327 yılında İstanbul'da Yeni Osmanlı Matbaası'nda basılmıştır. Çalışmamızı yaparken incelediğimiz nüsha Hüdai Efendi koleksiyonu 01113 numarada bulunmaktadır.

Müellif, eserin girişinde bir mukaddimeye veya “feth-i kelim” a yer vermeden doğrudan ana metne başlamıştır. Bundan dolayı eseri hangi sebeplerle yazmak istediğine dair bir bilgiye rastlayamıyoruz. Eserin hitap ettiği kitlenin ise hakkında çıkan ilanlarda “*Mektep ve medâristeki müte'allimin efendilere, meşâyih ve mutasavvıfîn-i kirâma, vâizlere, dünyada her sınıf insana*”³⁵⁷ ibaresinden yola çıkarak cevap bulabiliyoruz.

Yusuf Suad'ın eseri altı cilt olarak yazmayı tasarladığı, imtiyaz sahibi olduğu Guaze dergisindeki ilandan anlaşılmaktadır³⁵⁸. Ne var ki, eserin yalnızca iki bölümden oluşan 456 sayfalık ilk cildi yayınlanabilmiştir. Bu cilt, Hz. Peygamber'in nesebinden başlayarak bi'setinin dördüncü yılına kadar gelen bir muhtevaya sahiptir. Eserin konu başlıkları şu şekildedir:

“Fasl-ı evvel: Neseb-i pâk-i Nebvî, Hafr-ı bi'r-i Zemzem, Tezvîc-i Abdullah, Vak'a-i Fîl, Haml ve mevlid-i Nebvî, Tesmiyetü'n-Nebî, Radâ'-i Nebvî, Vefât-ı Âmine, Tebşîr-i İbni Yezzen, Remed-i Ahmedî, Vefât-ı Abdulmuttalib, Şâm sefer-i evveli, Nezâhet ve 'ismet-i Ahmediye, Ra'ıyyetü'l-ganem, Harbû'l-Ficâr, Hılfu'l Fudûl, Sefer-i sâni-i Şâm, Tezvîc-i Hadîce, Bünyân-ı Ka'be;

Fasl-ı Sâni: Zuhûr-ı nûr-ı İslam: Selâmü'l-hacer, Kable'l-vahy mezheb-i Ahmedî, Merâtib-i vahy, Hâlât-ı vahy, Evâil-i bi'setde vudû' ve salât, Sâbıkîn-i İslam,

³⁵⁷ Guaze No:2, 10 Nisan 1911, s.8.

³⁵⁸ Guaze, No:2, s. 8.

Dârü'l-Erkam'da istihfâ, İ'lân-ı nübüvvet, Müstad'afin-i ehl-i İslam, Teklif-i Kureyş, Müstehzi'n-i Kureyş.”

Düzceli, yer verdiği her bir bahsi yoğun ve uzun bir anlatımla ele almaktadır. Genel hatlarıyla aynı meselelere değindiği ilk siyer eserinin iki katı hacmindedir. Konular hakkında farklı rivayetlere yer vererek bunlar arasında tercihte bulunmaktadır.

Kitap, okumayı zorlaştıran ağır ve ağdalı bir dile sahiptir. Daha önce kaleme aldığı siyer eseri *Mir'atü's-Şu'un*'a kıyasla meseleleri aktarış biçiminde ve kullandığı dilde üst düzey bir üslupla karşılaşırız³⁵⁹. Eserde Arapça ifadelere ve şiirlere sıklıkla yer vermesinden dolayı eleştirilen Düzceli, bu ibareleri çoğu zaman tercüme etmemiştir. Bu dönemde dilde sadeleşme revaçtayken müellif, bunun zıddı bir eğilim göstermektedir.

Yayınlandıktan sonra kitaba yazılan ilk eleştiri 1327 yılında Tahirü'l-Mevlevi tarafından kaleme alınan “Yusuf Suad Efendi'ye Açık Mektup” isimli makaledir. Tahirü'l-Mevlevi bu yazıda eserde yer alan “Abdülmenaf evladından ilk evvel vefat eden Haşim'dir” ve “20-25 yaşlarında vefat etmiştir” rivayetini eleştirerek biraderzadesi Ümeyye ile yaptığı münaferede galip gelmesi rivayetinden yola çıkarak Ümeyye'nin o vakitte küçük bir çocuk olduğunu bildirmiş ve bu meseleyi izah etmesini istemiştir³⁶⁰.

Bir diğer eleştiri ise, “Eşnau's-Siyer” isimli Eyüp Sabri'ye ait yazıdır. Bu yazıda *Akvemü's-siyer*'i hurafelerle dolu olmasından dolayı Eşnau's-Siyere benzeten Eyüp Sabri, mahiyetleri ve konuyu ele alış biçimleri itibarıyla ise farklı olduklarını söylemiştir³⁶¹.

Ancak asıl tartışma Kılıczade Hakkı'nın İctihad dergisinde yayınladığı “Akvemü's-siyer”³⁶² adlı yazısından sonra vuku' bulmuştur. Kılıczade, yazısına kitabın neşredildiğini öğrenir öğrenmez hemen bir tane tedarik edip kitabı yırtarcasına mütalaa etmiş olduğunu bildirerek başlamıştır. Kitabı okuduktan sonra hayal

³⁵⁹ İki siyer arasındaki mukayese için bkz. Güllü Yıldız, “İki Siyer Tek Müellif: Düzceli Yusuf Suad'ın Siyer Telifleri”, **Otur Baştan Yaz Beni**, haz. Abdülhamit Kırmızı, İstanbul 2003, s.242.

³⁶⁰ Tahirü'l-Mevlevi, “Yusuf Suad Efendi'ye Açık Mektup”, **Beyânü'l-Hak**, sy. V/118, 13 Recep 1329/27 Haziran 1327, s. 2155-2156.

³⁶¹ Eyüp Sabri, “Eşna'u's-siyer”, **İctihad**, sy. 69 (27 Haziran 1329), s. 1517.

³⁶² Kılıczade Hakkı, “Akvemü's-siyer”, **İctihad**, sy. 66 (16 Mayıs 1329), s. 1434-1439.

kırıklığına (inkisâr-ı hayal) uğradığını söyleyerek kanaatlerini paylaşmıştır. Eserin dilinin “ne tamamen Türkçe ne tamamen Arapça” olduğunu, kitabın iki dilli olmasının kendisinden tamamıyla istifade edilmeye engel teşkil ettiğini, hangi halka hitap etmek mecburiyetinde bulunduğuna karar vererek o yolda bir lisan kullanması gerektiğini söylemektedir. Öyle ki, ona göre bu eseri bir Türk değil, iyi bir tahsil görmüş her Arap dahi anlayamaz. Anlaşılmasındaki zorluk bir yana aktarılan vakıalar sebebiyle kitabı bir tarih değil bir hurâfât kitabı olarak değerlendirmektedir.³⁶³ Daha sonra kitaptan seçtiği hurafelerin bir kısmını mevzubahis etmiştir. Bu hurafeleri mütefekkir bir kafanın kabul etmesinin mümkün olmadığını dile getirerek kabul etmek için ancak Katolik olmak gerektiğini, çünkü Katoliklikte tefekküre ve tenkite müsaade edilmediğini belirtmekte; Müslümanların ise tefekkür ve taakkul ile memur olduklarını söylemektedir³⁶⁴. Bu masalların terakki asrında hakikat olarak yeniden ortaya çıkarılmasının dini olumsuz etkileyeceğini belirten Kılıçzade, müellifin eski siyer kitaplarının yanında felsefe, kimya, kozmografya gibi ilimlere başvurarak daha kıymetli ve çağa uygun bir siyer vücuda getirebileceğini ifade etmiştir. Yazısına son verirken İslamiyet’e karşı vazifesini yerine getirmek isteyen efendilere, “bizi hurafelerden kurtarınız ve bize nur îsal ediniz; zira karanlıklara koşup dolaştığımız kâfidir” diye seslenmiştir³⁶⁵.

Bu tenkit yazısına cevaben Yusuf Suad bir risale yayınlamıştır. Risalenin girizgâhında, inkılaptan sonra oluşan gürültü, patırtı içerisinde mücadelenin ilmi seyrini idare ettiğini zanneden “*alafranga bir zümre, bir hizb-i mağribî*”nin hürriyet sarhoşluğuyla Batı’nın ilerlemesine karşın İslam âleminin geri kalma sebebinin İslam olduğunu ileri sürerek Müslümanlık aleyhinde bulunmalarını eleştirmiştir.³⁶⁶ Bu aleyhtarlığın temsilcisi olan Batıcıları tenkit ederek terakkiye İslam’ın değil Müslümanların mâni olduğunu izah etmiştir. Ona göre, Müslümanların ilerlemesi ve zenginleşmesi, İslam’ın da emrettiği üzere, ilim ve fende çaba göstermek ve amel etmekle mümkündür. Bahsedilen ilerlemiş (müterakki) milletlere yetişmek için maddiyat ve maneviyatta onları “maymun gibi taklit etmeyi” yeterli görürsek oturup

³⁶³ Kılıçzâde Hakkı, “Akveümü’s-siyer”, s.1435.

³⁶⁴ Kılıçzâde Hakkı, “Akveümü’s-siyer”, s.1436.

³⁶⁵ Kılıçzâde Hakkı, “Akveümü’s-siyer”, s.1439.

³⁶⁶ Düzceli Yusuf Suad, **Akveümü’s-Siyer, Cevab: İctihad Gazetesindeki Kılıçzâde Hakkı İmzalı Makaleye**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331/1913, 23 s. s. 3

kalkmamız, kılık kıyafetimiz, her şeyimiz onlara benzer ve biz “kendimizi kime benzetebildik ise oyuz” demektir³⁶⁷.

Yusuf Suad, İctihad müessesesinin dalaletle müptela olduğunu ve muhtelif noktalardan İslam aleyhinde mücadele ettiğini belirtmektedir. Kılıçzade Hakkı’nın ise “bütün evsaf ve îraziyla bir Doktor Dozy’i yahut onun şakirt-i ma’lul” marifeti gösterdiğini söylemektedir³⁶⁸. Kılıçzade’nin, İslam âleminde asırlar boyunca yetişen âlimlerin tayin edemediği hakikati bulma hayalinde ve Peygamberi inkılapçı, ihtilalci ve zeki bir adam olmaktan ibaret gören bir itikatta olduğunu ifade etmektedir³⁶⁹. Ayrıca kendisinin “hurafe” olarak gördüğünü “harika ve mucize” olarak değerlendirdiğini, bu meselelerin zaman ve mekâna göre “Ebû Cehil’lerin, Kılıçzade’lerin ve o kafadaki adamların inkâr ve ısrarlarına rağmen” tarihe geçtiğini ve ilmi anlamda faydasının görüldüğünü söylemektedir.³⁷⁰ Daha sonra Kılıçzade’nin tenkit ettiği mevzuuları izah ederek yazısını tamamlamıştır.

Tartışma Kılıçzade’nin, “Son Cevap” adlı risalesi ile devam etmiştir. Önce kısa bir girizgâhla cevabını uzun bir müddet beklediğini belirtmiş ve eser gibi iki lisanlı bir metin yazmadığı için teşekkür etmiştir³⁷¹. Kitabın münderecatına geçmeden önce meselenin tam olarak izah edilebilmesi için peygamberin doğumundan nübüvvetin gelişine kadar geçen hadiselerden muhtasar olarak bahsedeceğini söylemiştir. Daha sonra âlemin yaratılışı hakkında ehl-i din ve fennin görüşlerine yer vermiştir. Kılıçzade’nin aktardığına göre, bu konuyla alakalı olarak hem din kitaplarında hem de fen kitaplarında deliller ortaya konulmuştur. Din erbabına göre bütün kâinat "kûn" emri ile bir anda vücuda gelmiştir. Buna mukabil fen erbabı ezeli ve ebedi bir “madde ve kuvvet” tasavvur etmektedir. Her iki görüş de tamamıyla hiç kimsenin ret veya kabul edemeyeceği bir fikirdir. O’na “Vacibu’l-Vücut” veya “madde ve kuvvet” demek arasında hiçbir fark yoktur. İman sahipleri tekvinde bir tekâmül usulü kabul etmeyerek her şeyi mutlaka bir hurafe neticesi olarak yorumlama taraftarıdır. Erbab-ı fen ise, bu tekvini milyonlarca senelere varan bir devir içinde bir tekâmül neticesi

³⁶⁷ Düzcüli Yusuf Suad, **Akvemü’s-Siyer (Kılıçzade’nin İctihad’daki Yazısına Cevap)**, s.6.

³⁶⁸ Düzcüli Yusuf Suad, a.g.e., s.7.

³⁶⁹ Düzcüli Yusuf Suad, a.g.e., s.8.

³⁷⁰ Düzcüli Yusuf Suad, a.g.e., s.13.

³⁷¹ Kılıçzade Hakkı, **Akvemü’s-Siyer Münasebetiyle Son Cevap: Yusuf Suad Efendi’ye Tahsisen Softalara Ta’min**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331/1913, s.3.

olarak kabul etmektedirler. Kılıçzade, bugün evrim (tekâmül) nazariyesi kabul olduğu için onu tercih etmenin daha doğru olduğunu her gün artan tecrübe ve tahliller ile iddiaların yalnız bir nazariye değil bir hakikat olduğunun ispat edildiğini ifade etmiştir³⁷².

Daha sonra insanın yaratılışı bahsini ele alan Kılıçzade, dindarlara göre insanı Cenab-ı Hakk'ın çamurdan yapıp sonra kendi ruhundan üflediği ve böylece vücuda getirdiğini; erbâb-ı fenne göre ise, tekâmül neticesinde milyonlarca yıl sonra meydana geldiğini bildirmektedir. Her iki iddiada bir katıyet ifade etmeyip sadece nazariyedir diyerek insanın “merbut olduğu arzın havi olduğu mevaddan (varlıklar) mürekkep olmak üzere milyonlarca seneler süren bir tekâmül neticesinde” olduğu fikrini tercih ettiğini söylemektedir³⁷³.

Aslında bugün ehemmiyeti olmadığı için Peygamberler ve eski milletlerin hikâyelerini mevzubahis etmek istemediğini ancak hakikate karşı kör olan insanlara, Peygamberimizin asla harikuladeliğler gerçekleştirmediğini, kendisinin de böyle bir iddiasının olmadığını bildirmektedir.³⁷⁴ Tekâmül kanununa göre insanların idrakleri ölçüsünde dinlerde de bir tekâmül vücuda geldiğini böylece birçok inanışın nihayetinde görünmeyen ve tek olan bir ilaha iman edilen dinin zuhur ettiğini söylemektedir. Bu doğrultuda Peygamberimizin diğer peygamberlere kıyasla üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmaktadır³⁷⁵. Gelecekte de mütefekkir insanların dininin mutlaka İslam olacağını fakat bunun için İslam'ın koyduğu şeriatın hükmünü büsbütün ortadan kaldırmadan, zaman ve mekâna uygun olarak bazı değişiklikler yapmaya ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir³⁷⁶.

Risalesinde, Musa Carullah'ın “Halk Nazarında Bir Nice Mesele” isimli kitabında “İman” bahsine ve “Uzun Günlerde Rûze” adlı eserinin “Sonsöz” bölümüne önemli bulduğu yerlerin altını çizmiş olarak yer vermekte ve Celal Nuri'nin “Kadınlarımız” isimli eserinden de iktibas yapmaktadır.

Softaların öteden beri var olmak için muhalif gördüklerini tekfir etmeyi huy edindiklerini belirten Kılıçzade, bu gürüha dâhil olan ve hurafelerle dolu bir siyer

³⁷² Kılıçzâde Hakkı, **Son cevap**, s.5-6.

³⁷³ Kılıçzâde Hakkı, a.g.e., s.9

³⁷⁴ Kılıçzâde Hakkı, a.g.e., s.12

³⁷⁵ Kılıçzâde Hakkı, a.g.e., s.14

³⁷⁶ Kılıçzâde Hakkı, **Son cevap**, s.16.

yazan Düzceli Yusuf Suat'ın kitabının tenkit edilmesi üzerine yalnız tenkitler hakkında bir cevap vermesi icap ederken kendisine kaba tabirlerle tahkirde bulunup dini tahrip etmekle itham ve iftira ettiğini söylemektedir³⁷⁷. “İftira etmesini çok güzel bilen efendi hazretleri tarihi tahrif etmekte de hayli maharet gösteriyor”³⁷⁸ diyerek Yusuf Suad'ın cevap risalesinde seçtiği cümleleri eleştirmiştir. Döneminde hurafeleri tekrar gündeme getiren muarızlarına, “Hey! Kör hafız! Dinini iyi kullan, önünde uçurum var gittiğin yol eski yol değildir!” diye bağırarak onları ikaz edeceğini, dini hükümlerin insanlar için tedvin ve tesis edildiğini, insanların bunlar için yaratılmadığını beyan etmiştir.³⁷⁹ Sözlerini Âl-i İmrân suresinin, “De ki: Öfkenizden çatlayın. Şüphesiz Allah kalplerde olanı bilir” ayetiyle nihayete erdirmiştir³⁸⁰.

Düzceli Yusuf'un daha sonra bu yazıya karşılık verdiği dair bir bilgiye rastlamıyoruz. İçinde bulunduğu sıkıntılı durumlardan dolayı böyle bir vakit bulamadığını ve eserin diğer ciltlerinin tamamlanmamasının bunun sebebi olduğunu söyleyebiliriz³⁸¹. Meşrutiyet döneminde böyle bir tartışmaya sebep olan bu eser ve müellifi hakkında yakın tarihte Güllü Yıldız tarafından iki makale kaleme alınmıştır. Bunlardan biri, 2010 yılında yayınlanan “II. Meşrutiyet Dönemi Siyer Müellifleri Arasında Geleneğin Sesi: Düzceli Yusuf Suad” isimli makale diğeri ise “Otur Baştan Yaz Beni” adlı kitapta bölüm olarak neşredilen “İki Siyer Tek Müellif: Düzceli Yusuf Suad'ın Siyer Telifleri” adlı makalesidir. Düzceli Yusuf ve *Akvemü's-Siyer*'e dair bu makalelerden başka bir çalışmaya rastlayamadık.

3. Hatemü'l-Enbiya

Celal Nuri dönemin gelişmelerini takip eden, Batıyı bilen, Avrupa'ya seyahatler gerçekleştirmiş olan bir gazeteci ve düşünürdür. Birçok farklı konu hakkında kaleme aldığı makaleleri ve kitapları bulunmaktadır. Siyer konusunda da bir eser kaleme almıştır. Bu eser *Hatemu'l-Enbiya* adıyla 1914 (h.1332) yılında İstanbul'da Yeni Osmanlı Matbaasında neşredilmiştir. Bu eserde Celal Nuri, Hz.

³⁷⁷ Kılıçzâde Hakkı, a.g.e., s.47.

³⁷⁸ Kılıçzâde Hakkı, a.g.e., s.48.

³⁷⁹ Kılıçzâde Hakkı, a.g.e., s.55.

³⁸⁰ Kılıçzâde Hakkı, a.g.e., s.64.

³⁸¹ Yıldız, “II. Meşrutiyet Dönemi Siyer Müellifleri Arasında Geleneğin Sesi: Düzceli Yusuf Suad”, s.83.

Muhammed’le alakalı düşüncelerinden ve siyer yazımı hakkındaki fikirlerinden söz etmektedir.

Kitabın kapağını açtığımız anda “garazkarân-ı garp ve hurâfât-ı perestân-ı şark’a karşı mevki-i târihiyye-i Ahmediyye’yi muhafazan yapılmış tecrübe-i kalemiyyedir” ibaresi ile karşılaşıyoruz. Müellif, bize kitabın başında eseri kaleme alma gayesini böylece açıklamış oluyor: İslam’a karşı menfi ön yargılara sahip olan Batı ile tarihi gerçeklikten uzak, hurafelere kendini mahrum bırakmış Doğu arasında kalan Hz. Peygamber’in tarihteki konumunu muhafaza etmek için bu eser yazılmıştır.

Mukaddimenin nihayetinde eserin yazılma gayesini şu şekilde özetliyor:

“Bu eserin tahrîrinden en birinci maksadımız bu mevki’i erâidir. Kitabımızın hâtimesinde söylenmesi lazım gelen fikr-i icmâlîyi mukaddimede serd edelim. Muhakeme-i tarihimize atfen iddia ediyoruz ki, Hz. Muhammed b. Abdullah tarihin en büyük racülüdür. Şurası unutulmasın ki, bu fikrî hissiyâtı ve i’tikâdât-ı cibillîye-yi İslamîyemize istinaden iddia etmiyoruz. Bizi asla tarz-ı kadim siyer-nevisi telakki etmeyiniz. Eğer garizamız Veysiler gibi medhiye-nüvislik ola idi bizde pür-tumturak ve hoş eda bir siyer yazabilirdik. Hâlbuki maksadımız hukûk-ı Muhammediyeyi hem garb mütetebbi’ ve müverrihlerine, hem de hususiyle, Müslüman galat-ı perverânına karşı müdafaadır”³⁸².

Celal Nuri, müsteşriklerin saldırıları ve çirkin söylemlerine karşı Hz. Peygamber’i müdafa gayretine girişiyor. Müslümanlara dönüp baktığında ise bu saldırıları önleyecek çaba bir yana bunlara sebebiyet verecek şekilde değerlendirmelerde bulunduklarını görüyor. Böylece bu iki cenaha karşı bir mücadeleye girişiyor.

Bilimsel şartlara uygun şekilde Hz. Peygamber’i muhakeme etmeyi uzun zamandır düşündüğünü söyleyen müellifimiz,³⁸³ mucizelerden ve hurafelerden arındırılmış bir tarih yazımı gerçekleştirmek ve dönemin sorunlarına Peygamber’in hayatını örnek alarak yeni yorumlamalarla çözümler aramak niyetindedir.

Bu dönemde hatırı sayılır şekilde ders kitabı yazma girişimleri bulunmaktadır. Fakat Celal Nuri’nin incelediğimiz bu eseri bir ders kitabı değildir. Öğretmekten ziyade farkındalık kazandırmayı amaçladığını söyleyebiliriz. Zira klasik usulde

³⁸² Celal Nuri, **Hâtemü’l-Enbiyâ**, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1332, s.29.

³⁸³ Celal Nuri, **Hâtemü’l-Enbiyâ**, 7.

hâdiseleri nakletmek yerine bir siyerin nasıl yazılması gerektiğini, Hz. Peygamber'in hangi özelliklerinin vurgulanması, selefın hangi yöntemlerinin terk edilmesinin lüzum ettiğini ortaya koyan bir değerlendirmedir. Bu eser sayesinde hem dönemin Siyer polemiklerinden hem de yenilikçi yazarları temsilen Celal Nuri'nin peygamber tasavvurundan haberdar oluyoruz.

Eserin içeriğine baktığımız zaman iki mukaddimeyi ihtiva eden giriş kısmını görüyoruz. Daha sonra eser; Mesele-i Nübüvvet, Muhit-i Maddî, Muhit-i İrkî, Muhit-i Dinî, Fikrî ve Hissî, Muhit-i Ailevî, Muhit-i Siyâsî, Muhit-i İctimâî, Târih-i Umûmîde Mevki-i Ahmedî, Tarihte Edyanın Rolü, Hz. Peygamberin Dehası, Mizac-ı ve Secâyâ-yı Peygamberî, En Büyük Fikr-i Nebevî, Mûcid-i İman Olmak Üzere Hz. Muhammed, Hz. Muhammed'in Zâtıyat-ı 'Ammesi, Efkâr-ı Muhammediyye, Nazariyye-yi Tekâmül ve Mebnâ-yı Muhammedî, Mukayesât-ı Târîhiyye ve Dîniyye, Bâzı Â'zam, Muarızlara Cevabım başlıkları altında tasnif ediliyor.

Müellif kitabın içeriğini ve ilerleyişini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu kitapta Hz. Peygamber'in zamanını, muhitini, ırkını, efkârını, hissiyatını, ashabını tetkikten sonra bir takım tefahhusât-ı rûhiyyeye (psikolojik incelemeler) girişeceğiz. Asker kumandanı, reîs ve imâm-ı hükümet, vazî-i kanun, bâni'-i devlet, diplomat, siyasi, müdür ve müdebbir, müdun-ı usul-i ahlak, şari', kelimenin manasıyla gayri Kur'âniyyesi şâir, hakîm, ferd ila ahira, olmak üzere Muhammedu'l-Mustafa'yı tasvîr ve meh-mâ-emken (mümkün olduğu kadar) şekl-i sabîhîni tarifden sonra en esaslı noktaya geleceğiz: Beşeriyete din-i kat'isini veren Hz. Muhammed'i mütâlâa' edeceğiz.”³⁸⁴

Siyer kitaplarında alışageldiğimiz rivayet aktarımına bu eserde rastlamıyoruz. Fikirlerini paylaşırken bazı vak'alara atıf yapsa da olayları açıklamadan ele alan müellif, hurafe ve mucizelerin tamamını ise kasıtlı olarak terk ettiğini belirtmektedir.³⁸⁵ Ele aldığı konular hakkında sık sık tahlillere yer vererek kendi görüşünü ifade etmekte ve ilgili yerlerde okuyucuyu diğer eserlerine yönlendirmektedir.

Değerlendirmelerini psikolojik tahlilleri ve bilimsel araştırmaları temel alarak yapan yazar, Hz. Peygamber'in bilhassa beşerî yönüne vurgu yapmaktadır. Yukarıda

³⁸⁴ Celal Nuri, a.g.e., s.13.

³⁸⁵ Celal Nuri, a.g.e., s.16.

eserin yazılış gayesinden bahsettiğimiz üzere de konuları aktarış tarzına savunmacı bir dil hâkimdir. Üç yüz sayfayı aşkın hacimdeki bu eserin dili, muasırı metinlere kıyasla da oldukça sade ve anlaşılırdır. Bununla beraber yer yer Fransızca ve İngilizce kelimeler kullanmıştır.

Celal Nuri, mukaddime kısmında Doğulu tarih yazarları hakkında tahlillerine yer vermektedir. Erken dönem eserlerin eksikliklerini delillerle ifade eden yazar, bu eserler arasında İbni İshak ve İbni Hişâm'ın eserlerine daha ziyade ehemmiyet vermekle beraber onları da tam manasıyla güvenilir bulmamaktadır. Sonraki dönemlerde yazılan eserlerin mukayese ve muhakemeden yoksun olduğunu düşünmekte ve bunlara tarihe kaynaklık etme açısından kıymet vermemektedir.

Batı menşeli çalışmalara oldukça vakıf olan yazar, eserinde bu çalışmalarını sıklıkla referans göstermektedir. Bazen kendi görüşünü desteklemek için veya düşüncelerini tevsik etmek için bilimsel çalışmalara atıfta bulunurken bazen de tenkit etmek için aykırı düşüncelere yer vermektedir. Eserde çalışmalarına ve fikirlerine yer verdiği Batılı fikir adamları ve araştırmacıların isimleri şu şekildedir: Lucretius (v. M.Ö 55), Copernikus (v.1543), Galileo (v.1642), Kepler (v.1630), Huet (v.1721), Newton (v.1727), Voltaire (v.1778), Buffon (v.1788), Lavoisier (v.1794), Napolyon (v.1821), Hegel (V.1831), Goethe (v.1832), Dr. Eugène Dubois (V.1868), C. De Perceval (v.1871), Edgar Quinet (v.1875), Carlyle (v.1881), C. Darwin (v.1882), R. Dozy (v.1883), G. Weil (v.1889), Scherer (v.1889), Renan (v.1892), Sprenger (v.1893), H. Taine (v.1893), Barthélemy-Sainth-Hilaire (v.1895), Nietzsche (v.1900), Mommsen (v.1903), W. Muir (v.1905), Ferdinand Brunetière (v.1906), Lombroso (v.1909), William James (v.1910), Antole France (v.1924) Gustave Le Bon (v.1931), Dr. Richet (1935), A. Bergson (v.1941), Dr. Binet-Sanglé (v.1941), Mac O'Leary (v.1957), Toulouse, Dr. Strauss, ve Miron. Bunlar arasından bilhassa Doktor Le Bon, Carlyle, Renan ve Dozy'nin isimlerine sıklıkla rastlıyoruz. Her ne kadar belli konularda kendilerine eleştiride bulunsun da bu isimlerin Celal Nuri'nin fikrî hayatını oldukça etkiledikleri gözlenmektedir.

Eser, yazıldığı dönemde oldukça ses getirmiş ve hatta daha basılmadan tenkit oklarının hedefi olmuştur. Yayınlandıktan sonra Kılıçzade Hakkı'nın eser hakkında iki

yazısı yayınlanmıştır³⁸⁶. “Kendisinin ümmeti olarak gelmiş geçmiş insanlar içinde, rûh-ı müteâlî-yi nebeviyyenin, hoşnud olduğu mevcutlardan birisi de itikadımca Celal Nuri Bey’dir. Çünkü on üç asır içinde Hz. Nebi-i Ekrem’i bize, kıymet belend insaniyeti ile tanıtmaya, efkâr-ı umûmiye hilafına olarak, cesaret eden olmamıştır...” ve “Celal Nuri Bey bu hususta çalışma yapacaklara ve yapanlara büyük bir ümit olmuştur.” sözleriyle eserin önemine vurgu yapan Kılıçzade, “Bilhassa ilk siyercilerin Hz. Muhammed’i insanüstü bir varlık gibi tanıtmalarını eleştirmesi gerçekten övgüye layıktır.” demektedir. Keza, “Eğer, Renan tarafından “hayât-ı Yesû” yazıldığı zaman Fransa’da olduğu kadar memleketimizde de ulûm ve meârif münteşir olsaydı, şüphesiz, “Hatemü’l-Enbiya”, “Hayat-ı Yesû”nun îkâ’ ettiği gürültü kadar velveleyi mûcib olurdu.” gibi ifadelerle de bu çalışmasından dolayı yazarı takdir etmiştir. Bununla beraber eserin mahdut olduğunu, eksik kısımların kaldığını belirterek, “Pek mühim olan birçok mebâhis daha vardır ki onları ihtiva edecek olan ikinci bir cild ile bu husustaki ateşimizin izalesini müellifden rica ediyoruz” ifadesiyle yazarın bu hususta çalışmalara devam etmesini talep etmiştir. Kılıçzadeden başka, Hüseyin Hayri ve İsmail Hami gibi isimlerin de olumlu tenkit yazıları yayınlanmıştır³⁸⁷.

Bunların yanı sıra eserin olumsuz ve eksik yönleri üzerine yoğunlaşan yazılar da mevcuttur. Bunlardan biri de Musa Carullah’a aittir. Hz. Muhammed’in birtakım tarihi şahsiyetlerle mukayese edilmesini ve yazarın kaynak kullanımını eleştiren Musa Carullah, yazarı Batı taklitçiliği ile suçlamıştır ve hatta kendisinin Müslüman toplum için bir tehlike olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Hz. Peygamber’in beşer olma vasfının öne çıkarılarak vahiy alan yönünün zayıflatıldığını belirten başka eleştirilerde bulunmaktadır³⁸⁸.

Celal Nuri daha sonra bu eleştirilere kitabın sonunda da yer verdiği “Muarızlara Cevabım” isimli makalesiyle cevap vermiştir. Ayrıca Celal Nuri’nin yıllar sonra yazdığı bir makale vesilesiyle kitabının Enver Paşa’nın emriyle yasaklandığını öğreniyoruz³⁸⁹. Kendi devrini oldukça etkileyen, belki de benzerlerinin yazılması

³⁸⁶ Bkz. Kılıçzâde Hakkı, “Hâtemü’l-Enbiyâ ve Celal Nuri (I)”, **Hürriyet-i Fikriyye**, No:7, Mart 1330, s.2-4; “Hâtemü’l-Enbiyâ ve Celal Nuri (II)”, **Hürriyet-i Fikriyye**, No:8, Mart 1330, s.4-5.

³⁸⁷ Bkz. Hüseyin Hayri, “Ulviyet-i Ahmediyye”, **Hürriyet-i Fikriyye**, No:6, Nisan 1329. s.13-14, İsmail Hâmi, “Seyyiâtü Muhammediyye”, **Hürriyet-i Fikriyye**, No:8, Mart 1330, s.5.

³⁸⁸ Ali Suad, “Tenkit ve Takriz (Celâl Nûri Efendiye)”, XI/272, **Sebilü’r-Reşad**, **Rebiü’l-Evvel**, 1332, s. 342-345.

³⁸⁹ Celal Nuri, “Osmanlı Tarihi’nin İ’zamı”, **İkdam**, No:11342, 1928, s.2.

hususunda öncü görevi gören bu eserden sonraki yıllarda bahsedilememesi de ayrıca ilgi çeken bir husustur³⁹⁰. Bununla birlikte, 90'lı yıllarda bu eserin müellifi ve Meşrutiyet döneminin önemli simalarından biri olarak Celal Nuri hakkında birçok çalışma yapılmaya başlamıştır. Bu çalışmaların içinde ve müstakil başka çalışmalarda Hatemü'l-Enbiya adlı eseri de ele alınmıştır. Bahsedilen çalışmalar şu şekildedir:

1. Necmi Uyanık, *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)*, Selçuk Üniversitesi SBE, Doktora tezi, Konya 2003.
2. Recep Duymaz, *Celal Nuri ve Atı Gazetesi*, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora tezi, İstanbul 2000.
3. Necati Aksanyar, *Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Ens., Ankara 1994.(doktora)
4. Cemil Bağlama, *Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora tezi, İstanbul 2000.
5. Habip Demir, *Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Ankara 2003.
6. Hatice Çöpel, *Celal Nuri İleri'nin Din Anlayışı*, Selçuk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Konya 2010.
7. Erkan Dikici, *Celal Nuri'nin Türk Modernleşmesi ve İnkılapları Üzerine Düşünceleri*, Sakarya Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Sakarya 2011.
8. Bedreddin Altıkuşlar, *Celal Nuri İleri'nin Üç Romanı*, Muğla Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Muğla 2001.
9. Yusuf Doğan, *Celal Nuri İleri'nin Dini ve İçtimai Hayata Bakışı*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Ankara 2003.
10. Halime Der, *Celal Nuri'nin İttihad-ı İslam Adlı Eserinin Tahlili ve Değerlendirmesi*, Fırat Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Elazığ 2008.
11. Fatma Ebru Çöllü, *Felsefenin Geleceği Üzerine: Celal Nuri- F. Ahmet Hilmi Tartışması*, İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, İstanbul 2007.

³⁹⁰ Mehmet Çog, "II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği", Ankara Üniversitesi SBE, Doktora tezi, Ankara 2004, s.83.

12. Tahir Dumangöz, *Celal Nuri'nin Felsefi Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, İstanbul 2011.
13. Gülcan İyidoğan, *Celal Nuri'nin Yazılarında İttihat ve Terakki: Atı Gazetesi 30 Ekim 1918- 19 Mayıs 1919*, Gazi Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, Ankara 2013.
14. Mehmet Coğ, *Celal Nuri ve Hatemu'l-Enbiya Adlı Eserine Göre Hz. Muhammed Tasavvuru*, İstem, Yıl:4, Sayı:7, 2006, s. 87-98.
15. Nalan Ova, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Celal Nuri'nin Düşüncesinde Değişen Batılılaşma Olgusu*, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt: 7, Mart 2019, s.542- 556.
16. Erkan Dikici, *Celal Nuri İleri'nin Batılılaşma Anlayışı*, Mavi Atlas, 6(2) /2018: 170-180.
17. Necmi Uyanık, *Celal Nuri İleri ve Tarih Anlayışı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, S.16, s.239-258.
18. Necmi Uyanık, *Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı 15, s. 227-274.
19. Tufan Buzpınar, *“Öteki” üzerinden hesaplama: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa tartışmaları hakkında bir değerlendirme*, Dîvân İlmî Araştırmalar, S.19 (2005/2), s. 151-176.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİYER YAZICILIĞI: TAHLİL-TESPİT

I. SİYER YAZICILIĞINDA DEĞİŞİM

İslamiyet'ten önce Araplarda edebiyat, vecizeli sözler ve şiir etrafında şekillenmekteydi. Araplar bu hikmetli sözlere büyük değerler atfetmekteydiler. Elimize ulaşan şiir vesikaları İslam'ın zuhurundan hemen önceki döneme aittir. Bu vesikalar Cahiliye devrinin sosyal ve kültürel ortamına dair bilgiler vermekle beraber kabile tarihine dair malumatlar da içermektedir³⁹¹. Sözlü veya yazılı formda oluşan ortak tarih bilinci toplumu birbirine bağlayan önemli bir unsurdur. Cahiliye geleneğinden miras kalan 'ensâb' ve 'eyyâm'a dair asabiyyeye dayalı tarih bilgisi ile İslam'dan sonra edinilen Kur'an ve hadis bilgisi devrin kültürel formlarını oluşturan temel unsurlardır³⁹².

Cahiliye devrinden kalan edebi kültür, Müslümanlar tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu hususta Emeviler zamanında şiir koleksiyonları oluşturulmuştur. Goldziher'in aktardığına göre, halkbilimciler, bedevilerin/çöl kabilelerinin yanına giderek onlardan şiir aktarıyorlardı. Bu vesile ile hem kabilelerin tarihine dair 'ahbar' bilgisi hem de Arapların atasözlerine yani 'emsalü'l-Arab'a dair malumat topluyorlardı³⁹³. Emeviler devrinde fetihler yoluyla İslam geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Böylece Arap olmayan unsurlar, farklı milletler ve kültürler İslam toplumunun bir parçası haline gelerek İslam medeniyetini zenginleştirmişlerdir. Mevali³⁹⁴ olarak isimlendirilen bu grup, bilhassa Abbasiler döneminde kendilerine edebiyat, bilim ve siyaset alanında yer edinerek bu alanda eserler vermişlerdir.

Nesir türü Abbasiler döneminde gelişmiş olup bu dönemde Yunan, Süryani ve Farsça eserler tercüme edilerek Arap edebiyatının oluşumuna katkı sağlanmıştır. Ayrıca Arap edebiyatına özgü olan *makame* türü de bu dönemde gelişmiştir. Bununla birlikte eski dönemlerden beri varlığını koruyan hikâye anlatıcılığı, kültürün ve tarihin aktarımını sağlayan yollardan biri olmuştur³⁹⁵.

³⁹¹ Bkz. Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara 1993, s.17-21.

³⁹² Hanefi Palabıyık, "Sözlü Tarih / Sözlü Gelenek ve Hadis Kitapları", **İslâmî İlimler Dergisi**, 3/2, Güz 2008, s. 131.

³⁹³ Goldziher, a.g.e., s.42.

³⁹⁴ İslam toplumunda Mevali'nin konumuna dair bkz. Adnan Demircan, **İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevali İlişkisi**, İstanbul 2015.

³⁹⁵ Goldziher, a.g.e., s.93-101.

İslam'ın zuhuruyla beraber tarihsel verilerin toplanması ve hâdiselerin aktarımı hususunda dikkati cezbeden konular, Hz. Peygamber'in hayatı ve İslam fetihleri etrafında şekillenmiştir. Bu husustaki girişimler Emeviler dönemine kadar götürülmekle beraber esas çalışmalar Abbasiler döneminde vücuda gelmiştir³⁹⁶.

Hadislerin tedvini ile beraber tarihe kaynaklık eden malzemeler toplanmış ve diğer İslamî ilimlerin gelişimi de İslam tarihi çalışmalarını tetiklemiştir. Bu doğrultuda İslam tarihi kapsamında birçok türde eserler verildiği görülmektedir. Bu sahada verilen eserlerde çeşitliliğin artmasında yapılan tercüme faaliyetlerinin etkisi de söz konusudur.

Bu İslam geleneğinin Türklerdeki serüveni, 12.-13. yüzyıllarda gaza ve fetih ruhuyla destan ve menakıbnâme tarzında ürünler vererek kendini göstermeye başlamıştır. Mutasavvıf şairlerin açtıkları yolda sûfiyane Türk edebiyatı gelişmiş ve klasik Türk şiirine şeklini veren önemli isimler yetişmiştir³⁹⁷. Böylece siyer yazım faaliyetleri daha ziyade edebî bir formda hayat bulmuştur. Osmanlı'da İslam tarihi eserleri Peygamber'i sevdirmek, ahlakî öğretileri aktarmak ve ibret almak gibi maksatlarla vücuda getirilmiştir³⁹⁸.

16. asrın sonuna doğru tüm İslami ilimlerde olduğu üzere tarih alanında da 'taklitçilik hareketi' kendini göstermiş ve eslafın aktardıkları haberler sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamlarından kopartılarak tekrar edilmeye başlanmıştır. 17. asırda gelişmelere ayak uyduramayan İslam âlemi bir çöküş dönemine girmiştir. Bu çöküş ilmi çalışmalara da tesir etmiştir. İlmî ve fikrî anlamda da hâkimiyete sahip olan Batı dünyası, Müslümanları da tesir altına almıştır. Bu itibarla 'taklitçi tarih' yazımı bu sefer Batı'yı taklit eden ve onun hakikat gördüğünü kabul eden bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılla birlikte ise tarih sahasında gelişmeler meydana gelmiş ve İslam tarihine dair çalışmalarda da artış görülmüştür³⁹⁹.

Bu bölümde, İslam tarihinin ilk asırlardan bu yana sahip olduğu birikime dair bu kısa izahtan sonra, Batı'da tarih düşüncesi etrafında oluşan fikrî değişimlere ve bu değişim karşısında siyer ilminin konumuna değineceğiz. Daha sonra ise

³⁹⁶ Goldziher, a.g.e., s.134.

³⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1998, s.396.

³⁹⁸ Bu meseleyi birinci bölümde "Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Tarih Yazıcılığı" başlığı altında ele almaya çalıştık.

³⁹⁹ Sabri Hizmetli, **İslam Tarihçiliği Üzerine**, Ankara 1991, s.68-69.

araştırmamızın temelini oluşturan eserler etrafında Meşrutiyet döneminin siyer anlayışını değerlendirmeye çalışacağız.

A. YENİ TARİH TELAKKİSİ VE SİYER YAZICILIĞI

Batı’da Rönesans ve reform hareketlerinin etkisiyle gelişen ve 17. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında seyreden süreç, modern dönem olarak adlandırılmıştır⁴⁰⁰. Siyasî, iktisadî ve sosyal alanlarda değişimlerin yanında toplumsal değerler ile bilgi anlayışında da dönüşümlerin meydana geldiği bu dönemde, fikir ekseninde ve toplumda gerçekleşen dönüşümlerin etkisiyle modern tarihçilik ve tarih felsefesi vücuda gelmiştir⁴⁰¹.

Rönesans döneminde dikkat çeken akım, *hümanizmdir*. Bu akımın en temel özelliği ise insan eksenli bir dünya tasavvuruna sahip olmasıdır. İnsanın anlaşılması hususunda güvendikleri başlıca kaynaklar bilim ve akıldır⁴⁰². 16. asra hâkim olan bu düşünce sonraki devirleri de etkilemiştir. Rönesans ile birlikte ortaya çıkan hümanist tarih anlayışı bağlamında çalışmaların merkezine insan yerleştirilmiştir⁴⁰³. Yine bu dönemde tümdengelim ve tümevarım metotları tarih çalışmalarında denenmiş⁴⁰⁴, coğrafi keşifler doğrultusunda farklı ülke tarihleriyle karşılaşmış ve bu doğrultuda tarihsel dönemler değişmiştir⁴⁰⁵. Tarihin konusu siyasî alanlarla sınırlı kalmayarak gündelik hayat, coğrafya, edebiyat ve bilim gibi meselelere de değinilmeye başlanmıştır⁴⁰⁶.

Bununla birlikte devrin bir diğer önemli özelliği ise din alanında reformların yapılmasıdır. İnsan düşüncesine büyük etkisi olan bu alan, hümanist tarihçiler tarafından ihmal edilmiş ve dinden bağımsız olarak bir kültür inşa edilmeye çalışılmıştır⁴⁰⁷. Bununla birlikte Özlem’in ifadesiyle “Reformasyon, her ne kadar Katolik Kilisesi’nin baskıcı ve tekelci tutumuna bir tepki idiyse de, en sonunda bir

⁴⁰⁰ Kasım Küçükalp-Ahmet Cevizci, **Batı Düşüncesi Felsefi Temeller**, İstanbul 2014, s.117.

⁴⁰¹ Ayhan Bıçak, **Tarih Felsefesi**, İstanbul 2009, s.42.

⁴⁰² Kasım Küçükalp-Ahmet Cevizci, a.g.e., s.121.

⁴⁰³ Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İstanbul 2001, s.46.

⁴⁰⁴ Bıçak, a.g.e., s.44.

⁴⁰⁵ Özlem, a.g.e., s.48.

⁴⁰⁶ Bıçak, a.g.e., s.45,46.

⁴⁰⁷ Kasım Küçükalp-Ahmet Cevizci, a.g.e., s.121.

dinsel hareketti". Bu sebeple hümanistlerin aksine reformistler tarih alanında dini tekrar gündeme getirerek *kilise tarihinin* gelişmesine vesile olmuşlardır⁴⁰⁸. Reformistler dinde bireyselciliği savunmaktaydılar. Bu itibarla dini doğru anlamak için kilisenin mutlak idaresinden kurtulmak gerektiğini ve farklı milletlerin kendi kiliselerinin olabileceğini savunmaktaydılar⁴⁰⁹. Reform hareketleri kilise tarihini geliştirse de ilerleyen dönemlerde tarih anlayışının dinden uzaklaştığı görülmektedir⁴¹⁰.

16. yüzyılda empirist bir tavırla doğa bilimleri etrafında şekillenen fikrî yönelimler sonraki devirlerde de gelişmeye devam etmiştir. Bu yönelim Bacon (1561-1629)'un düşünceleri etrafında temellendirilmiştir. O, insanın doğa bilimleri hakkında sahip olduğu bilgiyle doğa üzerinde hakimiyet kurabileceğini söylemektedir. Felsefeyi/düşünceyi yalnızca rasyonel bir etkinlik olarak görmeyip deneyselliklerle birleştirir. Böylece deney ve gözleme dayalı bilim ortaya çıkar. Ancak Bacon tarihi, bilim kategorisine sokmaz⁴¹¹. 17. yüzyılda egemen olan düşünce ise *rasyonalizmdir*. Rasyonalizmin etkisiyle tarihçilerin, olayları sosyal ve felsefi boyutlarıyla ele alması tarih yazımında değişiklikler meydana getirmiştir. Bu dönemde tarih bilgisi felsefede bir sorun olarak tartışılmıştır. Misal olarak dönemin düşünürlerinde Leibnz (1646-1716), rasyonel düşünceyi, historik düşünceden ayırmaktadır. Historik bilgiyi, gözlem neticesinde elde edilen tümel önermeler olarak tanımlamaktadır. O, tarih bilgisini *olasılık* olarak değerlendirerek doğa bilimlerinden elde edilen yasaların tarih bilgisiyle elde edilemeyeceğini belirtir. Bu itibarla Özlem'e göre, 16. asırda doğa bilimleri etrafında şekillenen fikirler ile 17. asırda rasyonalizm merkezli düşüncenin yanında tarih bilgisine karşı olumsuz bir tutum mevcuttu⁴¹².

17. asrın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl arasında seyreden Aydınlanma döneminde, önceki devirlerin bilimsel ve toplumsal tecrübeleriyle *ilerleme* fikri meydana gelmiştir. Sadece doğada değil toplumda da ilerlemeden söz edilmesi, tarihte de

⁴⁰⁸ Özlem, a.g.e., s.48.

⁴⁰⁹ Kasım Küçükhalp-Ahmet Cevizci, a.g.e., s.125.

⁴¹⁰ Özlem, a.g.e., s.48.

⁴¹¹ Özlem, a.g.e., s.18.

⁴¹² Özlem, a.g.e., s.51-53.

ilerleme düşüncesini ortaya koymaktaydı. Bununla birlikte Avrupa’da *ulusallaşma* fikri baş göstermiş ve bu durum milletleri kendi tarihlerine yoğunlaşmaya sevk etmiştir⁴¹³.

18. yüzyılda laikleşme çabasının insan hayatının her aşamasına ve düşünce düzlemine hâkim olduğu görülmektedir. Aydınlanma düşünürleri, dinin insanı tahakküm altına almak için uydurulmuş olduğu düşüncesine sahiplerdi. Bu bağlamda bakış açılarının tarihsel olmaktan ziyade polemikçi bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Colligwood’un ifadesine göre, Aydınlanma filozofları 17. asrın sonunda kilise tarihçilerinin tarih yazım tecrübelerinin üzerine inşa ettikleri birikimlerini onlara karşı kullanmışlardır. Bununla birlikte devrin tarihçileri de tarih sahasında önemli gelişmeler meydana getirmişlerdir⁴¹⁴. Din, devlet ve toplumla alakalı meseleler araştırma konusu haline gelmiştir. Elde edilen yeni bilgiler edebiyat vesilesiyle yaygınlaşmaya ve nazarî meseleler halk tarafından takip edilmeye başlanmıştır⁴¹⁵. Ayrıca 18. yüzyılda tarihin müstakil bir bilim olma durumu tartışılmış ve tarih metafiziğinin temelleri atılmıştır⁴¹⁶.

Aydınlanmadan sonra tarih hususunda iki gereklilik ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki geçmiş çağlara empatiyle yaklaşmak, diğeri ise tek tip ve değişmez olarak değerlendirilen insan doğası fikrini düzeltmektir. Bu maddeler hakkında ilk atılım Heder’den gelmiştir. İlk konuyla alakalı olarak romantik tarihçilerden Rousseau (1712-1778), Aydınlanma düşünürlerinin aksine aydınlanmış yöneticiler değil, aydınlanmış bir halk tasavvur ediyordu. Onun tarih anlayışına göre, geçmiş çağı barbar olarak nitelendirip aşağılamak yerine onlara değer vererek bakmak gerekiyordu⁴¹⁷. Rousseau, Aydınlanmanın ilerleme düşüncesinin aksine tarihin her geçen gün çöküşe doğru gittiğini söylemektedir. Akıl yerine iradeden bahseden Rousseau, insanların iradeleriyle tarihe yön verebildiklerini düşünmektedir⁴¹⁸.

İnsan doğasının tekbiçimli değerlendirilmesine karşı çıkan Herder (1744-1803), insanlar arasındaki farklılıklara dikkat çekmekteydi. Tarihteki belirleyici

⁴¹³ Özlem, a.g.e., s.59.

⁴¹⁴ R. G. Colligwood, **Tarih Tasarımı**, çev. Kurtuluş Dinçer, İstanbul 2019, s.110-112.

⁴¹⁵ Abdullah Erdem Taş, s.47.

⁴¹⁶ Bıçak, a.g.e., s.88.

⁴¹⁷ Colligwood, a.g.e., s. 120-121.

⁴¹⁸ Bıçak, a.g.e., s.58.

olguların⁴¹⁹, genel olarak insana değil, insanlardaki bu çeşitliliğe dayandırılması gerektiğini düşünmekteydi. İnsanların kendilerine özgü özelliklerini, ırk özellikleri olarak değerlendirdiği bu bakış açısıyla yeni bir insan doğası anlayışı getiren Herder, antropolojinin de babası kabul edilmektedir. Ancak ırka dayalı bu düşünce daha sonra emperyalist yaklaşımları da tetiklemiştir⁴²⁰.

Herder'in öğrencisi olan Kant'a göre, tarihçi fenomenleri inceler, fenomen ise doğadır. Doğayı epistemolojik bir terim olarak kabul eden Kant, bilim adamlarının bu fenomenleri inceleyerek doğa yasalarından bahsedebildiği gibi, tarihçilerin de bu yolla doğanın planından söz edebileceğini söylemektedir. 18. asrın düşünürleri aklı doğaya benzetmekteydiler, Kant'ın doğa planından kastettiği ise bilinçli olarak plan yapan bir akıl manasına gelmemektedir. Tarihçi insan eylemine dışarıdan baktığı için bu onu fenomene yani görüngüye dönüştürür. Kant'a göre doğanın insan aklını geliştirmesinden amaç, ahlaki özgürlüğün ve bu bağlamda insanlık tarihinin gelişmesidir. Tarihin varlığını da ussal bir varlık olarak tanımladığı insanın gelişmek için tarihsel bir süreçte ihtiyaç duymasıyla açıklamaktadır. İnsanların ussal anlamda kendilerini geliştirecekleri bu tarihin yani evrensel tarihin yalnızca bilimle ortaya konulamayacağını, bu iş için tarihsel bilgiye ve felsefi bir kafaya ihtiyaç olduğunu belirtir⁴²¹.

Hegel (1770-1831), salt deneysel tarihten farklı olarak yeni bir tarih düşüncesi ortaya koyar. Tarih felsefesi⁴²² olarak tanımlanabilecek fakat tarih üzerine felsefi bir düşünceden ziyade olguların meydana geliş sebeplerini inceleyen bir tarihten bahsedilmektedir. O kendisinden önceki filozofların düşüncelerinden beslenerek yeni bir kuram oluşturmuştur. Hegel öncelikle doğa ile tarihi birbirinden ayırmaktadır. Doğa süreçlerden oluşur ancak tarihi yoktur, süreçler döngülerini yineledikleri zaman yasa değişmez. Bu doğrultuda evrim teorisini reddeder. Tarih ise kendini yinelemez, aynı gibi gözüken olaylar yeni edinimler sağladığı için farklıdır⁴²³.

⁴¹⁹ "Aktüel olarak ortaya çıkan, gerçekleşen olay, nitelik, bağlantı veya durum; tartışılmaz, reddedilmez, inkâr edilemezcesine kabul edilen şey. Dilden, düşünceden bağımsız olarak ortaya çıkan oluşum. Bilimsel incelemeye elverişli tabii olay." Bkz. Ahmet Cevizci, "Olgu", **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul 2005, s.1259.

⁴²⁰ Colligwood, a.g.e., s.125-126.

⁴²¹ Colligwood, a.g.e., s.128-138.

⁴²² Bu terminolojiyi ilk kullanan Voltaire'dir.

⁴²³ Colligwood, a.g.e., s.149-150.

Hegel tarihi, düşünce tarihi olarak değerlendirir. Zira tarihçi olaylar meydana geldiği veya bittiği zaman onları tam manasıyla kavrayamaz. Tarihçinin işi insanların yapıp ettiklerini değil, ne düşündüklerini anlamaktır. Ona göre tarih, insan eylemlerini konu aldığı için insanın istencine yani düşüncesine bağlıdır/ göre oluşmaktadır. Hegel düşünmenin sürekli olarak belirli bir kişi ve duruma göre gerçekleştiğini belirtir ve soyut bir doğal akıl veya aşkın bir tanrısal akıl kabul etmez. Tarihi tutkuların ve aklın gösterisi olarak tanımlar ve tutkusuz akıl ve eylemin olmayacağını söyler. 18. asrın soyut ve değişmeyen insan doğası teorisini değiştirmek ister⁴²⁴.

Tarihsel süreçlerin mantıksal bir çerçeveye sahip olduğunu söyleyen Hegel, tarihsel süreç içerisinde olayların rastlantısal değil, zorunlu olarak gerçekleştiğini ve tarihle ilgili bilginin deneyimsiz, a priori bilgi olduğunu bildirir. Eylemlerin zamana bağlı mutlak olaylar olduğu bir dış, bir de mantıksal bağlantılara sahip düşüncelerden oluşan iç tarafı bulunmaktadır. Eylemlerden oluşan tarihi ortaya koyarken tarihçinin, belgeleri ve kanıtları inceleyerek deneysel yöntemle olguları tespit etmesi daha sonra da olgulara içeriden bakması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Hegel, tarihin gelecekte değil, şimdide bittiği düşüncesini ortaya koymaktadır. Zira tarihçinin geleceğe ilişkin bilgisi, inceleyeceği herhangi bir belge veya kanıt yoktur⁴²⁵.

Marx (1818-1883), kuramını Hegel'in tarih görüşünden istifadeyle ortaya koymaktadır. Hegel gibi olguların içindeki mantıksal bağlantıları kullanır ve yine onun gibi insan eylemlerini tek yönden ele alır. Tarih iktisadî, siyasî, dinî, sanatsal veya sosyal birçok görünüme sahipken Hegel siyasî, Marx ise iktisadî görünümü tercih etmişlerdir. Hegel'in düşünce ile başlayıp doğa ve tin⁴²⁶ ile devam eden diyalektiği, Marx'ta doğa ile başlar ve düşünce ile devam eder, üçüncü terime değinilmez. Hegel, düşünceden kastı düşünen şey değil, düşünenin düşündüğü şeydir. Düşünme ise, "tasarımlar" etrafında şekillenir ve tasarımlar mantık biliminin konusudur. Bu tasarımlar "düşünemeyen varlık" olan doğa ile "düşünen varlık" insanın mantıksal

⁴²⁴ Colligwood, a.g.e., s.150-152.

⁴²⁵ Colligwood, s.153-155.

⁴²⁶ "En genel olarak, bazı metafizikçilerin ya da Hegel gibi nesnel idealistlerin, gerçekliği ve evreni açıklamak üzere, var olan her şeyin temeli, özü olarak kabul ettikleri cisimsel olmayan varlık, maddi olmayan gerçeklik." Bkz. Ahmet Cevizci, "Tin", **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul 2005, s.1621.

çerçevede bir araya gelmesiyle oluşur. Böylece tasarımlar etrafında tarih için de bir alan oluşur⁴²⁷.

Marx, Hegel'e kıyasla birbirini takip eden olayları, gözlenebilir bilgileri (örüntüleri) mantıktan değil, doğal olgulardan çıkartmak gerektiğini düşünüyordu. Hegel doğa bilimlerinden bağımsız bir tarih tasarlarlarken Marx aksine tarihi doğa bilimlerine bağlamaktaydı⁴²⁸. Hegel'in diyalektiği doğrultusunda sürekli bir ilerlemenin olduğu fikrini kabul etmekte; ancak tarihin işleyişi hususunda ondan ayrılmaktaydı. Ortaya koyduğu *diyalektik maddecilik*⁴²⁹ yöntemiyle tarihin, Hegel'in kuramında olduğu gibi *mutlak tane*⁴³⁰ yani soyut bir ilkeye değil maddi bir yapıya bağlı olduğunu düşünüyordu⁴³¹.

Tarih üzerinde etkisi görülen felsefi düşüncelerden biri de *pozitivizmdir*. 19. yüzyılda Auguste Comte tarafından kurulan bu öğreti, modern insanın düşünce biçimini ziyadesiyle etkilemiştir. Comte'a göre, bilimin işlevi şeylerin nasıl meydana geldiği bilgisini genellemek ve gerçek olanı denetim altına alacak araçları hazırlamaktır. Bilim dış dünyayı anlamamızı ve ileride olacakları öngörmemizi sağlar. Bilgi yalnızca somut dünyadan elde edilir ve bilimsel doğrulamaya dayanması gerekir. Teoloji ve metafizik bu sebeple anlamsız olarak değerlendirilmiştir⁴³². Pozitivistler, bütün doğa bilimlerinin olguları tespit edip onlardan neden-etki dizisi bağlamında birbirini oluşturan bağlantılar çıkartıldığını söylemekteydi. Comte da insana dair olguları keşfedip bunlar arasındaki bağın ortaya konulduğu bir bilimin gerekliliğinden bahsediyordu. Toplumbilim adını verdiği bu bilim sayesinde olgular hakkında sadece

⁴²⁷ Colligwood, a.g.e., s.158-160.

⁴²⁸ Colligwood, a.g.e., s.161.

⁴²⁹ "Marksist felsefeye, Marksizmin özellikle de varlık, bilgi ve yöntem teoriyle ilgili boyutuna, Marksizmin eski Doğu Bloku'ndaki savunucu veya temsilcileri tarafından verilen ad; gerçekten varolanın hareketi diyalektik olan madde olduğu görüşü.", "Diyalektik materyalizm, her şeyden önce bir varlık görüşü olarak, maddenin bilinç karşısında mutlak ya da ontolojik bir önceliği olduğunu savunur. O, bu açıdan bilincin önceliği olduğunu öne süren idealizme bütünüyle karşıt bir yaklaşım ya da öğretiyi temsil eder." Bkz. Ahmet Cevizci, "Diyalektik Materyalizm", **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul 2005, s.513.

⁴³⁰ "Alman felsefesinde, nihai gerçekliğe ve var olan her şeyin kaynağı olan tinsel ilkeye verilen ad.", "Hegel'e göre, kendisini doğada ve insan aklında ifade eden Geist, dünya tarihi boyunca bir evrim süreci içinde olmuştur. O bu evrim sürecinin sonunda, aşkın, kendi kendisine yeten, kendi kendisinin mutlak olarak bilincinde olan, tam anlamıyla bağımsız bir varlık olmaya çalışmaktadır. Söz konusu evrim süreci, Geist'in tam olarak rasyonel ve anlaşılır bir varlık haline gelme çabasından başka bir şey değildir." Bkz. Ahmet Cevizci, "Geist", **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul 2005, s.751.

⁴³¹ Kasım Küçükalp-Ahmet Cevizci, a.g.e., s.163.

⁴³² Kasım Küçükalp-Ahmet Cevizci, a.g.e., s.165-167.

deneysel düşünün tarihçiye kıyasla bu olgular üzerinde bilimsel düşünün bir üst-tarihçi tasavvur etmekteydi. Bu itibarla tarih bir bilim düzeyine yükselmiştir. Pozitivizmin tarih yazıcılığına etkisi neticesinde, bütün olgular belirlenmeye çalışılmış ve eleştirel incelemelerle bilgide artış yaşanmıştır. Bu durum evrensel tarih anlayışının yok olup yerini monografilerin almasına sebep olmuştur⁴³³.

Tarihin bir bilim olması süreci Alman tarih okuluyla başlamış ve pozitivizm ile devam etmiştir. 19. yüzyılın sonunda milliyetçi tavır tarih çalışmalarını etkilemiş ve tarih araştırmaları devletlerin kökenleri ve gelişmeleri etrafında şekillenmiştir. 20. yüzyılda ise bilim anlayışındaki değişmelerle tarih üzerindeki pozitivist etki azalmıştır⁴³⁴. Modern Batı düşüncesi “varlık” ve “bilgi anlayışı”na ek olarak, “ahlak” ve “siyaset” düşüncesinde de modern olanı meşru hale getirmektedir. Böylece Batıda gelişen düşünceye paralel olarak tesis edilen yeni tarih telakkilerinin Osmanlı’ya yansması yadsınmamalıdır. Nitekim bu hususta birinci bölümde kısaca malumat verilmeye de çalışılmıştır⁴³⁵. Ancak burada Osmanlı modernleşmesini hazırlayan Batı ile karşılaşma tecrübelerine yeniden değinmekte fayda görüyoruz.

16. asırda bazı müverrihler, Ortaylı’nın ifadesiyle, Avrupa kroniklerine ilgi duyarak bu eserleri çevirmiş veya bir başkasına tercüme ettirmişlerdir. Ancak bunlar istisnalarla sınırlı kalmış, Osmanlı tarihçiliği kendi çizgisinden ve geleneksel yapısından ayrılmamıştır⁴³⁶. Batı’yla sosyal ve kültürel etkileşimin yaşandığı ilk temaslar III. Ahmed (1703-1730) dönemine tekabül eder. Yirmisekiz Mehmed Çelebi yazdığı sefaretnamesinde Batı’nın üstünlüklerinden bahseder. Kanûnî devrinde, Evliya Çelebi’nin Avrupa tecrübelerini aktardığı yazılarında ise böylesi bir gıpta ve hayranlığa rastlanmamaktadır. Daha sonra Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin oğlu Said Mehmed Efendi ile İbrahim Müteferrika’nın matbaayı getirmesiyle kitap basımında ve tercüme faaliyetlerinde artış yaşanmıştır. Karlofça Antlaşması Osmanlı nazarında, Batı’nın üstünlüğünü kabul etmek için bir milat olmuştur. III. Selim (1789-1807) zamanında Avrupa’da daimî elçilikler kurulmuştur. II. Mahmud döneminde askeri, sosyal ve kültürel anlamda yenilikler meydana gelmiştir. Daha sonra Tanzimat’la

⁴³³ Colligwood, a.g.e., s.163-164

⁴³⁴ Bıçak, a.g.e., s.80-81.

⁴³⁵ Bkz. Tezimiz, s.24-33.

⁴³⁶ İlber Ortaylı, “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Ankara 2011, s.85.

birlikte reform hareketleri siyasî bir düzlemde devam etmiştir. Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan Mustafa Reşid Paşa, aynı zamanda Avrupalı düşünürlerle fikir alışverişinde bulunan bir zattı. Daha sonra yine kendisinin hazırladığı Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ilan edilmiştir. Tanzimat ile beraber devlet Batı'nın tesirine açık hale gelmiştir. Bununla birlikte Batı'ya bilhassa da Fransa'ya gönderilen öğrenciler vesilesiyle fikrî yenilenme hızlanmıştır. Bu aydınlara Şinasi, Namık Kemal ve Midhat Paşa⁴³⁷ gibi isimler örnek gösterilebilir. Batı'da tartışılan veya kabul edilen yeni fikrî telakkiler Osmanlı'ya girmiş, gazete ve süreli yayınlar vasıtasıyla yayılmıştır. Daha sonra edebiyat, eğitim müesseselerinde okutulan dersler kanalıyla ve tercüme faaliyetleriyle bu fikirler topluma yerleşmiştir⁴³⁸.

Bu yenileşme hareketleri temelde devletin çöküşünü engelleme refleksi ile meydana gelmekteydi. Bu mesele için çözümün Batı dünyasında görülmesi, toplumun dinî ve kültürel kimliğinden uzaklaşması manasına da geliyordu. Osmanlı'da yenileşme taraftarları, topluma fikirlerini kabul ettirebilmek için gelenekten referans almaları gerektiğini kavramışlardı⁴³⁹. Zira İslam, gelenek ve tarihsel tecrübe moderniteye karşı takınılacak tavrı belirlediği için reform hareketleri ile çağdaş düşüncenin yönünü tayin etmekteydi⁴⁴⁰. Siyasî, içtimaî, ilmî sorunlarla karşılaşan ve bir kimlik bunalımı içinde olan Müslümanların dinî reformlar karşısındaki tavrı kiminde varlığını korumak için kavramsal ve yöntemsel yenilenme şeklinde kimisinde ise sorunu İslam'ı doğru yaşayamamada görme şeklinde tezahür etmiştir. Her iki durumda da Müslümanlar çözüm üretmekten uzakta kalmışlardır. Bununla birlikte dış etkiler de bu meselede belirleyici olmuştur. Batının teknik üstünlüğü ile baş edemeyen Müslüman toplumlar işgal ve sömürüye maruz kalmıştır. Fikrî anlamda da ideolojik eğilimlerin Müslüman toplumlar tarafından kabul görmesi dinî literatüre de sirayet etmiştir. Bunlara ek olarak Müslümanlar kendi tarihlerini farklı bir bakış açısıyla yazan

⁴³⁷ Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Umumi* (1878), *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide* (1885/86) ve *Kâinat* (1870-81) isimli dünya tarihine dair eserleri bulunmaktadır. Batı'daki gelişmeler doğrultusunda, Osmanlı tarihçiliğini ortaya koyarak eksiklikleri karşılamak amacıyla bu şekilde eserler telif edilmiştir. Bkz. Emrah Yıldız, "Ahmed Midhat Efendi'nin Kaleminden Dünya Tarihinin Kısa Bir Tasviri", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, S. 14, S.71-10.

⁴³⁸ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İstanbul 1986, s.190-201.

⁴³⁹ Yücel Bulut, "Türkiye'de Çağdaş Düşüncenin Oluşumu", *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*, C.1, ed. Lütfi Sunar, İstanbul 2020, s.100-101.

⁴⁴⁰ Lütfi Sunar, "Giriş: Çağdaş Türk Düşüncesinin Temel Meseleleri, Dönemlendirme ve Tasnif", C.1, *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*, ed. Lütfi Sunar, İstanbul 2020, s.21.

müsteşriklerle karşılaşmışlardır. Bu durum onlara karşı cevap verme arayışına götürdüğü gibi fikirlerinden ve yöntemlerinden etkilenmeye de sebebiyet vermiştir. Elbette bu etkileşimden sadece menfi anlamda bahsetmek doğru olmayacaktır. Şarkiyatçıların bu çalışmaları sayesinde hem yapılan çalışmalardan istifade edilmiş hem de İslamî ilimlere dair çalışmalar ve ilgi artmıştır⁴⁴¹.

19. asır Siyer yazıcılığı için de yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Siyer Şarkiyatçıların başlıca ilgi gösterdiği alanlardan biri olmuştur. Siyer metnlerinin sahilhiği tartışma konusu haline gelmiştir. Bu mesele İslam aleminde yankısını bulmuştur. Osmanlı özelinde ise bu hususta iki temel yaklaşım bulunmaktaydı. İlki müsteşriklerin düşüncelerini yanlış ve tavırlarını düşmanca değerlendiren savunmacı bir tutum sergileyen Filibeli Ahmed Hilmi ve Manastırlı İsmail Hakkı gibi isimler; ikincisi yenilikçi bir tavır sergileyerek bu doğrultuda yazılar kaleme alan Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve Hüseyin Cahit gibi isimlerdir⁴⁴².

B. USULDE VE DİLDE DEĞİŞİM

Meşrutiyet dönemi Türk düşüncesi, özellikle de İslamcılar üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınan İsmail Kara'nın tespitine göre, 19. yüzyılda Batının yeni tarih telakkileriyle karşılaşan Osmanlı aydınları, kendi yöntem ve anlayışlarında şüpheyeye düşmüştür⁴⁴³. Nitekim siyasi ve askerî mağlubiyetlerle beraber gelen psikolojik ve kültürel anlamda çöküş, Müslümanları, Batının ilim ve teknolojiye üstünlüğünü de kabul etmeye itmştir. Bu doğrultuda, ilim tasavvuru dönüşüme uğrayan Türk aydını, "tarihi tasfiye etmeye" yani yanlışlıklarından ve kusurlarından temizlemeye teşebbüs ettiler. Böylece güzel ahlak kazandırma, örnek bir kişilik ve kimlik oluşturma gibi fonksiyonları haiz tarih yazımı önemini yitirirken kültürel formlarda da itibar kaybı yaşanmıştır. Bu doğrultuda yanlış ve noksan anlayışları düzeltmek için öncelikle daha önce üretilen tarih metinlerine yönelmişlerdir. Bu metinlerin, yazıldıkları dönemin dil

⁴⁴¹ Lütfi Sunar, "Müslüman Toplumlarında Çağdaş Düşünce: Yenilenme, Çeşitlenme ve Dönüşüm", C.1, **Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce**, ed. Lütfi Sunar, İstanbul 2020, s.14-15.

⁴⁴² Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığındaki Değişim Üzerine", **Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam 2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri**, Ankara 2003, s.207.

⁴⁴³ İsmail Kara, "Tarih ve Hurafe", **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2018, s.76.

anlayışına müstenit, dil ve ifade itibarı ile zor anlaşılması sebebiyle bilginin halka ulaşmasında bir engel olduğu görülmüştür⁴⁴⁴.

Dil, düşünceye ve bu doğrultuda kişilerin dünya tasavvuruna etki eder. Bu sebeple Osmanlı düşüncesi üzerinde Arapça ve Farsçanın tesiri kaçınılmazdır. Zira Osmanlı'da siyer metinlerinin temeli Arapça kaynaklıdır. Ancak Osmanlı edebiyatının esasları, İslam dininin aktarımında olduğu gibi, Farsça üzerinden intikal etmiştir. Bu dillerden yapılan tercüme faaliyetlerinde, birebir çeviriden ziyade aktarılacak mananın kültürde karşılığı bulunarak yeni bir metin inşa edilmiştir. Nitekim konuyla ilgili çalışmalar yapan Açıl, Osmanlı'nın tercüme faaliyetlerinde bir "yerlileştirme" politikası uyguladığını belirtmektedir. Bu vesile ile Arapça ve Farsça unsurlar Türkçeleşmişlerdir⁴⁴⁵.

Agah Sırrı Levend, Osmanlı'da yapılan tercüme faaliyetlerinin 'çeviri'den daha farklı anlamlar taşıdığını, bilhassa edebi metinlerde müelliflerin eserleri aslına bağlı kalmadan, genişletilerek aktarıldıklarını belirtir⁴⁴⁶. Bu tercüme faaliyetlerini müellifin sahip olduğu ideoloji, mensup olduğu mezhep, kişiliği veya belirlediği okuyucu profili gibi saikler etkileyebilmektedir. Bu sebeple harfi harfine, özet olarak veya genişleterek ya da tanzir (benzerini yazma) şeklinde tercüme biçimleri görülebilmektedir⁴⁴⁷.

11. yüzyıl ile 16. yüzyıl arası telif edilen eserler, genellikle Arapça ve Farsça eserlerden yapılan tercümelerdir. Bu süre zarfında Türkçe, kendi hüviyetini kazanmaya başlamıştır. Böylece daha sonraki dönemlerde yerel bir dil kullanılmaya başlanmıştır. Batı dillerinden yapılan tercümelerle ise bambaşka bir boyut kazanmıştır⁴⁴⁸.

Halkın eğitim seviyesini yükseltmek için bilim ve sanat eserlerinin herkesin anlayacağı bir dille yazılmasının gerekliliğini vurgulayan Mustafa Reşid Paşa, dilde sadeleşme hareketlerinin öncülerindendir. Reşid Paşa'nın yetiştirdiği Ahmed Cevdet

⁴⁴⁴ Kara, a.g.e., s.76; İlhami Oruçoğlu, "Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı", Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Bursa 2008, s.36

⁴⁴⁵ Bkz. Berat Açıl, "Tercümeden Telif, Osmanlı'dan Günümüze Siyer Yazıcılığında Ne(ler) Değişti?", **Siyer Edebiyatı İlişkisi: Siyer Atölyesi 2010 Tebliğler Kitabı**, 2010, s.171-172.

⁴⁴⁶ Agah Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, C.1, İstanbul 2014, s.80-81.

⁴⁴⁷ Mustafa İsen, "Türkçe'nin Yazı Dili Oluşumunda Çevirinin Rolü", **Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma**, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 2003, s.142.

⁴⁴⁸ Açıl, a.g.m., s.170-172.

Paşa da dilde sadeleşme hareketini destekler. Bu konuda, mensur metinlerdeki secili ifadelerin yazı dilini gündelik dilden uzaklaştırdığını, bu durumun yazı dilini havasa özel bir hale getirdiğini belirtir⁴⁴⁹. Keza, *Kıss-ı Enbiyâ* adlı eseriyle de dilde sadeleşme girişimini ve sadece sahih kaynaklara başvurmak suretiyle üslup olarak da getirdiği yenilik yaklaşımını başarıyla hayata geçirmiştir⁴⁵⁰. Nitekim İsmail Kara'nın aktardığına göre, Cevdet Paşa öncülüğünü yaptığı bu yeni tarih usulünü, İslam aleyhtarlarına karşı Müslümanların itikatlarını savunmak ve toplumun fikri yönelimlerine yön vermek gayesiyle siyasi bir araç olarak da kullanmaktaydı. Bu sebeple bilginin halka ulaştırılması, siyasî ve dinî anlamda standartlaştırılması, algılamada farklılıkların en aza indirgenmesi ve ıslahat girişimlerine karşı halkın muhalefetine engellenmesi için gerekli görülen bir uygulamaydı. Bu minvalde en etkin yollardan biri muhakkak gazetelerdi⁴⁵¹.

Gazeteci olan Celal Nuri de, yazılarında halkın anlayacağı bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Dil meselesi de makalelerinde ve eserlerinde sıklıkla işlediği bir tema olmuştur. Latin harflerine geçiş döneminde bu ıslahatı desteklemiş ve halkın bu yeniliğe adaptasyonunu sağlamak maksadıyla yeni dilin öğretilmesi hususunda ders niteliğinde yazılar yayınlamıştır. *Hâtemü'l-Enbiyâ*'da oldukça anlaşılır bir dil kullanan Celal Nuri, yer yer İngilizce ve Fransızca ifadelerle yer vermiştir.

Celal Nuri'ye kıyasla, dilde sadeleşme hareketlerine yoğun bir yönelimin olduğu bu dönemde Düzceli, tersi istikamette bir tavır sergilemekteydi. Düzceli'nin siyeri, dili itibariyle devrin fikir adamlarından Kılıçzade Hakkı'nın tenkidine uğramıştır. Kılıçzade, “*Akvemü's-siyer, iki lisanlı bir kitaptır. Yani ne tamamen Türkçe ne tamamen Arapçadır. Binaenaleyh kitabın iki dilli olması kendisinden tamamıyla istifade edilmeye mâni olmuştur*” diyerek kitabın Türkler için mi yoksa Araplar için mi yazıldığını sorgulamıştır. Düzceli, siyerinde yer verdiği Arapça ibarelerin genellikle tercümesine yer vermemiştir. Bu tercihi de Kılıçzade tarafından “*Şayet bir diğer lisandan ıktıbasta bulunacak isek onu da tercümesiyle beraber yapmalıyız ki herkes anlayabilsin*” eleştirisi getirilmiştir⁴⁵². Eserde Arapça ibarelerin

⁴⁴⁹ Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1960, s.81-82.

⁴⁵⁰ Kara, a.g.e., s.79.

⁴⁵¹ Kara, a.g.e., s.80.

⁴⁵² Kılıçzâde Hakkı, “*Akvemü's-siyer*”, *İctihad*, sy.66 (16 Mayıs 1329), s.1435.

bulunuşu Düzceli'nin başyazarlığını yaptığı *Guaze Gazetesi*'nin yayınladığı kitap ilanında, eserin edebî bir kıymete sahip olması şeklinde ifade edilmiştir⁴⁵³.

Bununla birlikte, Güllü Yıldız, Düzceli'nin iki siyerini karşılaştırmalı olarak incelediği makalesinde müellifin, diğer eserine kıyasla *Akvemü's-Siyer*'de diyaloglara yer vermekten uzak durduğunu, bu durumun da metnin okunmasını zorlaştırdığını söylemektedir⁴⁵⁴. Bizim müşahade ettiğimiz kadarıyla da eser ağır ve ağdalı bir üsluba sahiptir. Esasen müellifin kullandığı dili şekillendiren bir diğer husus, 'muhayyel muhatap' meselesidir⁴⁵⁵. Yazdığı siyer metninin kime ulaşmasını istiyorsa yazar, ona uygun bir dil kullanmayı tercih edecektir. Bu doğrultuda *Guaze*'de yayınlanan ilana göre Düzceli, "*her sınıftan insana*"⁴⁵⁶ temas etme gayesindedir. Bu durum bir çelişki olarak görülse de geleneğe sahip çıkmak içgüdüleriyle kendi içinde tutarlı bir tavır sergilemiştir⁴⁵⁷.

Üslupta meydana gelen yeniliklerden biri de rivayet ve nakil metoduna dayanan tarih yazımının, hâdiselerin müellif tarafından yorumlandığı, tahlil ve tenkide dayalı bir tarih yazımına dönüşmesidir⁴⁵⁸.

Celal Nuri, "*Halbuki, inzârımızda maziye ihya edecek, tekâmül veya teraddî-i ümem gösterecek, bize kânûn-ı ictimâîyyeyi öğretecek, muhakeme üzerine müstenid tevârihe, milletçe, büyük bir ihtiyacımız vardır*"⁴⁵⁹ sözleriyle Müslümanların ilmî tarzda siyer eserleri vücuda getirmelerinin gerekliliğini vurgulamıştır. Kendisi de "*Şerâit-i fenniye dairesinde Fahr-i Kâinatı muhakeme arzusu*"⁴⁶⁰ ile akla ve bilimsel metotlara uygun bir tarih yazmak istediğini belirtmektedir. Bu maksatla "*Hız. Peygamber'in ulûhiyet hakkındaki efkârını tenkid*" ve "*ârâ-yı samimiyye-i nebeviyye ile efkâr-ı resmîyye-i risalet-penahiyyi*"⁴⁶¹ yani Peygamber'in şahsî ve resmî fikirlerini

⁴⁵³ "İlanât", *Guaze* 11, 15 Haziran 1911, s.8; Güllü Yıldız, "İki Siyer Tek Müellif: Düzceli Yusuf Suad'ın Siyer Telifleri", *Otur Baştan Yaz Beni Oto/Biyografiye Taze Bakış*, haz. Abdülhamit Kırmızı, İstanbul 2013, s.243.

⁴⁵⁴ Yıldız, a.g.e., s.245.

⁴⁵⁵ Açıl, a.g.m., s.174.

⁴⁵⁶ *Guaze*, No:2, 10 Nisan 1911, s.8.

⁴⁵⁷ Yıldız, a.g.e., s.245.

⁴⁵⁸ Mehmet Çoğ, "II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği", Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara 2004, s.143.

⁴⁵⁹ Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiyâ*, s.15.

⁴⁶⁰ Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiyâ*, s.7.

⁴⁶¹ Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiyâ*, s.14.

mukayese etmiştir. Tahlil ve tenkitlerinde bilimsel verileri, psikolojik analizleri kullanmayı tercih etmiştir.

İzmirli İsmail Hakkı da “*Himemât-ı tarihiyye yalnız lisân-ı Arabî ve Farisî'ye hasr ve kasredilmiş ve lisân-ı Osmânî'de mevcut olan telif ve tercümeler dahi bazı ufak tefek âsârdan ibaret bulunmuş olduğundan memleketimizin, terakkiyât-ı ilmiyyesiyle mütenâsip bir tarih-i İslâm'a ihtiyacı âşikâr idi*” diyerek bilimsel metodla İslam tarihi yazmanın önemine dikkat çekmiştir⁴⁶². Bununla birlikte İzmirli, öncekilerin (eslâfın) eserlerini bilimsel bir metotla yazılmamış olmasının bir eksiklik olarak değerlendiremeyeceğini, bu işin sonrakilerin (ahlâfın) vazifesi olduğunu söylemektedir. Müsteşriklerin yazdıkları İslam tarihi eserlerinin ilmî tetkike tâbi tutularak kaleme alınmasını takdir etmiştir. Ancak bu eserlerin çoğunlukla asılsız suçlamalar ve tahrif etme maksadıyla yazılmış olduğunu belirterek, bunlarda iyi niyetli bir muhakeme ve tahlil aramanın beyhude olduğunu ifade etmiştir⁴⁶³. *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye* adlı eserinde de naklin yanı sıra akla, ilmî tenkit ve muhakemeye başvuracağını bildiriyor⁴⁶⁴. Mukaddimeden ibaret olan bu eserinde de kaynakları inceleyerek haberlerin sahlıhlığını sorgulamaktadır.

İzmirli, İslamî ilimler müktesebatına sahip bir âlim olarak siyerini, hadis ve erken dönem İslam Tarihi eserlerinin üzerine bina etmektedir. Burada ravilerin ve rivayetlerin güvenilirliğini analiz ederek, bu eserlerde kullanılan zayıf rivayetleri tespit etmektedir. Celal Nuri ise eserin girişinde, “*vekayi’ ve hâdisât mümkün mertebe ihmal edilecektir*” diyerek yöntemini beyan etmektedir. Zira ona göre, “*ehem olan cereyân-ı târihiyyedir.*” Kezâ bu suretle, “*bi’l-cümle hurefât ve mucizât*”ı kasıtlı olarak terk ettiğini bildirmektedir⁴⁶⁵. Hâsılı bu eserde tarih eserlerinde, rivayetler etrafında olayların aktarımı şeklinde alışageldiğimiz bir metot kullanılmamaktadır. Bu hususta, “*Bizi asla tarz-ı kadîm siyer-nevisi telakki etmeyiniz. Eğer garizamız Veysiler gibi medhiye-nüvislik ola idi biz de pür tumturak ve hoş eda bir siyer yazabilirdik. Hâlbuki maksadımız hukûk-ı Muhammediyeyi hem garb mütetebbi ve müverrihlerine, hem de,*

⁴⁶² Yavuz Yıldırım, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İslam Tarihyazıcılığı ile İlgili Bir Yazma Eseri: İnceleme ve Çevrimyazı”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.15, İstanbul 2005, s.111.

⁴⁶³ Yıldırım, a.g.m., s.111-112.

⁴⁶⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **Siyer-i Celîle-i Nebeviyye**, s. 42.

⁴⁶⁵ Celal Nuri, a.g.e., s. 16.

hususiyile, Müslüman galat-ı perverânına karşı müdafıadır”⁴⁶⁶ ifadesiyle eseri kaleme alış gayesini ve eski siyer yazarlarından üslup olarak farklılığını ortaya koymaktadır.

Celal Nuri, eserinin konusunun “*bir şahs-ı âdemî olmak üzere Hz. Muhammedu’l-Mustafa*”⁴⁶⁷ olduğunu belirtmiş ve Peygamber’in beşeriliğini kitabının her yerinde vurgulamıştır. Peygamber’in şahsiyetini ortaya koymak maksadıyla onu tarihi şahsiyetlerle kıyaslama yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda Buda, Konfüçyüs, Zerdüş, Hz. Musa, Hz. İsa, Pavlus, St. Augustin ve Martin Luther ile mukayeselerini yapmıştır. Ayrıca eserinde, ele aldığı meselelerle alakalı olarak farklı fikirlere yer vermiş ve sonra bunları tahlil ederek kendi kanaatini belirtmiştir. Bu farklı görüşlere katılmadığı zaman polemikçi bir tavırla bu görüşleri çürütme yoluna gitmektedir⁴⁶⁸.

Diğer iki müellifimiz akla, tenkit ve tahlile, diğer ilmî disiplinlerden yararlanmaya vurgu yaparak bu hususta siyerlerini tasarlarlarken Düzceli, bilimsel yöntemlere başvurmamaktadır. Gelenekte süregeldiği şekilde rivayetleri naklettiği bir tarih eseri vücuda getirmiştir. Farklı rivayetleri aktardığı bölümlerde yer yer kendi kanaatini belirtmiştir. Konuyla alakalı ayrıntı bir malumat vermek veya açıklamada bulunmak istediğinde dipnot kullanmış, bazen bu dipnotlarda ele aldığı devrin dinî ve kültürel öğelerine yer vermiştir. Metin aralarında şiirleri sıklıkla kullanmıştır.

Elbette klasik üslubun hâkim olduğu eserlerde de sahih bir siyer yazma gayesi güdülmüş ve kaynak metinlerde kullanılan rivayetler eleştirilmiştir. Ancak ortaya çıkan çalışmalar öncekilerden farklı bir özellik gösterememiştir⁴⁶⁹. Bu hususta *Akvemü’s-Siyer*’in de adından anlaşılacağı üzere en doğru, en sahih olma iddiasını taşıdığı söylenebilir⁴⁷⁰. Ancak müellif, diğer müellifler gibi yararlandığı kaynakları tenkit etme yoluna gitmemiştir.

Batı, şüpheli bir metotla kaynaklara yaklaşmış, tabiatüstü olayları hurafe olarak değerlendirerek bunlardan arındırılmış bir siyer yazımı tasarlamıştır. Rasyonel bir akıl, bilimsel ve eleştirel bir bakış ve insan merkezli bir tasavvur ile yeni bir tarih yazımı ortaya koymuştur⁴⁷¹. Bu yeni tarih telakkisine uyum sağlamak niyetiyle Türk

⁴⁶⁶ Celal Nuri, a.g.e., s.29.

⁴⁶⁷ Celal Nuri, *Hatemü’l-Enbiyâ*, s.16.

⁴⁶⁸ Habip Demir, “Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2006, s.57.

⁴⁶⁹ Oruçoğlu, a.g.t., s.50.

⁴⁷⁰ Yıldız, a.g.m., s.247.

⁴⁷¹ Oruçoğlu, a.g.t., s.50.

aydının ‘dini tasfiye’ söylemine karşı Düzceli’nin yaklaşımı sıkıntıyı İslam’da değil, Müslümanlarda aramak yönünde olmuştur⁴⁷². “*İlahiyat ve diniyattan ma’dûd olan umur-ı âlîyeye mesâs ve ta’rizden hazer etmeleri lüzumunu unutmayacaklarken onu da diğerleri meyanında kurcaladılar.*” diyerek bu hususta tepkisini ortaya koymuştur⁴⁷³.

C. YENİ KONULAR VE KAVRAMLAR

Meşrutiyet dönemini hazırlayan süreçte ve sonrasında, ıslahat hareketlerinin halk tarafından benimsenmesi için dinî literatürü kullanma yoluna gidilmiştir⁴⁷⁴. Bunda ıslahat karşıtı söylemlerin genellikle dinî bir mahiyete sahip olmasının da etkisi olabilir⁴⁷⁵. Tarih boyunca bir şeye meşruluk kazandırmak istendiğinde başvurulacak en etkili aracın din olduğu gözlemlenmiştir. Zira dinin mevcut durumu, düzeni, yaşayışı yönlendirme ve anlamlandırma gibi bir işlevi ile hüküm koyma yetkisi vardır. Bu sebeple dinin meşrulaştırıcı gücünden faydalanmadan bir düzen tesis etmek veya bir devlet kurmak mümkün görülmemiştir. Dinin bu meşrulaştırıcı gücü hem sosyal veya siyasi bir harekete muhalefet ederken hem de bu hareketi savunurken kullanılabilecek bir yöntemdir⁴⁷⁶.

19. yüzyılda ıslahat hareketlerinin meşruiyet kazanması yönünde, siyer metinlerinde bazı kavram ve konulara bilhassa temas edildiği görülmektedir. Türk aydını, Meşrutiyet döneminde mevcut siyasi ve hukuki düzenin benimsenmesi için ve Batı karşısında her anlamda yenilmişlik hissini aşma gayretiyle din çatısı altında çıkış yolu aramıştır. Bu itibarla İslam’ın indirildiği ilk döneme bakışlarını çevirmişlerdir. Bu dönemi *Asr-ı Saâdet* olarak isimlendiren aydınlar, her türlü sorunun cevabını bu dönemde bulacaklarını düşünerek zihinlerinde idealize etmişlerdir⁴⁷⁷.

⁴⁷² “*Şimdi müslümanlar milel-i garbiyeye gibi sanayide keşfiyat ve ihtiraat-ı mühayyer yapamıyorlarsa, iktibas-ı servet-i azimeye muvafık olamıyorlarsa -bir vakafedir- bu sükûtun illetini İslamlıkta değil Müslümanlarda aramak lazım gelir.*” Düzceli Yusuf Suad, **Akvemü’s-Siyer (Kılıçzade’nin İctihad’daki Yazısına Cevab)**, İstanbul 1331, s.4

⁴⁷³ Düzceli Yusuf Suad, **Akvemü’s-Siyer (Kılıçzade’nin İctihad’daki Yazısına Cevab)**, s.3.

⁴⁷⁴ Bkz. Bilal Kemikli, Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi Hayatı-Eserler-Şiirleri, İstanbul 2011, s.71-73.

⁴⁷⁵ İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınır?”, **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2018, s.56.

⁴⁷⁶ Ejder Okumuş, **Meşrûiyet Ekseninde Din ve Devlet**, İstanbul 2003, s.97-100.

⁴⁷⁷ Mehmet Çoğ, “II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği”, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara 2004, s.130.

İslam dünyasının geri kalma sebebinin İslam’da değil Müslümanlarda aranması gerektiği düşüncesi Türk aydını tarafından kabul görmüş bir kanaattir. Bu itibarla ideal olanı bulmak maksadıyla Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidîn dönemi çerçevesinde kendi zamanlarını yorumlama yoluna gitmişlerdir. Kara’nın işaret ettiğine göre, Asr-ı Saâdet’ten övgülerle söz etmenin sebebi, bu döneme dönmeyi arzulamak değil; mevcut durumdan memnuniyetsizliği ortaya koymaktır⁴⁷⁸.

Asr-ı Saâdet kavramına Celal Nuri siyerinde, “*Kânûn-ı Ahmediyye ikidir: Biri Asr-ı Muhammediye’ye, diğeri her asra ve her millete taalluk eder. Asr-ı Saâdet’e aid kanun ile ümmet-i Arabiye vahşetten medeniyete geçti... Bir de bu kânunun cihân-şümûl bir mahiyeti vardır. İşte bu kânûna iktifâ ile dir ki eimme-i erba’a Asr-ı Saâdet’ten biraz sonra içtihad müsait açık bir kapı buldular ve meydana külliyyât-ı mühimme-i hukûkiyye koydular... Heyhât ki ahlâf-ı cehl ve istibdâd ile zât-ı Ahmediyye’ye lâıyk bir ümmet olamadıklarını isbât etmişleridir!*”⁴⁷⁹ ifadeleriyle yer vermiştir.

Metinde de geçtiği üzere *istibdât* ve *ıctihâd* da sıklıkla kullanılan kavramlardandır. “İctihâd, şurâ, meşveret” gibi kavramlar, dönemin siyasi durumunu eleştirmek amacıyla özellikle üzerinde durulan kelimelerdendir. Siyer metinleriyle Peygamberin bir devlet lideri olarak istişareye ve içtihad verdiği önem ve sonrasında halifeler tarafından da bu usulün devam ettirilmesi örnek gösterilen olaylardandır. “*Şıme-i muhafazakârı İslâmiyet’e pek büyük zararlar ikâ’ etmiştir. İslâmiyet’in istikrâr-ı kavânîn aleyhinde olduğunu eimme-i erba’ının içtihâdda bulunmaları ile isbât edebiliriz.*”⁴⁸⁰ Celal Nuri, İslam’ın bir fikir ve siyaset cumhuriyeti olduğunu, her asırda “icmâ-i ümmet”e ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Peygamber’in yerine geçen halife, müçtehidin ortaya koyduğu hükümlere resmiyet kazandırdığı ve halifenin seçilişi de belli bir kurala tâbi olmadığından “şurâ-yı ümmet” kanunları değiştirebilmektedir⁴⁸¹.

Siyer metinlerinde gözlemlenen unsurlardan biri de “aklileştirme” meselesidir. Yeni tarih telakkilerinin etkisiyle insan merkezli ve rasyonel yaklaşımlar kabul

⁴⁷⁸ İsmail Kara, “Tarih ve Hurafe”, **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2018, s.85.

⁴⁷⁹ Celal Nuri, **Hâtemü’l-Enbiyâ**, s.182-183.

⁴⁸⁰ Celal Nuri, a.g.e., s.149.

⁴⁸¹ Celal Nuri, a.g.e., s.147.

görmeye başlamıştır. Bunun siyere bir yansıması olarak aklen idraki zor durumlar basitleştirilerek aktarılmıştır. Mucizelerin aklileştirilmesi bunun bir tezahürüdür. Örneğin, Celal Nuri Fil Vak'asını, “*Ebâbilin belki ma'nâ-yı lügavîsi kuştur. Fakat manâ-yı şerîf-i rûhîsi ifâde-i mücâhidîndeki kuvve-i imândır.*”⁴⁸² ve Cebrâil'i, “*Hakikat, Cenâb-ı Hakk'ta mündemiçtir. Bunu istinbât eden Peygamber'dir ve arada vasıta olan hilkât-i Nebeviyye'de yaratılan zâtın akl-ı mahsûsudur. Şekl-i remziyesinde buna Cebrâil denir.*”⁴⁸³ şekilde yorumlamıştır.

Değişime uğrayan kavramlardan biri de *uhuvvet* mefhumudur. Müslümanların kardeşliğini ifade eden bu kavramın, dönemin şartları içerisinde anlamının genişlediği görülmektedir. İzmirli İsmail Hakkı da “*uhuvvet-i vataniyye*” kavramı altında din ve mezhebi ne olursa olsun bütün Osmanlıların kardeş olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte her ferдин hukuk nazarında eşit olduğuna dikkat çekmektedir⁴⁸⁴. *Müsâvât* mefhumu da aynı şekilde dönemin gündemindeki meselelerden biridir. İslam hukukunda ve Tazimat öncesi uygulamalarda gayrimüslimler hakkında eşitlik söylemleri bulunmazken bu dönemde devletin izlediği politikalar gereği bu söylemlerin yerleştiği görülmektedir. Gayrimüslimlerin lehine olan bu söylemler, Müslüman halkın aleyhine olduğu için halk tarafından tepkiye de sebebiyet vermiştir. Osmanlı toplumunda gayrimüslim tebaa da kendi aralarında kat'i bir eşitliğe sahip değildir. Bu sebeple bu değişiklik gayrimüslim gruplar tarafından da tepkiyle karşılanmıştır⁴⁸⁵. Türk aydınının bir kısmı *müsâvât* politikalarını desteklerken, bir kısmı da meydana getirdiği eşitsizlikleri dile getirmiştir. Devletin birliğini sağlamak için verilen bu tavizler, dinî bir ifade ile sunulmuştur⁴⁸⁶. Celal Nuri, *uhuvvet* ve *müsâvât* meselesi hakkındaki, “*Hız. Muhammedü'l-Emin âlem-i garbın hâlâ vusûl bulamadığı uhuvvet-i beyne'l-milel fikrini daha altıncı asr-ı milâdîde meydana*

⁴⁸² Celal Nuri, a.g.e., s.174.

⁴⁸³ Celal Nuri, a.g.e., s.201.

⁴⁸⁴ Kara, a.g.e., s.49.

⁴⁸⁵ Tanzimat'ın ilanından sonra fermanın içeriği ve uygulamaları halk tarafından eleştirilmiştir. Bilhassa taşrada Tanzimat'a karşı bir muhalefet oluşmuştur. Muhalefleri sakinleştirmek ve isyanları bastırmak için bölgelere Tanzimat Müfettişleri tayin edilmiştir. Mesela, Tanzimat'a karşı Niş, Leskofça ve Şehirköy kazalarından Vidin'e kadar ayaklanmalar meydana gelmiştir. Rumeli Tanzimat Müfettişi Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi, Arnavut halk ile anlaşarak ayaklanmayı engellemiştir. İlgili konu için bkz. Bilal Kemikli, **Şâir Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi Hayatı-Eserler-Şiirleri**, İstanbul 2011, s.24-26. Bu konuda Halil İnalcık müstakil bir doktora tezi hazırlamıştır. Bkz. Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul 2018.

⁴⁸⁶ Kara, a.g.e., s.57-59.

getirmiştir. *Binâenaleyh şarklılar ve Müslümanlar eğer bugün garbın gaye-i emeline iştirâk ederlerse mürteci' olmuş olurlar.*"⁴⁸⁷ ve "*Müsâvât fikri Araplarca pek malûm değildir. Fikr-i müsâvâtı İslâm te'sîs etmiştir.*"⁴⁸⁸ sözleriyle bu mevzuların İslam'ın özünden olduğunu vurgulamıştır.

Bu doğrultuda Celal Nuri, İslam'ın evrensel ve son din oluşunu da evrim teması üzerinden izah etmektedir. "*Kânûn-ı tekâmül mûcebince İslâmiyet en yeni, en musaffî, en mütekâmil din idi. Her şeyin en mütekâmili en ziyâde kabiliyet-i intişârı hâizdir. Nitekim bugün fûnûn- cedîde ulûmun en mütekâmili olduğundan âlem-şümûl bir hâssiyyet neşriyyeleri vardır.*"⁴⁸⁹ tekâmül nazariyesi gereği İslam'ın son ve en mükemmel din oluşunun yanı sıra bilimselliğin kabulünün zarûrî olduğunu da böylece ifade etmektedir. "*Darwin'in nazariyye-yi tabî'isini târihe ve binâenaleyh târih-i İslâmiyet'e tatbîkâtta asla hata etmeyiz.*" der ve âlemde meydana gelen her türlü değişimi evrimle açıklayabileceğini ileri sürer⁴⁹⁰. Ona göre, İslamiyet, ancak tekâmül sayesinde doğmuştur. Bu kanunlar kabul edilmeseydi İslamiyet bir tekâmül örneği olamazdı⁴⁹¹.

Tarih algısında ve tarih yazımında dönüşüme sebebiyet veren kavramlardan biri de *terakkî* mefhumudur. Bu çerçevede *medeniyet* kavramına da temas etmek icap eder. Tanzimat'la beraber medeniyet mefhumu Türk aydınının zihnini işgal eden meselelerden biri haline gelmiştir. Bu kavram "hürriyet, meşrutiyet" gibi sansüre uğramadığı için devrin aydınlarının kalem oynattıkları ortak konulardan biri olmuştur. Okay'ın tespitine göre, bu terim kullanılırken Osmanlı'nın bir medeniyetten diğerine geçişi kastedilmemektedir. Türk aydınının zihninde tek bir medeniyet vardır; o da Avrupa medeniyetidir⁴⁹².

"İlerleme" fikriyle birlikte "geleceğe, istikbale" ulaşmak istenen bir "ideal" olarak bakılmaya başlanmıştır. Bunun karşıtı olarak da "mazi, geçmiş" menfi anlamlara evrilmiştir⁴⁹³. Mazi değerlendirilirken anlaşılan çoğu zaman "din, gelenek, kültür" olmuştur. Esasen geleceğin inşasında geçmiş dayanak konumunu üstlenir.

⁴⁸⁷ Celal Nuri, a.g.e., s.144.

⁴⁸⁸ Celal Nuri, a.g.e., s.62.

⁴⁸⁹ Celal Nuri, a.g.e., s.209.

⁴⁹⁰ Celal Nuri, a.g.e., s.210.

⁴⁹¹ Celal Nuri, a.g.e., s.221.

⁴⁹² Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul 2016, s.20.

⁴⁹³ Kara, a.g.e., s.77.

Ancak yeni fikirlerin girişi, bir uyarılma değil; bir “taklit” olarak tasarlandığı için değerler ve fikirler etrafında bir çatışma meydana gelmiştir. Bu itibarla din ve gelenek ilerleme önünde bir engel olarak telakki edilmiştir. Bu fikirlerin Celal Nuri’nin siyerine yansımaları “müstekarr, tevâtür ve ‘an’ anât olmazsa medeniyet olmaz. İşte Cenab-ı Peygamber ‘an’ anât-ı kadîmeyi bu hikmete binâen ibkâ etmiştir. Kezâlik yine mebhûs-anh olan fen diyor ki ‘an’ anât tedricen itrah edilmezse terakki hâsıl olmaz. Yine bu sırra mebnidir ki Cenab-ı Resûl-i Ekrem kadîm ‘an’ anâtı ala hale ibkâ etmemiş ve kâide-i itraha tâbîen onları tasfiyeye uğratmıştır.”⁴⁹⁴ sözleriyle temâşâ etmekteyiz. Bu iki zıt kutbun bir araya getirilmesi hususunda dinin tasfiyesi yoluna gidilmiştir. Celal Nuri’ye göre hem gayet muhafazakâr hem de inkılâpçı yönleri sahip olan Hz. Muhammed, tekâmül ve terakkîyi bu iki mütebâyin (karşıt) şeyi uzlaştırmada görmüştür⁴⁹⁵. Düzceli’nin nazarında ise, “milel-i müterakkıyye yetişmek için tarz-ı mesâîmizi tanzim edecek yere maddiyat ve maneviyatta onları zaten ters anladığımız yolda maymun gibi taklit etmeye kâfi görür isek, kıyâm ve ku’ûdda, kılıkta, kıyafette, her şeyde onlara temessül eder isek biz artık biz değiliz.”⁴⁹⁶

Meşrutiyet döneminde ihdâs edilen kavramlardan biri de hürriyettir. Osmanlı kültüründe hukûkî bir anlama sahip olan bu kavram, önce siyasî daha sonra ise iktisadî bir boyut kazanmıştır⁴⁹⁷. Fransız ihtilali ile birlikte “siyasi özgürlük” anlamı kazanan bu kavram, Meşrutiyet’e kadar rahatlıkla kullanılamamıştır⁴⁹⁸. Türk aydını hürriyet kavramına kaynaklık edecek malumatı aramak için de İslâm’a yönelmiştir⁴⁹⁹. Bu hususta Celal Nuri siyerinde, Peygamber’in fikir hürriyetine verdiği önemden, “Hz. Peygamber mâhiyet-i kudsiyye-i hümayûnları muktezasınca hür fikirli idi. Hürriyet-i fikriyye, Cenâb-ı Resul-i Ekrem’de derece-i kusvâ-yı kemâlini bulmuştur”⁵⁰⁰ ve o dönemdeki din hürriyetinden, “Araplarda hürriyet-i esâsîde mübâyenetler, tenâkuzlar içinde kalmıştır. Çöl evladı olan Arap hür bi’t-tabî’adır. Mahdûd bir daire dâhilinde

⁴⁹⁴ Celal Nuri, a.g.e., s.157.

⁴⁹⁵ Celal Nuri, a.g.e., s.92.

⁴⁹⁶ Düzceli Yusuf Suad, *Akveümü’s-Siyer (Kılıçzade’ye cevap)*, s.6.

⁴⁹⁷ Kara, a.g.e., s.60.

⁴⁹⁸ Okay, a.g.e., s.18.

⁴⁹⁹ Okay, a.g.e., s.20.

⁵⁰⁰ Celal Nuri, a.g.e., s.168.

*Hanîflerin, Yahudilerin, Hristiyanların ve her nev'i abede-i esnâmın birlikte yaşaması hürriyet-i diniyyeye delalet eder.”*⁵⁰¹ sözleriyle bahseder.

D. MUHTEVADA DÖNÜŞÜM

Yeni tarih yazımı, ister istemez siyer eserlerinin muhtevalarında değişimin yaşanmasına imkân sunmuştur. Klasik dönemde siyer kitapları, daha ziyade Peygamber'in nesebi ve doğumuna kadar Arap coğrafyasında cereyan eden hadiseler ile başlar. Bu olaylar Peygamber'in gelişi ile irtibatlandırılarak anlatılır. Modern siyer yazımında ise, genellikle Peygamber'in doğumundan önce Arabistan'ın siyasî, sosyal, coğrafi ve kültürel durumu hakkında bilgi verilmektedir. Oruçoğlu'nun ifadesine göre, Arabistan'ın bölgesel ve dönemsel durumunu analiz eden uzun bir girizgâhla esere başlamak ve mevcut durumu toplumsal ve ahlâkî bir çöküş olarak sunmaktan maksat, bir kurtarıcı ihtiyacına dikkat çekmektir. Böylelikle Peygamber'in var oluşuna dünyevî formlarda bir alt yapı hazırlanmış olur. Peygamber, bir nevi dönemin sıkıntılarını lehine kullanarak yükselişe geçen bir deha veya bir lider/komutan olarak lanse edilir. Batı'nın tarih yazımından etkilenen Müslümanlar bu durumu aynı şekilde ifade etmemekle birlikte, Peygamber'in ıslahatçı yönüyle toplumun sıkıntılarını çözdüğü konusunda hem-fikirdirler⁵⁰².

Bilimsel metodu benimseyen Müslüman müellifler, tarihsel faktörlere yoğunlaşarak meseleleri sosyal, kültürel, ekonomik boyutlara çekmiş ve tebliğinin başarısını da bu doğrultuda değerlendirmişlerdir. Bu da tarihi doğru yorumlayarak ona göre hareket eden zeki ve yetenekli bir Peygamber profili oluşturmuştur. Böylece Allah tarafından gönderilen, vahiy alan ve Allah'ın murat etmesiyle başarıya kavuşan Peygamber algısı zayıflamıştır⁵⁰³.

İzmirli, eserini tamamlama imkânı bulamasa da mukaddimede eserinin muhtevasına yer vermiştir. Tasarladığı plana göre, mukaddimeden sonra Peygamber'in nesebinden başlayarak Mekke ve Medine'de vuku bulan olayları en güvenilir kaynaktan aktaracağını, zayıf haberleri bildirip muhakemede bulunacağını,

⁵⁰¹ Celal Nuri, a.g.e., s.61.

⁵⁰² İlhami Oruçoğlu, “Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı”, Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Bursa 2008, s.52-53.

⁵⁰³ Oruçoğlu, a.g.t., s.53.

daha sonra da Peygamberin ahlakından, şemâilinden ve siyasetinden bahsederek eserine son vereceğini bildirmektedir⁵⁰⁴.

Celal Nuri ise eserinde, Peygamber'in hayatını anlatmaktan ziyade bir siyerin nasıl olması gerektiğini izah eder. Öncelikle Peygamber'in yaşadığı muhiti maddî, ırkî, dinî, ailevî, siyasî ve sosyal yönleriyle ele alır, Peygamber'in tarih içindeki konumuna, dehasına ve mizacına değinir. Daha sonra Peygamber'i, kişiliği ve fikirleri çerçevesinde değerlendirir ve tarihte dinî anlamda da söz sahibi olmuş birtakım şahsiyetlerle mukayese eder. Celal Nuri, Peygamber'i dinin mucidi, bir deha ve komutan olarak takdim eder. Yaptığı bütün kıyaslamalarda nihayetinde Peygamber'i üstün çıkarır; ancak bunu dünyevi yönlerine vurgu yaparak sağlar.

Düzceli, geleneğin temsilcisi olarak muhteva hususunda da klasik çizgide hareket eder. Peygamber'in nesebi hakkında bilgi vererek başladığı eserine veladetinden önce meydana gelen hadiseleri aktararak devam eder. Daha sonra doğumundan nübüvvetini ilan etmesine kadar gelen hadiseleri anlatılır. Altı cilt olarak tasarladığı eserin yalnızca ilk cildini meydana getiren Düzceli, bu konuları takriben 500 sayfa içerisinde tamamlar.

Celal Nuri eserinde sürekli olarak “Peygamber’e gerçek mevkiini verme” arzusundan bahsetmektedir. Doğuluların da Batılıların da onu hakkıyla anlatamadığını düşünmektedir. Batılılar hususunda, “*gayri müslim müverrihler, velev en hür fikirlilerinden olsunlar, büyük ve irsî bir husumetin zebunudurlar.*”⁵⁰⁵ diyerek tarafgir davrandıklarını söyler. Müslümanlar hakkındaki kanaatini, “*Müslüman erbâb-ı kaleme gelince, hezârân teessüf, bunlar seyyidü’l-beşerî, beşer olmak üzere muhâkeme edememişler*”⁵⁰⁶ sözleriyle paylaşır. Ona göre, “nübüvvet” bir vazifedir. Peygamber’de bir mucize aramak boş bir çabadır. Zira kâinatta harikuladeliğe yoktur ve nübüvvetin hak oluşu Vâcibu’l-vücud kadar aşikâr bir hakikattir⁵⁰⁷.

Celal Nuri’nin eserinde dikkat çeken bir diğer husus, vahiy meselesine pek değinmemesidir. Bu hususta Allah’tan bağımsız bir Peygamber profili çizdiği şeklinde eleştiriler almıştır.⁵⁰⁸ Vahiy konusunda, “*Enbiyâ bizatihi mülhemdirler. Vasıta-i ilham*

⁵⁰⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **Siyer-i Celile-i Nebeviyye**, s.42.

⁵⁰⁵ Celal Nuri, **Hatemü’l-Enbiyâ**, s.7.

⁵⁰⁶ Celal Nuri, a.g.e., s.8.

⁵⁰⁷ Celal Nuri, a.g.e., s.31.

⁵⁰⁸ Habip Demir, “Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2006, s.70.

olmak üzere gösterilen süferâ ve melâike aklın eşkâl-i remziyyesidir.”⁵⁰⁹ ve “Târihte, enbiyâ devrinde gördüğümüz zevatı hep bu hususiyyâtı haiz idiler. Bunların nasıl, ne suret ve vasıta ile mazhâr-ı vahiy olduklarını araştırmak zâiddir. Vahiy, enbiyânın zamirindendir. Bir i’tibar ile enbiyâ birer alettir: Sır-ı mahz onlara uful ider ve onlarda ‘kellimu’n-nase ala kadr-ı ukulihim ve fehmihim’ fehvasınca mütekellim olurlar. İkinci itibar ile usûl-i muharrik (motor) enbiyadır. Levh-i tabi’attan istinbât-ı sır edip tebliğ-i evâmir iderler. Fakat bu iki itibarda aynı neticeye müncer olur.”⁵¹⁰ diyerek meseleyi nihayete erdirir.

Peygamber’in “dehası” da üzerinde çokça durduğu konulardandır. Müsteşriklerin Peygamber’in zekasını överken bir yandan da hastalık isnat etmelerini kabul etmez. Hastalık dışında dehanın da olabileceğini ispat etmeye çalışır. En büyük fevkaladeliğinin akli olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Celal Nuri, Peygamber’i gelmiş geçmiş en iyi psikolog olarak tanımlamaktadır. Kitle psikolojisinden çok iyi anladığı için topluma şekil verdiğini, kardeşin kardeşe kılıç çekmesini sağlayacak kadar halkı etkisi altına aldığını belirtir.

Celal Nuri, eserinde genellikle Peygamber’den Seyyidü’l-Beşer hitabıyla bahseder. Peygamber’in “beşeriyeti” vurgusu kitabın tamamına tesir etmiştir. Bu doğrultuda, Peygamber’in hata yapabileceğini, kusurlarının olabileceğini savunur. Ancak tarihçilerin sıklıkla eleştirdiği çok eşlilik, Zeyd b. Hârise’nin eşi veya Hz. Aişe ile evliliği gibi hususlarda yorum yapmaktan kaçınmıştır. Her türlü mukayesede Peygamber’i üstün çıkarmış ve kendisine herhangi bir eleştiri de bulunmamıştır.

Düzceli, eserine Peygamber’in nesebini anlatarak başlar ve kitabın kırk sayfasını bu meseleye ayırır. “Nûr-ı Muhammedî”nin bozulmayan bir silsile ile aktarılmasına “Neseb-i atyeb-i nebeviyye, nûr-ı celîl-i nübüvveti nakil bir silsile-i fahîmedir. Silsileyi teşkil eden her ferdde bir ya birkaç def’a Nûr-ı Muhammedî müşahade olunmuştur. Fakat bu nurun Nur-ı Muhammedî ve bu silsilenin de neseb-i ‘âlî-yi nebeviyye idüğü meselesini, insanların kendi indiyâtı makulesinden zan etmeyelim ve nurâniyyet-i mebsûteden - ekseriya olduğu üzere- sabâhat ve melâhat-ı şahsiyyet ma’nası anlaşılmamalıdır. Öyle bir nûr ki kütüb-i kadîme-i semâviyye tebşirâtıyla mensûs ve bu kuvvetin îcâbı olarak da halk beyninde şâyi’ ve mütevatir

⁵⁰⁹ Celal Nuri, **Hatemü’l-Enbiyâ**, s.31.

⁵¹⁰ Celal Nuri, a.g.e., s.33.

idi.”⁵¹¹ sözleriyle temas eder. Düzceli, *Akvemü’s-Siyer*’den önce yazdığı siyerinde, eserine Arabistan’ın siyasi, sosyal, dinî ve coğrafi yapısını ele aldığı bir girişle başlar. Daha sonra yazdığı eserinde böylesi bir muhteva değişikliğine gitmesi, kendisinin de önceden kullandığı bu modern yönteme karşı tepki göstermesi dikkat çekmektedir.⁵¹²

Düzceli eserine, zemzem kuyusunun kazılması, Hz. Abdullah’ın evliliği, Fil vakası gibi hadiselerle devam eder ve doğumundan önce meydana gelen olağanüstü olaylara yer verir. Devamında isminin konuluğu, süt anneye verilmesi, anne ve dedesinin vefatı, Şam’a yolculuğu, Hz. Hatice ile evliliği gibi konularla kitabın ilk faslını tamamlar. İkinci fasılda, vahiy gelmeden önceki hali, vahyin başlaması ve dereceleri, ilk Müslüman olan sahabiler, Darü’l-Erkâm’da gizli davet, nübüvvetin ilanı, Müslümanlardan zulüm görenler (müstadafin-i ehl-i İslam) ve Kureyş ehlinden İslam’la alay edenlerden (müstehziîn-i Kureyş) hakkında rivayetler aktarır.

Olayları anlatırken farklı rivayetler nakleden Düzceli, ele aldığı her konuyu uzun uzadıya aktarır. Bu durum Peygamber’in hayatının kısa bir kesitine yer vermesine rağmen hacimli bir eser ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Sahabelerin hayatları, Müslüman oluşları hakkında malumat vermesi de eserin hacmini arttıran unsurlardan biridir.⁵¹³

Dikkat çeken diğer bir husus, mukaddimelerin muhtevasıdır. Bu bölümde müellifler, eserlerini yazma amaçlarından, tarih ilminin tarifi, kısımları ve diğer ilimlerle irtibatlarından bahsederler.⁵¹⁴ Celal Nuri ve İzmirli eserlerine bir mukaddimeyle başlamaktadırlar. İzmirli’nin incelediğimiz eseri, yazmayı planladığı kitabın mukaddimesinden ibarettir. İzmirli burada tarih ilmini tanımına, kısımlarına, kaynaklarının tanıtım ve değerlendirmesine yer vermiştir. Celal Nuri’nin eserinin girişinde ise iki mukaddimeye yer verilmiştir. Bu bölümde Doğu ve Batı’nın tarih anlayışını eleştirmiş ve kendi eserini kaleme alırken dikkat edeceği hususları belirtmiştir.

⁵¹¹ Düzceli Yusuf Suad, *Akvemü’s-Siyer*, s.5.

⁵¹² Güllü Yıldız, “İki Siyer Tek Müellif: Düzceli Yusuf Suad’ın Siyer Telifleri”, **Otur Baştan Yaz Beni Oto/Biyografiye Taze Bakış**, haz. Abdülhamit Kırmızı, İstanbul 2013, s.250.

⁵¹³ Düzceli Yusuf Suad, *Akvemü’s-Siyer*, s.326-388.

⁵¹⁴ Mehmet Coğ, “II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2004, s.146.

İzmirli'nin siyerini yazmadan önce müstakil bir kitap olacak şekilde mukaddimesine yer vermesi ve burada İslam Tarihinin tarifini, önemini, şubelerini bildirmesi aslında bu dönemde siyerlerde sıkça rastlanan bir durumdur. Ancak diğer İslam Tarihi kitaplarında daha ziyade genel tarih tanımı üzerinden konuya temas edilmektedir⁵¹⁵. Bunun Batı'da tarih bilgisinin nasıl konumlandırılacağı tartışmalarının ve nihayetinde müstakil bir bilim dalı olarak kabul edilmesinin etkisi olabilir. Aynı arayışı özelde siyer ilmi için yürüten İzmirli, bu itibarla modern bir tavır gösterse de kaynak ve muhteva tercihinde gelenekten beslenmeye devam etmiştir.

Klasik tarih yazımında *mucize* ve *delâil* mevzuuna yer verilirken, modern tarih yazımında, bu konular ihmal edilmiştir. Muhteva hususunda da modern metodu tercih eden müelliflerin değinmekten kaçındığı veya toptan reddettikleri bu rivayetler, geleneksel anlatımın köşe taşlarındandır. Müelliflerin bir kısmı mucizeleri kabul etmezken, bir kısmı da bazı mucizeleri kabul etmekle beraber eserlerinde yer vermemişlerdir. Kara'nın tespitine göre, İslam kültüründeki ilmin yerine, yeni bilim telakkileri konulmuş ve bu bilgiler mutlaklaştırılmıştır. Böylece Türk aydınları İslam'ın gelişmeye mâni olmadığını müsteşriklere ispat etmeye çalışmışlardır. Bunu yaparken de “*Tarih, hadis, siyer, ilmihal, terâcim-i ahvâl ve menâkıb kitaplarında önemli bir unsur olarak yer alan mucize, keramet türünden rivayetlerin gerilere doğru itilmesi, toplumsal hafızada itibar kaybına uğratılması; bir kısmının reddedilmesi, bir bölümünün ağır tenkitlere konu olması, büyük bir yekununun da mevzu hadis, uydurma haber, israiliyât, hurafe, bâtil inanç... seviyesine indirilerek tasfiyesi*” gibi bedeller ödeyerek kendi tarihsel birikimlerinde taviz vermişlerdir⁵¹⁶.

Düzceli ile Kılıçzade arasında, mucize-hurâfe konusunda da münakaşa meydana gelmiştir. Kılıçzade, “*İşte birinci cildi 500 sahifeye varan bu Akvemu's-Siyer adlı târih-i kitâb-ı bâlâda numuneleri erâe edilen hurâfelerle doludur. Hâlbuki hayât-ı Nebiyyi Muhterem, tarih-i İslam, hurâfelerden masallardan ibaret değildir; o, hakâyık-ı âliyyeyi muhtevîdir. Binaenaleyh gerek dinimizi ve gerek târih-i dinimizi*

⁵¹⁵ Uşşâkî H. Hamdi, *Yeni Tarih-i İslam*; Ali Reşad-Ali Seydi, *Târîh-i İslâm*; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Târîh-i İslâm* gibi eserlerde genel tarih üzerinden bir tanım ve tasnif söz konusudur. Mahmud Esad, *Tarih-i Din-i İslam*’ın da ise İslam Tarihinin tanımı, taksimi ve kaynakları hakkında bir girişe rastlamaktayız.

⁵¹⁶ İsmail Kara, “Tarih ve Hurafe”, **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2018, s.89.

*masallardan, hurafelerden tathîr etmek zamanı gelip geçmişken o masalları ibkâ edecek eserler vücûda getirmek için sarf olunan emeklere cidden acınır.”*⁵¹⁷ eleştirisinde bulunurken; Düzceli, “Bize göre harika ve mucize, onlara göre hurâfe olan garâibin bugünkü hayat için ne kıymeti kalmıştır? Zamanına ve mekânına göre Ebû Cehillerin Kılıçzâdelerin ve o kafadaki adamların inkâr ve ısrarlarına rağmen kendilerini ifhâm ve ibâhâta faide-i ilmiyesi görülmüş, sonra tarihe mal olmuştur.”⁵¹⁸ diyerek hurâfe olarak tanımlanan olayları harika ve mucize olarak gördüğünü ve bunların tarihe mal olduğunu bildirmiştir. “Aklın fevkinde ve binaenaleyh fennin daire-i mahdudayı ihâtası haricinde meçhûl kalmış olduğuna bakıp bunları gayrı mümkün ve gayrı vâki’ sanmak ve hurafe demek aynı inkâr ve mûcib-i ikfârdır. Harika vardır ki ne irhas ve ne mucize olmadığı halde Kur’an haber veriyor; artık inkâr şöyle dursun kabulünde tereddüt bile caiz değildir.”⁵¹⁹ diyerek Kur’an’da geçen Hz. Süleyman, Hz. Yunus, Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf kıssalarını örnek gösterir.

Daha evvel Celal Nuri’nin mucizeleri toptan reddettiğine dair görüşlerine değinmiştik. Ona göre, bir mucizeden söz edilecekse, Peygamber’in toplumun psikolojisini en doğru şekilde analiz edip ona göre davranması, akli ve belagati bir mucizedir. Yine en büyük mucizesi, sadece Kureyşli müşriklere değil, yaşadığı zamana muhalefet ederek dinî ve siyasî bir bina inşa etmesidir. İzmirli’ye gelecek olursak, bu hususta eserinde “Mu’cizât ve Havârik-ı ‘Âdeye Âid Ehâdis” başlığı altında bir bölüme yer vermiştir⁵²⁰. Burada 46 madde halinde tespit ettiği zayıf hadislere yer vermiştir. Buradan hareketle, İzmirli’nin mucizeleri toptan reddetmediğini anlayabiliyoruz.

E. KAYNAKLAR

Klasik dönemde bir siyer müellifinin eserini kaleme alacağı zaman yararlanacağı başlıca kaynaklar, öncekilerin yazdığı siyer metinleri ve hadis külliyatından oluşmaktaydı. Hadisler tercih edilirken râvinin güvenilirliği esas alınırdı.

⁵¹⁷ Kılıçzade Hakkı, “Akvemü’s-Siyer”, *İçtihad*, Mayıs 1329, No: 66, s.1439.

⁵¹⁸ Düzceli Yusuf Suad, *Akvemü’s-Siyer (Kılıçzade’nin İçtihad’daki Yazısına Cevab)*, İstanbul 1331, s.13.

⁵¹⁹ Düzceli Yusuf Suad, a.g.e., s.14.

⁵²⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s.129-137.

Modern dönemde ise tarih araştırmalarında ilk kaynağa ulaşmak çalışmaların temelini oluşturmaktaydı. Bu tarih algısına göre sonradan telif edilen kitaplar yazıldıkları dönemde zaman ve mekânın getirdiği etkilere maruz kalıyordu. Erken dönemde yazılanlar ise saflıklarını korudukları için daha ziyade kıymeti haiz eserlerdi⁵²¹.

Bu dönemde Kur'an en temel siyer kaynağı olarak kabul görmüştür. Elbette Kur'an klasik dönemde de siyerin kaynaklarından biri olmuştur. Ancak bu dönemde tek güvenilir kaynak olarak işaret edilmesi dikkat çekicidir. Batılı aydınlar, Kur'an'ın hemen kayda geçmesinden dolayı daha güvenilir olduğunu; diğer eserlerin sonraki asırlarda yazıya aktarılması hasebiyle şahsi kanaatlere göre tahrif edilebileceğini düşünmekteydiler. Oruçoğlu, Kur'an'da doğrudan siyere dair rivayetler bulunmamasına rağmen böyle bir yaklaşımın Müslümanlar tarafından kabul görmesini, Kur'an'ın kıyamete kadar değişmeyeceği inancı üzerinden izah eder. Batılıların bu yaklaşımı, hadis ve siyer kaynaklarını güvenilir kabul etmemelerinden ileri geliyor olabilir. Onlara göre, hadis eserlerinde râvi tenkidi yapılsa da metin tenkidi yapılmadığı için rivayetler güven telkin etmez⁵²².

Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tarih-i Hulefa*'sı yazıldığı dönemde dilinin sadeliği ve menkıbevî üslubu sebebiyle ilgiyle karşılanmıştır. Bununla beraber Cevdet Paşa, eseri yazarken Osmanlı devrinde yazılmış eserlere değil, ilk dönem Arapça kaynaklarına müracaat etmiştir. Onun bu tercihi modern bir tavidir. Daha sonraki dönemlerde ise eski kaynaklara başvurma eğilimi artmıřtır⁵²³.

İsmail Kara'nın tespitine göre, erken dönem İslam Tarihi yazımı genel hatlarıyla iki yönde oluşmuştur. İlki, hadis ilmi ekseninde şekil alan ve râvilerin güvenilirliğini tespit etmek gayesiyle yazılan biyografi eserleridir. Bu doğrultuda olayların tespit edilip kayda geçirilmesi üzerine *siyer* ve *megazi* eserleri de vücuda gelmiştir. Böylece İslam Tarihi çalışmaları diğer İslamî ilimler için vazgeçilmez bir kaynak haline gelmiştir. İkinci tarih yazımı ise, daha ziyade ahlakı güzelleştirmek ve örnek olmak maksadıyla yazılan *menkıbeler* ve *kıssalar* etrafında şekillenmiştir. Bununla birlikte İslam öncesi devirden kalan *eyyâm* ve *ensâb* bilgilerinin kayda geçişi

⁵²¹ İlhami Oruçoğlu, "Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı", Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Bursa 2008, s.47.

⁵²² Oruçoğlu, a.g.t., s.48.

⁵²³ Gottfried Hagen, "Kumandan Olarak Peygamber [Hz.] Muhammed: Birinci Dünya Savaşi Öncesinde Osmanlılar'da Siyer Yazıcılığı", çev. Gülgün Uyar, *İstem*, S.15, 2010, s.331.

de bazen bu itibarla olmuştur. Mühim olan nokta ise şudur; erken dönemlerden itibaren var olan bu tarih telakkileri özünde dinin doğru anlaşılmasını ve yaşanmasını amaç edinmiştir. Tarih yazımı hususunda bu yönelimlerin ilkinde doğru bilgiye ulaşmak, ikincisinde doğru bir yaşayış ve bu doğrultuda doğru bir toplum oluşturmak istenmiştir. Kara, birbirini tamamlayan bu iki yaklaşımın, modern tarih algısında bir çelişki olarak gösterildiğini bildirmektedir⁵²⁴.

Modernleşme ile beraber doğru bilginin tespit edilmesi desteklenmiş ancak ikinci tarih telakkisinde olduğu gibi emsal oluşturma maksadıyla yapılan yazım faaliyeti hafife alınmıştır. Bu da İslam'ın bir hayat tarzı olarak kabul edilmesini zayıflatmıştır. Yine Kara'nın ifadesiyle, *“bilgi ile irtibatı ne kadar vazgeçilmez olursa olsun ‘medeniyet’ esas itibariyle fertlerin ve toplumların tavırlarında ve üsluplarında ortaya çıkar; bilgiyi ete kemiğe büründüren, hatta anlamlı hale getiren, kuru dava olmaktan kurtaran da bu tavır ve üsluptur.”*⁵²⁵

“Kaynaklara dönüş” hareketi etrafında bilgi kaynağı olarak Kur'an ve Sünnet'i esas almakla beraber meydana gelen yeniliklerden birisi de uygulama noktası olarak da asr-ı saadeti örnek göstermektir. Bu durum İslam'ın ilk devirleri ile müelliflerin kendi çağları arasında süre gelen tarihi birikim ile ulemanın eserlerini ve yorumlarını göz ardı etmek manasına gelmektedir⁵²⁶.

Celal Nuri, *“Ehâdis de ulemaca, asr-ı nebeviyyenin menabi’-i târihiyyesinden ‘add edilmiştir. Ehâdisin sıhhatine ne derecede i’timad edilebilir?’* sorusunu sorar ve kendisinin hadislere güveninin olmadığını beyan eder. Yine hadisler hususunda yaptığı, *“Buhârî hazretleri rivayetleri pek güzel tahkik etmiş ise de hadis olduğu iddia edilen ‘ibârâtın keyfiyeten ehemmiyetine atf-ı nazar etmemiştir. Böyle bir söz hadis olabilir mi, olamaz mı? Bu cihette imâle-i fıkır etmeden Buhârî yalnız rivayete bakmıştır. Onun içindir ki eldeki hadisler gerek üslup gerek ma’na itibariyle birçok tenâkuzları da ihtiva eder.”*⁵²⁷ değerlendirmesi ile Batı'nın yaklaşımlarını benimsediğini göstermiştir.

⁵²⁴ İsmail Kara, “Tarih ve Hurafe”, **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2018, s.72-74.

⁵²⁵ Kara, a.g.e., s.75.

⁵²⁶ Kara, a.g.e., s.87.

⁵²⁷ Celal Nuri, **Hâtemu'l-Enbiyâ**, s.22.

Daha sonra ilk dönem siyer eserlerini ele alan Celal Nuri, Urve b. Zübeyr ile İbni Şihâb ez-Zühri'nin eserlerinin günümüze ulaşabilselerdi pek çok doğru bilgiye erişme imkânımızın olacağını söylemektedir. Hatta bu eserlerin içerdiği doğru bilgiler sebebiyle kasıtlı olarak yok edilmiş olabileceğini, daha sonraki eserlerde bu iki kitaptan iktibaslar yapılmış olsa bile güvenilirliğinin şüpheli olduğu kanaatini taşır. İbn İshak ve İbn Hişâm'ın eserlerinin eskilikleri ve kaynakları açısından önemli eserler olduklarını ancak bunlara da tamamen itimat edilemeyeceğini söyler⁵²⁸. Vâkıdî ve Taberî'nin eserlerinin bahis konusu bile olamayacağını bildirir⁵²⁹.

Celal Nuri'ye göre, Türkçe siyerlerde de vesikalara dayanarak yazılan bir tarih eseri ortaya konulmamıştır. Ahmet Cevdet'in eserini *ruhsuz bir cisme*, Kemal Bey'in tarihini bir *şehnâme*ye benzetmektedir. Mustafa Nuri Paşa'nın *Netâyicü'l-Vukûât*'ını ise bunlara kıyasla daha canlı bulur⁵³⁰. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, erken dönem kaynaklarına yönelip ara dönemde yazılan eserleri hafife almak modern bir yaklaşım olarak kendini göstermektedir. Bu konuda Celal Nuri, "*Siyerlerin en yenisi, bi't-tabî', en hurâfet âludesidir. Ve 5. asr-ı hicriden sonra yazılan terceme-i hallerin târih itibariyle pek o kadar ehemmiyetleri olamaz. Çünkü bunlar yeni vesâik ve menabî'i keşf etmeyip eski kıssaları daha başka bir üslup ile yazmışlardır.*"⁵³¹ şeklinde ifade ettiği üzere bu yaklaşımı benimsediğini gözlemleyebiliyoruz.

İzmirli İsmail Hakkı ise, Celal Nuri'nin aksine hadislere büyük ehemmiyet vermektedir. Ona göre, "*Hakâyık-ı İslâmiyye, siyaset-i şer'iyye, siyer-i celîle-i Muhammediyyeye bi-hakkın vâkıf olmak isteyen, müellefât-ı mu'tebere-i İslamiyyeye ve hatta ümmehât-ı kütüb-i hadise müracaat etmelidir.*"⁵³² Bir siyer eserini vücuda getirebilmek için hadislere müracaat etmek elzemdır. İzmirli eserinin girişinde siyer ilmini tanımlarken, onun bir yönden İslam tarihi, diğer yönden hadis ilmi şubesinden olduğunu bildirir. Bir müverrihin sıdk sahibi olup, taassubu terk etmesi, rivayetleri aktarırken ekleme-çıkarma yapmaması ve râvilerin cerh ve tadiline hâkim olması gerektiğini söylemektedir⁵³³.

⁵²⁸ Celal Nuri, **Hâtemu'l-Enbiyâ**, s.18.

⁵²⁹ Celal Nuri, a.g.e., s.21.

⁵³⁰ Celal Nuri, a.g.e., s.14.

⁵³¹ Celal Nuri, a.g.e., s.17.

⁵³² Yavuz Yıldırım, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İslam Tarihyazıcılığı İle İlgili Bir Yazma Eseri: İnceleme ve Çevrimyazı", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.15, İstanbul 2005, s.130.

⁵³³ Yıldırım, a.g.m., s129.

İzmirli, hadis ilminin en çok tenkit ve incelemeye tâbi tutulan ilim olduğunu, böylesi bir hassasiyetin dünyanın herhangi bir köşesinde karşılığının olmadığını beyan eder⁵³⁴. Kendi kitabında da siyer ilminin kaynakları hakkında bilgi verdikten sonra bu kaynakların güvenilirlikleri hakkında bilimsel metodu kullanarak değerlendirme yapmaktadır. “*Kütüb ve resâil-i gayri mu’teber-i meşhure*” başlığı altında mevzu’ haberleri içeren, güvenilir kabul etmediği 53 tane kitabın ismini zikretmektedir⁵³⁵. Daha sonra “*Ahbar-ı mevzû’a ve za’îfe-i müstehire pek çok ise de burada doğrudan doğruya veya dolayısıyla siyer-i celîle, şemâil-i şerîfe-i seniyye ve Ahlâk-ı Muhammediye’ye tealluk edenleri nakilleri beraber zikredeceğiz.*”⁵³⁶ diyerek çalışmasını sınırlandıran İzmirli, siyer kitaplarında kullanılan zayıf ve mevzu’ haberlere örnekler vermektedir. Bu zayıf hadislere şu başlıklar altında yer verir: Hilkat hadisleri, Siyer-i enbiyâya müteallik hadisler, vakâyi-i salifeye müteallik olan ehâdis, vakâyi-i seniyye-yi Ahmediyye’ye aid ehâdis, mucizât ve havârik-ı âdeye aid ehâdis, menâkıb ve mesâlib-i ashâb ve ahyâra aid hadisler, emkineye aid hadisler, menâkıb-ı eyyâm ve leyâliye aid hadisler, menâkıb ve mesâlib-i akvama ve eşhasa dair hadisler.

Düzceli’ye gelecek olursak, bu modern yaklaşımın kendisinde bir tezahürünü göremiyoruz. Eserinde yararlandığı kaynaklardan ismini zikrettikleri şunlardır: “el-Beyhakî, *Delâilün-Nübüvve*; İbn Burhaneddin Halebî, *İnsânü’l-Uyûn*; İbn İshak; İbn Hallikan; Celaleddin es-Suyutî, *Tekmile*; Sâbûnî; el-Hatîb; İbn Asâkir; İbn Kuteybe; Süheylî; *Sahih-i Buharî*; Ömer b. Şebbe, *Kitabü’l-Mesâhif*; Taberânî; İbn Sa’d;

⁵³⁴ Yıldırım, a.g.m., s129.

⁵³⁵ “Mevzûâtü’l-Kuzâî, el-Ved’âniyye (Erbeîn-i Ved’âniyye), Fazlül-Ulemâ, Mesâil-i Abdullah b. Selâm, Kütüb-i Melâhim, Tefsîr-i Kelbî, Tefsîr-i Mukâtil, Vâkıdî-Futûhuş-Şâm, Hakâyıku’t-Tefsîr (Tefsîr-i Sülemî), Tefsîr-i İbn-i Abbas, Tefsîr-i Sa’lebî, Tefsîr-i Vâhidî, Tefsîr-i Zemahşerî, Tefsîr-i Beyzâvî, Tefsîr-i Ebüssuûd, Tefsîr-i Hâzin, Tefsîr-i Ruhu’l-Beyân, Nüzhetü’l-Mecâlis, Tenbîhü’l-Gâfilîn, Kurratü’l-Ayn, el-Câmius-Sağîr, Demîrî-Hayâtü’l-Hayevân, Sa’lebî-Kıyasü’l-Enbiya, İbşîhî-el-Müstezraf, Enîsü’l-Celîs, Hazînetü’l-Esrâr Celîletü’l-Ezkâr, Tuhfetü’l-İhvân fî kırâeti’l-Miâd fî Receb ve Şa’ban ve Ramazan, Mekârimü’l-Ahlâk, Sıfat-ı Ehl-i Tasavvuf, Dürretü’N-Nâsihîn, el-Beyân fî Şerh-i Ukûd-ı Ehlil-İmân, Tafzîlü’l-Akl, er-Risâletü’l-Usfâriyye, Bedâiyü’z-Zuhûr fî vekâiyü’d-Dühûr fî Ahbârî’l-Enbiyâ, Sîretü’l-Bekrî, Harîdetü’l-Acâib ve Ferîdetü’l-Garâib, et-Tergîb ve’t-Terhîb, Acâibü’l-Kur’ân, Kitâbü’l-Lübâb fî’l-Hadîs, Kitâbü’l-Ehvâl ve’l-Kıyâme, Kitâbü’l-Arûs, Şifâu’s-Sudûr, Kitâbü’l-Bereke fî Fazlî’s-Sa’yi ve’l-Hareke, er-Ravzu’l-Fâik fî’l-Mevâizi ve’d-Dekâik, Kütübü’t-Tasavvuf ve’l-Ahlak, Müsned-i Enes el-Basrî, Delâilü’l-Hayrât, Kütübü’t-Tirmizî el-Hakîm, Kitâbü’l-İhyâ, Kûtü’l-Kulüb, Nehcü’l-Belâğa, Şerhü’l-Evrâd, Behçetü’l-Esrâr.”

⁵³⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s.100.

Sîretü'd-Dimyâtî; İbn Hacer el-Askalânî; Hâris b. Ebû Üsâme; Tayâlisî; İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstîâb*; el-İmtâ⁵³⁷; Zührî; Belâzürî; Kadî Beydavî”⁵³⁸.

Bu dönemde meydana gelen bir diğer değişim ise siyer kaynaklarında gayrimüslim kaynaklara yönelmektir. Batı'nın ilmen üstünlüğünü kabul eden Türk aydınları, Batı'nın ortaya koyduğu yeni tarih telakkilerini ve bilimsel metotları kabul etmekle birlikte onların yaptıkları araştırma ve çalışmalardan da istifade etmeye başlamışlardır. Şarkiyatçıların Peygamber'i öven çalışmaları Müslümanlar tarafından kabul görmüştür⁵³⁹.

Celal Nuri, bu hususta “*Avrupa’da ise, hususiyle geçen asırda, i’timada şâyân tarih usulleri revaç buldu. Fennî ve hatta riyazî bir surette vesaiki tedkîk ve muhakeme kâidesi artık tarihe dahil oldu. İşte o devirlerde menâbi’-i siyer-i resule dair tedkikâtde bulunan dört âlim yetişmiştir.*” diyerek Muir, Sprenger, Weil ve Caussin de Perceval’in isimlerini zikreder. Bu dört zatın incelemelerinin önemli olduğunu ve benzeri anlamda çalışmalar ortaya koyan Müslüman müelliflerin bulunmadığını bildirir. Ancak bu isimlerin de fikir ve muhakeme açısından noksan olduklarını belirtir⁵⁴⁰. Ona göre, yalnızca Thomas Carlye Peygamber’in kıymetini biraz anlayabilmiştir⁵⁴¹.

Kaynakları bu şekilde bir değerlendirmeye tabi’ tutan Celal Nuri, kendi eserini Batılı kaynakları ve farklı ilmî disiplinlere dayalı verileri kullanarak yazmıştır⁵⁴². Bilhassa psikoloji ilmine verdiği ehemmiyeti, “*Bugün tarih bir psikoloji meselesi olmuştur. Psikoloji ise, teşrih ve fizyoloji fenlerine istinad eder. Eskiler bunu bilemezdi.*”⁵⁴³ sözleriyle göstermiştir.

İzmirli İsmail Hakkı, klasik eserleri, ilk dönem siyer metinlerini ve hadisleri kullanmanın yanı sıra yeni ilmî disiplinlerin önemini de beyan etmektedir. Eski dönemlerin tarih hususunda kütüb-i mukaddeseden başka bir kaynağının olmadığını

⁵³⁷ El-İmtâ’dan atfı yapmış olduğu metin Sîretü Halebî’de aynen yer almaktadır. Bu sebeple Halebî’nin siyerinden yararlanmış olduğunu düşünmekteyiz.

⁵³⁸ Kullandığı kaynakları hakkında ayrıca bkz. Güllü Yıldız, “İki Siyer Tek Müellif: Düzceli Yusuf Suad’ın Siyer Telifleri”, **Otur Baştan Yaz Beni Oto/Biyografiye Taze Bakış**, haz. Abdülhamit Kırmızı, İstanbul 2013, s.238.

⁵³⁹ Oruçoğlu, a.g.t., s.49.

⁵⁴⁰ Celal Nuri, **Hâtemü'l-Enbiyâ**, s.24.

⁵⁴¹ Celal Nuri, a.g.e., s.28.

⁵⁴² Celal Nuri’nin Hâtemü'l-Enbiyâ’da atıfta bulunduğu isimler için bkz. Tezimiz, s.92-93.

⁵⁴³ Celal Nuri, a.g.e., s.15.

ancak günümüzde geçmiş dönemlere dair farklı kaynaklardan bilgi edinebildiğimizi, “müstehâsât (fosiller) ile âsâr-ı 'atıkanın teharriyât ve tettebbü'âtı ve hurûf-ı kadîmenin kıraatı sayesinde ezmine-i kable't-tarihiyye hakkında el-yevm ma'lûmât-ı tarihiyye istihsal edilebilmektedir” sözleriyle ifade eder. Bu suretle gün geçtikçe tarih hakkındaki bilgilerin değişeceğini söylemektedir⁵⁴⁴.

Düzceli Yusuf Suad, kaynak kullanımı hakkında Kılıçzade'nin eleştirilerine maruz kalmıştır. Kılıçzade, “Yusuf Suat Efendi biraderimiz böyle bir eser telifini murat buyurdıkları zaman müracaat ettikleri kütüb-i kadîme-i siyer meyanında hikmet, kimya, kozmografya, târih-i tabî ve ilâ âhireye dair birer ciltde bulundurmuş olsaydılar bizim için kıymetli ve asr-ı terakkîye için uygun bir Siyer-i Nebi vücuda getirilmiş olurlardı. İtikad-ı kemterâneme göre kâbil olsa da şu kitap huzur-ı nebiye takdim edilse ‘bu benim tarihim değildir’ ‘itabıya red buyurulacaktır.’”⁵⁴⁵ demiştir. Düzceli ise, Batılı kaynakların kullanımı hakkında “kütüb-i hadiste görüldüğü için kabul etmezler fakat falan garplı yazmış diye kabul ederler. Hâlbuki dünyada muhaddisin-i kirâmın ahz ve zapt-ı hadisinde gösterdikleri dikkat ve itina kadar hiçbir sınıf hiçbir işte göstermemiştir”⁵⁴⁶ diyerek bu eleştiriye karşılık vermiştir.

⁵⁴⁴ Yıldırım, a.g.m., s.114.

⁵⁴⁵Kılıçzade Hakkı, “Akvemü's-Siyer”, **İctihad**, Mayıs 1329, No: 66, s.1439.

⁵⁴⁶ Düzceli Yusuf Suad, **Akvemü's-Siyer (Kılıçzade'nin İctihad'daki Yazısına Cevab)**, s.23.

SONUÇ

Osmanlı devlet erkânı, duraklama sürecinden kurtulmak ve sistemi yenilemek için bir kısım politikalar oluşturmuştur. Bu politikalar, öncelikle bazı Avrupa ülkelerine sefirlerin gönderilmesine imkân vermiştir. Bu sefirlerin hazırladıkları raporlar ve telif ettikleri *Seferetnâmeler* ile bazı tecrübeli devlet adamlarının hazırladıkları *Layihalar*, devlet iradesini tahkim ederek yenilik süreçlerini inşa etmiştir. Böylece 18. asra gelindiğinde, *ıslahat* kavramı politik hayatın temel belirleyici vasfı olmuştur. Nitekim devlet aklı, sistemin çöküşünü engellemek amacıyla bir ıslahat arayışına girmiştir.

19. asra gelindiğinde ise, bu ıslahat girişimleri, yalnızca siyasî ve askerî sahayla sınırlı kalmayarak eğitimi, sosyal ve kültürel hayatı etkilemiştir. Batı'dan gelen yeni fikir telakkileriyle bilgi anlayışı da değişime uğramıştır. Bu itibarla tarih müstakil bir ilim haline gelmiş ve yeni bilim dalları doğmuştur. İlim anlayışındaki bu dönüşümden tarih yazıcılığı da payına düşeni almıştır. Türk aydını da bu doğrultuda kendi tarih algısını konumlandırmaya çalışmıştır. Konuya İslam Tarihi özelinde baktığımızda, Osmanlı'da klasik dönemde ve Tanzimat devrinde tercüme ve telif eserler neşredildiğini görüyoruz. Osmanlı'da klasik dönem Türkçe siyer yazıcılığı genel hatlarıyla, menkıbelere ve bazı uydurma rivayetlere yer verme, tasavvufî niteliklere sahip olma, *delâil* ve *hasâis* konularına ağırlık verme şeklinde özelliklere sahiptir. Bahsettiğimiz bilimsel metotların kullanıldığı çalışmalar daha ziyade Meşrutiyet devrinin ürünleridir.

Yeni karşılaşmalarla ilim tasavvuru dönüşüme uğrayan Türk aydını, “tarihi tasfiye etmeye” teşebbüs etmiştir. Yeni tarih algısı tarafından kabul görmeyen, metoduyla çelişen kültür ve geleneğin yanlışlıklarından ve kusurlarından temizlenmesi gerektiğine kanaat getirdiler. Böylece güzel ahlak kazandırma, örnek bir kişilik oluşturma gibi fonksiyonlara sahip tarih yazımı önemini yitirirken kültürel formlarda da itibar kaybı yaşanmıştır.

“Batılılaşma” meselesi hakkındaki tartışmalar, basın ve edebiyat kanalıyla aktarılmıştır. Siyasî, içtimaî ve kültürel anlamda etkin rol oynayan bu tartışmaların, ilmî ve fikrî boyutta tartışıldığı diğer bir mecra ise İslam Tarihi sahası olmuştur. Bu

itibarla Meşrutiyet devrinde kaleme alınan siyer metinlerinde farklı Peygamber tasavvurlarına rastlamak mümkündür. Mamafih bu dönemde İslam Tarihi alanında yazılan eserlerde artış gözlemlenmektedir. Oryantalistlere cevap verme, dini meşrulaştırma aracı olarak kullanma, ders kitabı ihtiyacını karşılama ve halkı bilinçlendirme gibi sebeplerle siyerler yazılmıştır.

Siyer yazıcılığının yenilenmesi dil, muhteva, kaynak kullanımı ve metot açısından olmuştur. Bilimsel yöntemler doğrultusunda farklı ilmî disiplinlerden de yararlanılmıştır. Sosyoloji, psikoloji ve antropoloji gibi birçok bilim dalı tarih ilmine yardımcı bir fonksiyon üstlenmiştir. Bununla birlikte karşılaşılan yeni fikirlerin İslam'da karşılığı aranmış ve kavramlara yeni anlamlar yüklenmiştir.

Meşrutiyet devrinde ortaya çıkan yeni anlayışların takipçisi olan müellif ve muharrirlerin yanında geleneği muhafaza etmeye çalışan müelliflerin de olduğu görülmektedir. Biz de çalışmamızda bu dönemde yetişen fikir adamlarından siyer alanında eser veren üç kişiyi ele aldık. Geleneği temsilen Düzceli Yusuf Suad'ın *Akvemü's-Siyer*'ini ve yeni tarih yazımını benimseyen eserlerden, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Siyer-i Celîle-i Nebeviyyesi* ile Celal Nuri'nin *Hâtemu'l-Enbiyâ*'sını ele aldık. Bu iki eser de metot, amaç ve kaynaklar hususunda birbirinden ayrılmaktadır.

Düzceli, geleneğe bağlı bir şekilde yetişmiş, muhafazakâr bir çizgiye sahip düşünürlerimizdendir. Sürgünden sonraki ilk nesle mensup olan müellifimiz, Çerkez milliyetçisi olup, kendini millete hizmete adanmış bir idealisttir. Daha önce kaleme aldığı siyer eserinde modern tavrı kısmen benimsediği görülse de *Akvemü's-Siyer*'de modern olana her anlamda muhalefet göstererek geleneğe sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.

İzmirli, dönemin İslamcı ekibi içinde değerlendirilen bir düşünürdür. Yeniliğe açık olmakla birlikte gelenekten de beslenmektedir. Sağlam bir ilmî müktesebata sahip olan yazar, eserinde bilimsel yöntemle kaynakların tenkidine yer vermiştir.

Celal Nuri ise gazetecilik formasyonuna sahip ve Batı tecrübesi olan bir muharrirdir. Pozitivist düşünceye sahip Türk aydınların arasında değerlendirilen Celal Nuri, eserinde “bir siyer nasıl yazılmalıdır?” sorusuna cevap vermektedir. Klasik metot ve kaynakları eleştirdiği gibi Batı menşeli çalışmaları da tenkite tabi tutmaktadır. Ancak Batı düşüncesinden oldukça etkilendiğini belirtmeliyiz.

Modernleşmeyle beraber dinî literatür, yeni fikirlere meşruiyet kazandırmak ve bu fikirlerin kolay kabul edilmesini sağlamak amacıyla dine mesafeli duran kimseler

tarafından bile kullanılmıştır. Zira dinin toplumu yönlendirme gücü vardır. Aynı şekilde toplumun inşasını etkileyen diğer bir husus da tarihtir. Geçmiş bilgisi de insanları etkiler ve yönlendirir. Bu iki unsur, din ve tarih, birbirlerinin şekil almasına, kimlik oluşumuna tesir ederler. Bu durum aslında modernleşme döneminde keşfedilmiş bir mesele değildir. Her dönemde belli devlet politikaları, mezhepler veya ideolojiler tarafından tarih algısıyla ve dinî söylemlerle oynanmıştır. Bunun karşılığını 19. yüzyılda siyer metinleri üzerinden gözlemleyebiliyoruz.

Siyer yazıcılığının yenilenmesi dil, muhteva, kaynak kullanımı ve metot açısından olmuştur. Dil hususunda, bilgiyi halk tabakasında yaygınlaştırmak maksadıyla sadeleştirme yoluna gidildiği görülmektedir. Türk aydını, bilhassa basın ve gazeteler aracılığıyla, ıslahat girişimlerinin halk tarafından kabul edilmesini kolaylaştırmak ve anlayış farklılıklarını en aza indirmek için bu yolu takip etmiştir.

Batı’da ortaya çıkan yeni tarih telakkileri ve bilimsel tarih metotları etrafında, üslupta da bir dönüşüm yaşanmıştır. Klasik siyer yazımındaki rivayetçi ve nakilci aktarımla birlikte, müellifin anlattığı olayları yorumladığı, elindeki verileri tenkit ve tahlile tabi tuttuğu bir tarih yazımı meydana gelmiştir.

Bu dönemde müsteşriklerin siyer sahasında kaleme aldıkları eserlerin tercümeleri de yapılmıştır. Bu doğrultuda onların eleştirilerine karşı reddiyeler kaleme alan müellifler olmuştur. Bununla birlikte bu metinlerden etkilenecek eser telif eden yazarlar da bulunmaktadır. Bilhassa Peygamberi öven müsteşriklerin eserleri Müslümanlar tarafından kabul görmüştür. Siyer kitaplarında, Peygamberin “dehası” ve “ıslahatçı” yönü üzerine çokça durulduğu ve “beşerî” yönünün ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Klasik siyer yazımında, *mucize* ve *delâil* konularına daha çok yer verilirken, yeni tarih yazımında bu konular geri plana itilmiştir.

Klasik siyer yazımına genellikle Peygamberin nesebi ile Arabistan coğrafyasında cereyan eden ve Peygamberin gelişini müjdeleyen olayların anlatımıyla başlanmaktadır. Bilimsel metodu benimseyen müellifler ise, meseleleri daha ziyade siyasi, sosyal ve kültürel boyutlara çekerek Peygamberin başarısını bunlarla ilintili bir şekilde açıklama yoluna gitmişlerdir. Bu itibarla eserlerine Peygamberin doğumundan önce Arabistan’ın siyasi, sosyal, coğrafi ve kültürel durumu hakkında

bilgi vererek başlamışlardır. Ayrıca yeni siyer yazımında, tarih ilminin tarifine ve kısımlarına yer verilen mukaddimeler bulunmaktadır. Bu durum Türk aydınının, Batı’da tarih bilgisi etrafında meydana gelen tartışmalarından etkilendiğini ve kendi tarih algısını konumlandırma ihtiyacı hissettiğini göstermektedir.

19. yüzyılda ıslahat hareketlerinin meşruiyet kazanması yönünde, siyer metinlerinde bazı kavram ve konulara bilhassa temas edildiği görülmektedir. Bu çerçevede, Meşrutiyet döneminde “hürriyet, terakki, medeniyet, istibdat, meşrutiyet, Asr-ı saâdet” gibi yeni kavramlar ihdâs edilmiş ve “uhuvvet, müsavat, içtihad, şura” gibi kelimeler ise anlam değişikliğine uğramıştır.

Bunlarla birlikte, dikkat çeken diğer bir değişiklik kaynaklar açısından gerçekleşmiştir. “Kaynaklara dönüş” hareketi ile en eski kaynağa ulaşmaya çalışılmıştır. İslam’ın zuhur ettiği ilk dönemler ile Meşrutiyet dönemi arasında geçen çağlar, yazılan eserler ve tarihi birikim göz ardı edilmiştir. Batı’nın ilmi üstünlüğü kabul edilerek Avrupa’dan ithal edilen tarih telakkileri ekseninde çalışmalar yapılmış ve onların yaptıkları araştırmalar da Müslüman müelliflerin müracaat ettikleri kaynaklar arasında yer almıştır.

Hâsılı Osmanlı Devleti’nin son demlerinde, dünya ve bilgi telakkilerinde değişimlere paralel olarak siyer yazıcılığında da bir dönüşüm meydana geldiğini söyleyebiliriz. Bu dönemi iyi bir şekilde kavramanın günümüzü anlamlandırmak noktasında mühim olduğunu düşünmekteyiz. Zira Cumhuriyet döneminde de yaşanan sorunların bu dönemde de tartışıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Açıl, Berat:	“Tercümeden Telif, Osmanlı’dan Günümüze Siyer Yazıcılığında Ne(ler) Değişti?”, Siyer Edebiyat İlişkisi: Siyer Atölyesi 2010 Tebliğler Kitabı , ed. Şerif Eskin, İstanbul 2010, s.169-180.
Afyoncu, Erhan:	Tanzîmat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi , İstanbul 2018.
Akbulut, Uğur:	“Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Tarih ve Tarihçi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2006.
Aksanyar, Necati:	“Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği”, Hacettepe Üniversitesi AİİTE, Doktora tezi, 1993.
Aksoy, Hasan:	“Dursun Fakih”, DİA , C.10, İstanbul, 1994, s.7-8.
Akyıldız, Ali:	“Tanzîmat”, DİA , C.40, İstanbul 2011, s.1-10.
Algül, Hüseyin:	“el-Mevahibü’l-Ledünniyye”, DİA , C.29, İstanbul 2004, s.421.
Ali Cevad:	Musavver Tarih-i İslam , Cemiyet Kütüphanesi Sancakciyan Matbaası 1332.
Ali Reşad-Ali Seydi:	Tarih-i İslam , İkdam Matbaası 1328.
Ali Seydî:	Aşere-i Mübeşşere’nin Tercüme-i Ahvali ve Menakıbı , Selanik Matbaası,1327.
Ali Suad:	“Tenkit ve Takriz (Celâl Nûri Efendiye)”, XI/272, Sebilü’r-Reşad, Rebiü’l-Evvel , 1332, s.342-345.
-----:	Hükümât-ı İslâmiye Tarihi , Artin Asaduryan Matbaası, Darulhilafe 1327.
Altınay, Ahmed Refik:	Gazavât-ı Celîle-i Peygamberî , Kütübhan-e-i Askeri, İstanbul 1324.
Arıkan, Zeki:	“Tanzîmat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, TCTA , C.6, İstanbul 1985, s.1584-1594.

Arpaguş, Hatice:.	“Osmanlı Dönemi Siret Yazıcılığında Peygamber Algısı”, Siret Sempozyumu 1 – Türkiye’de Siret Yazıcılığı , 2012, s.67-101
Avlonyalı, Süreyya:	Fetretü’l- İslam , Matbaa-i Artin Asaduryan ve Mahmumları, 1325.
Aydemir, İzzet:	Muhaceretteki Çerkes Aydınları , Ankara 1991.
Aykut, Ayhan:	“İslâm-Türk Ansiklopedisi”, DİA , C.23, İstanbul 2001, s.57-58.
Bağdatlı İsmail Paşa:	İzah-ı Meknun fi Zeyl-i Keşfü’z-Zünun II, Dar İhya et-Türasü’l-Arabiyye, Beyrut.
Bağlama, Cemil:	“Bir Geçmiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri”, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora tezi, İstanbul 2000.
Balcıoğlu, Mustafa:	Teşkilât-ı Mahsusa’dan Cumhuriyet’e , İstanbul 2001.
Baş, Eyüp:	“Dil-Tarih ilişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı”, AÜİFD XLVI, 2005, s.103-132.
-----:	“Târîh-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine”, AÜİFD XLVI (2005), S.2, s.167-204.
Bektaş, Ekrem:	“Edebiyat-ı Umumiyye”, DİA , C.10, İstanbul 1994, s.405-406.
Berkes, Niyazi:	Türkiye’de Çağdaşlaşma , İstanbul 2019.
Berzeg, Sefer E.:	Kafkas Diasporası’nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü , Samsun 1995.
-----:	Kafkasya Bibliyografyası , İstanbul 2005.
-----:	Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922 , C. I, İstanbul 2003.
Bıçak, Ayhan:	Tarih Felsefesi , İstanbul 2009.
Birinci, Ali:	“İzmirli İsmail Hakkı”, DİA , C.23, İstanbul 2001, s.530-533.

Bulut, Yücel:	“Türkiye’de Çağdaş Düşüncenin Oluşumu”, Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce , C.1, ed. Lütfi Sunar, İstanbul 2020, s.87-122.
Bursalı M. Tahir:	Osmanlı Müellifleri , C.1, İstanbul, t.y.
-----:	Osmanlı Müellifleri , C.III, İstanbul, 1975.
Celal Nuri:	Müslümanlara, Türklere Hakaret Düşmanlara Riayet ve Muhabbet , Kader Matbaası, İstanbul 1332.
-----:	1327 Senesinde Selanik’te Mün’akid İttihat ve Terakki Kongresi’ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Bir Muhtıradır , Müşterekü’l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1327.
-----:	Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum , Efkâr-ı Cedide Kütüphanesi, Konstantiniye 1917.
-----:	Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler , T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1932.
-----:	Hanımefendinin Musahabeleri , Âti, nr.2, 1334/1918, S.1.
-----:	Hâtemü’l-Enbiyâ , Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1332.
-----:	Havâic-i Kanûniyemiz , Matbaa-i İctihad, İstanbul 1331.
-----:	İlel-i Ahlâkiyemiz , Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332.
-----:	İştirak Etmediğimiz Hareket , Matbuât-ı Orhaniye, Cemiyet Kütüphanesi, İstanbul 1917.
-----:	İttihad-ı İslam ve Almanya , Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1333.
-----:	İttihad-ı İslam , Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.
-----:	Kadınlarımız , Matbaa-i İctihad, İstanbul 1331.
-----:	Kara Tehlike , Nefaset Matbaası, Dersaâdet 1334.

-----:	Kendi Nokta-ı Nazarımdan Hukuk-ı Düvel, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1330.
-----:	Kutup Musahabeleri, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.
-----:	Rum ve Bizans, Efkâr-ı Cedide Kütüphanesi, Matbaa-i Orhaniye, Konstantiniye 1917.
-----:	Şimal Hatıraları, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1330.
-----:	Taç Giyen Millet, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1339/41.
-----:	Tarih-i İstikbal-Mesâil-i Fikriye, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; Mesâil-i Siyâsiye, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; Mesâil-i İctimâiye, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1332.
-----:	Tarih-i Tedenniyat-ı Osmani, Mukadderat-ı Tarihiye, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.
-----:	Türk İnkılâbı, Suhûlet Kütüphanesi, İstanbul 1926.
-----:	Türkçemiz, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1917.
-----:	Vatandaşlık, İleri Kütüphanesi, İstanbul, t.y.
Cevizci, Ahmet:	Felsefe Sözlüğü, İstanbul 2005.
Colligwood, Robin George:	Tarih Tasarımı, çev. Kurtuluş Dinçer, İstanbul 2019.
Çavuşoğlu, Mehmed:	“Bâkî”, DİA , C.4, İstanbul 1991, s.536-540.
Çetinkaya, Bayram Ali:	İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Görüşleri, İstanbul 2000.
Çınar, Fatih:	“Milli Mücadelenin ve İlk Meclisin Manevi Mimarlarından Sivashlı Bir Âlim: Mustafa Takî Efendi (d.1873/v.1925)”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. IX/2, Sivas 2005, s.169-204.
Çog, Mehmet:	“II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği (1908-1918)”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2004.

Demir, Habip:	“Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2006.
Demircan, Adnan:	“Tarih Üzerine Bazı Düşünceler”, Milel ve Nihal , C.4, No. 3, 2007, s.69-89.
Duman, Ali:	“İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, Bilimnâme XIV, 2008/1, s.59-78.
Duymaz, Recep:	“Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi”, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora tezi, İstanbul 1991.
-----:	“Celal Nuri İleri”, DİA , C.7 İstanbul 1993, s.242-245.
-----:	“İleri”, DİA , C.22, İstanbul 2000, s.86-88.
Düzceli Yusuf Suad:	Akvenü’s-Siyer, Cevab: İctihad Gazetesindeki Kılıçzâde Hakkı İmzalı Makaleye , Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331/1913.
el-Shaman, Massad Süveylim Ali:	“Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişâm’ın Siyer’inin Türkçe Tercümesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora tezi, Ankara 1982.
Ergin, Osman Nuri:	Türk Maarif Tarihi , C.3-4, İstanbul 1977.
Erkan, Mustafa:	“Dürretü’t-Tâc”, DİA , C.10, İstanbul 1994, s.33-34.
Erşahin, Seyfettin:	“Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları”, İslami Araştırmalar Dergisi , C.18, S. 3, 2005, s.335-358.
Fayda, Mustafa:	“İbn Hişâm”, DİA , C.20, İstanbul 1999, s.71-73.
-----:	“Tarih”, DİA , C.40, İstanbul, 2011, s.30-36.
Goldziher, Ignace:	Klasik Arap Literatürü , çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara 1993.
Güleç, Hasan:	“Ahîzâde Abdülhalim Efendi”, DİA , C.1, İstanbul 1988, s.548.
Günaltay, Şemsettin:	İslam Tarihinin Kaynakları , İstanbul 1991.
Hagen, Gottfried:	“Kumandan Olarak Peygamber [Hz.] Muhammed: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlılar’da Siyer

	Yazıcılığı”, çev. Gülgün Uyar, İstem , S.15, 2010, s.321-343.
Hanioğlu, M. Şükrü:	“Meşrutiyet”, DİA , C.29, Ankara 2004, s.388-393.
Haydar Kemal:	Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey , Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1331.
Hizmetli, Sabri:	İslam Tarihçiliği Üzerine , Ankara 1991.
-----:	İsmail Hakkı İzmirli , Ankara 1996.
Huyugüzel, Ömer Faruk:	“Tanin”, DİA , C.39, İstanbul 2010, s.565-567.
İbrahim Rıfat Hilmizade:	Ashâb, Fukahâ, Müçtehidler , çev. Vahdettin Arvas, İstanbul 1985.
-----:	Hal Tercümeleriyle Meşhur Ashâb ve Fukahâ , haz. Ramazan Yıldız, İstanbul 1968.
-----:	Hız. Hüseyin (r.a) ve Vak’a-yı Kerbelâ , Vezir Hanı 48 numaralı Matbaa 1326.
-----:	Hız. Osman’ın Şehâdeti , Vezir Hanı 38 Numaralı Matbaa, Dersaadet 1326.
-----:	Hız. Ömer ve Adaleti , Bâb-ı Âli Caddesi 33 numaralı Matbaa, Dersaadet 1326.
-----:	Meşâhir-i Ashâb-ı Güzin ve Terâcim-i Ahkâm-ı Fukahâ , Darü’l-Hilafetü’l-Âliyye 1319.
-----:	Ömer b. Abdülaziz yahut Padişah Böyle Olmalı , Dersaadet 1327.
-----:	Selahaddin Eyyubî , Bâb-ı Âli Caddesi 38 No’lu Matbaa, 1326.
İnalcık, Halil:	“Tanzîmat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, TCTA , C.6, İstanbul, 1985, s.1536-1544.
-----:	Tanzîmat ve Bulgar Meselesi , İstanbul 2018.
İnce, Yunus:	“II. Murad Dönemi’nde Osmanlı Tarih Yazıcılığı’nın Başlamasında Timurluların Etkisi”, SUTAD , Bahar 2018, S.43, s.459-470.
İpşirli, Mehmet:	“Islahat”, DİA , C.19, İstanbul 1999, s.170-174.

-----:	“Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, Osmanlı , C.8, Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara 1999, s.71-79.
İsen, Mustafa:	“Türkçe'nin Yazı Dili Oluşumunda Çevirinin Rolü”, Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma , ed. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 2003.
İsmail Fenni Ertuğrul:	Kitâb-ı İzâle-i Şukûk , Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928.
İzmirli, İsmail Hakkı:	Arap Felsefesi , Hukuk Matbaası, 1331-1329.
-----:	Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabîî , SKİİH, No: 3761.
-----:	Dürzî Mezhebi , Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1926.
-----:	el-Cevabu's-Sedîd fî Beyani Dîni't-Tevhîd , Ali Şükri Matbaası, Ankara 1341-1339.
-----:	Felsefe Dersleri , Hukuk Matbaası, 1330.
-----:	Felsefe-Hikmet , Darü'l-Hilafe Matba-i Âmire, 1333.
-----:	Felsefe-i İslâmiye Tarihi , Edebiyat Medresesi Neşriyat Encümeni, Matbaa-i Amire, 1338.
-----:	Fenn-i Menâhic , Hukuk Matbaası, 1329.
-----:	Hikmet-i Teşrî , Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.
-----:	İhvân-ı Safa Felsefesi , Darülfünun Matbaası, 1337.
-----:	İslâm Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese , DİB, Ankara 1964.
-----:	İslâm'da İlk Tercüme , Darülfünun Matbaası.
-----:	Meânî-i Kur'an , Milli Matbaa, İstanbul 1927.
-----:	Metafizik , sad. Refik Ergin, Ankara 2012.
-----:	Miyârü'l-Ulûm , Yuvanaki Panayotidis Matbaası, 1315.
-----:	Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme , Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1336.
-----:	Muhtasar Felsefe-i Ulâ , Hukuk Matbaası, 1329.
-----:	Mulahhas İlm-i Tevhid , Kanaat Matbaası, 1338.
-----:	Mustasvife Sözlere mi? Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri , Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341.

-----:	Nârın Ebediyât ve Devamı Hakkında Tedkikât , Darülfünun Matbaası, 1341.
-----:	Nusayriye, Şeyhiye, Bâbiye, Vehhabiyye , SKİİHB, No: 3738
-----:	Siyer-i Celîle-i Nebeviyye , Tevs'i-i Tıbaat Matbaası, Darülhilafe 1332.
-----:	Siyeri Celîle-i Nebeviyye (A. Naim'in <i>Sebilü'r-Reşad</i> 'a sorduğu Suale Cevab): Sebilü'r-Reşad , C.12, s.230-232.
-----:	Şeyhü'l-Etubbâ Ebû Bekir Muhammed bin Zekerıyyâ er-Râzî , Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341.
-----:	Tarih-i Hadis , Darülfünun Matbaası 1340.
-----:	Tarih-i İslâm , SKİİHB, No: 3756.
-----:	Tarihin Lüzumu, Târîh-i İslâm'ın Ehemmiyeti, Ehl-i İslâm'ın Tarihe Hizmetleri, Müverrihîn-i İslamiyye , SKİİHB, No: 3773-3756.
-----:	Tarihu'l-Kur'an, 3.bs., İstanbul 1956.
-----:	Usûl-i Fıkıh Dersleri , Matbaa-i Hukukiyye, 1329.
-----:	Yeni İlm-i Kelam , haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981.
-----:	Yiğitlere Öğütler, Gazilere Armağan , Matbaa-i Askeriyye 1332.
-----:	Yiğitlere Öğütler , haz. Kemaettin Şenocak, Münih 1977.
Kaçalin, Mustafa S.:	"Mütercim Âsım Efendi", DİA , C.32, İstanbul 2006, s.200-202.
Kafesoğlu, İbrahim:	Türk Milli Kültürü , İstanbul 1998.
Kara, İsmail:	Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri , İstanbul 2018.
-----:	Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II , İstanbul 1987.
Karahan, Leyla:	"Erzurumlu Mustafa Darir Kıssa-i Yusuf", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1985.

Karaismailoğlu, Adnan:	“Altıparmak Mehmed Efendi”, DİA , C.2, İstanbul 1989, s.542.
Karataş, Ali İhsan:	Şeyhülislam Karaçalebizâde Abdülaziz Efendi , Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2015.
Karpat, Kemal:	Kısa Türkiye Tarihi , İstanbul, 2019.
Kâtip Çelebi:	Keşfu’z-Zünun , C. 2, Dar İhya et-Türasü’l-Arabiyye, Beyrut.
Kaya, Nevzat:	Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi Ravzatü’l-Ebrâr Zeyli , Ankara 2003.
Kemikli, Bilal:	Şair Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi Hayatı Eserleri Şiirleri , İstanbul, 2011.
-----:	Türk İslam Edebiyatı Giriş , Bursa 2019.
Kerslake, Celia:	“Celâlîzâde Mustafa Çelebi”, DİA C.7, İstanbul 1992, s.260-262.
Kılıçzade Hakkı:	Akve mü’s-siyer Münasebetiyle Son Cevab: Yusuf Suad Efendi’ye Tahsîsen Softalara Ta’mîmen , Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331/1913.
Koloğlu, Orhan:	“Türk Matbaacılığının Pîri Olarak İbrahim Mütererrika”, 360 Yıllık Bir Öykü Cihannümâ , ed. Bülent Özukan, İstanbul, 2008.
Korlaelçi, Murtaza:	Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri , İstanbul 1986.
Köprülü, M. Fuad:	Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken, İstanbul 1986.
-----:	Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te’siri , 2.bs., İstanbul 1986.
Köprülü, Orhan Fuat:	Tarihi Kaynak Olarak XIV’ü ve XV’inci Asırlardaki Bazı Türk Menakipnameler , İstanbul 1951.
Kurtaran, Uğur:	“Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, ISHE , 2014.
Kut, Günay:	“Ahmedî”, DİA , C.2, İstanbul 1989, s.165-167.
-----:	“Lâmiî Çelebi”, DİA , C.27, İstanbul 2003, s.96-97.

Küçükalp, Kasım- Cevizci, Ahmet:	Batı Düşüncesi Felsefi Temeller , İstanbul 2014.
Küçükalp, Kasım:	Zamansız Düşünceler-Çağdaş Yaşama Meseller , İstanbul 2017.
Kütükoğlu, Bekir:	“Vak’anüvis”, DİA , C.42, İstanbul 2012, s.457-461.
Levend, Agah Sırrı:	Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri , Ankara 1960.
-----:	Türk Edebiyatı Tarihi , C.1, İstanbul 2014.
Lütfullah Ahmed:	Hayat-ı Hz. Muhammed, Resimli Kitap Matbaası , İstanbul, 1331, SKİİHB, No: 2072.
Mahmud Esad:	İki Cihan Devleti Arasında Hz. Muhammed (sas.) – Oryantalizme Karşı Hz. Muahmmmed (sas.) Müdafaası- , haz. Seyfettin Erşahin, Ankara 2017.
-----:	Tarih-i Din-i İslam (Medhal) , <i>Cemal Efendi Matbaası</i> , Der-saadet 1315; C.3., (3. baskı), Cihan Biraderler Matbaası İstanbul 1342; C.4., Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1326-1328.
-----:	Tarih-i Din-i İslam , Mekteb-i Sanayi’ Matbaası, Dersaadet 1326.
Mahmud Esad:	Tarîh-i İslâm , Cemal Efendi Matbaası ve Tevfik Efendi Şürekası, İstanbul 1314.
Manastırlı İsmail Hakkı:	Hak ve Hakikat , Sırat-ı Müstakim Matbaası, Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye 1329.
Massad Süveylim Ali el-Shaman:	“Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişam’ın Siyer’inin Türkçe Tercümesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Ankara 1982.
Mehmed Esad:	Tahlilî ve Tenkidî Tarih-i İslam , C.1, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1336.
Mehmet Şakir:	Mucizât-ı Enbiyâ , İstanbul 1327.
Okay, Orhan:	“Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye”, DİA , C.5, İstanbul 1992, s.548-549.

-----:	Batıllaşma Devri Türk Edebiyatı , İstanbul 2016.
Okumuş, Ejder:	Meşrûiyet Ekseninde Din ve Devlet , İstanbul 2003.
Ortaylı, İlber:	“Tanzîmat”, TCTA , İstanbul 1985, C.6, s.1545-1547.
-----:	Tarih Yazıcılık Üzerine , Ankara 2011.
Oruçoğlu, İlhami:	“Başlangıcından Günümüze İslâm Dünyasında Peygamber İmajı”, Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Bursa 2008.
Öz, Şaban:	İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri , İstanbul 2008.
Özcan, Abdülkadir:	“Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi , Bahar 2013, s.271-293.
Özdemir, Mehmet:	“Siyer Yazıcılığındaki Değişim Üzerine”, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam 2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri , Ankara 2003, s.200-208.
Özel, İsmet:	Zor Zamanda Konuşmak , İstanbul 1984.
Özlem, Doğan:	Tarih Felsefesi , İstanbul 2001.
Öztoprak, Nihat:	“Türk Edebiyatında Manzum Siyerler”, Mevlid ve Süleyman Çelebi Sempozyumu , Ankara 2010, s.51-70.
Öztürk, Erdem Can:	Lâmi’î Çelebi’nin Şevahidü’n-Nübüvve Tercümesi , Ankara 2015.
Öztürk, Hakan:	“Cumhuriyet Dönemi İslam Tarihi Çalışmalarında Hz. Muhammed Tasavvuru (1923-1938)”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2011.
Öztürk, Necdet:	“Osmanlılar’da Tarih Yazıcılığı Üzerine”, Osmanlı , C.8, Ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara 1999, s.257-261.
Pakalın, M. Zeki:	Osmanlı Tarih Deyimleri ve terimleri Sözlüğü , C.3, İstanbul 1971.
Palabıyık, Hanefi:	“Sözlü Tarih / Sözlü Gelenek ve Hadis Kitapları”, İslâmî İlimler Dergisi , 3/2, Güz 2008, s.127-160.

Pekdoğan, Celal:	“Kılıçzade Hakkı”, DİA , C.25, Ankara 2002, s.415-416.
Sunar, Lütfi:	“Giriş: Çağdaş Türk Düşüncesinin Temel Meseleleri, Dönemlendirme ve Tasnif”, Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce , C.1, ed. Lütfi Sunar, İstanbul 2020, s.1-17.
-----:	“Müslüman Toplumlarında Çağdaş Düşünce: Yenilenme, Çeşitlenme ve Dönüşüm”, Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce , C.1, ed. Lütfi Sunar, İstanbul 2020, s.18-62.
Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi:	Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi Nebîmizi Bilelim ve Cihad-ı Ekber’e , haz. Rukiye Özer, İstanbul 2017.
-----:	Târih-i İslâm , Konstantiniyye, Hikmet Matbaası, C.I., 1326; C.II., 1327.
Şeşen, Ramazan:	Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı , İstanbul 1998.
Şulul, Kasım:	“İslam Düşüncesinde Tarih Felsefesi”, <i>Divan</i> 2001/2, s.91-127.
T.B.M.M Albümü 1920-2010 , C.1, Ankara, 2010.	
Tahir el-Mevlevi:	Hız. Muhammed ve Zamanı , Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1339-1341.
-----:	“Yusuf Suad Efendi’ye Açık Mektub”, Beyânü’l-Hak , S.V/118, 13 Recep 1329/27 Haziran 1327, s.2155-2156.
Taş, Abdullah Erdem:	“19. Yüzyıl Tarih Telakkileri ve Darülfunun’da İslam Tarihi Dersleri, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora tezi.
Tekindağ, Şehabettin:	“Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, TTK. 40.yılı Töreninde verilen Konferans .
Tekiner, Efdaleddin:	Muhtasar İslam Tarihi Muhtasar İslam Tarihi , Kader Matbaası, İstanbul 1326.
Tunaya, Tarık Zafer:	Türkiye’de Siyasal Gelişmeler 1876-1938: Kanûn-i Esâsi ve Meşrutiyet Dönemi , İstanbul, 2016.
Turhan, Mümtaz:	Kültür Değişimleri , Ankara 2017.
Ubeydullah Afgani:	Kavm-i Cedid , Şems Matbaası, Dersaadet 1332.

-----:	Mucize-i Peygamberî , Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1332.
Uşşaki H. Hamdi:	Yeni Tarih-i İslam , Tanin Matbaası, 1330.
Uyanık, Necmi:	“Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakış”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.15.
-----:	“Celal Nuri”, Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri , C.3, ed. Süleyman Hayri Bolay, Ankara 2015, s.1818-1867.
-----:	“Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)”, Selçuk Üniversitesi SBE, Doktora tezi, Konya 2003.
Uzun, Mustafa İsmet:	“Siyer ve Meğazi, Türkçe Siyer Kitapları”, DİA , C.37, İstanbul 2009, s.324-326.
Ülken, Hilmi Ziya:	“Tanzîmat Devrinde Türkçülük”, Millet ve Tarih Şuuru , İstanbul 2013.
-----:	“Tanzîmata Karşı”, Millet ve Tarih Şuuru , İstanbul 2013.
-----:	Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi , 15.bs., İstanbul 2019.
Yazıcı, Nesimi:	“İkdam”, DİA , C.22, İstanbul 2000, s.24-25.
Yıldırım, Yavuz:	“İzmirli İsmail Hakkı’nın İslam Tarihyazıcılığı ile İlgili Bir Yazma Eseri: İnceleme ve Çevrimyazı”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , İstanbul 2005, s.105-130.
Yıldız, Güllü:	“II. Meşrutiyet Dönemi Siyer Müellifleri Arasında Geleneğin Sesi: Düzceli Yusuf Suad”, Dîvân , C. 15, S.29, 2010/2, s.63-93.
-----:	“İki Siyer Tek Müellif: Düzceli Yusuf Suad’ın Siyer Telifleri”, Otur Baştan Yaz Beni Oto/Biyografiye Taze

	Bakış , haz. Abdülhamit Kırmızı, İstanbul 2013, s.227-272.
Yıldız, Hasan:	“Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesi’nde Eğitim ve Öğretim”, İstanbul Üniversitesi SBÜ, Doktora tezi, İstanbul, 2017.
Yınanç, Mükremin Halil:	“Tanzîmat’tan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik”, Milli Tarihin İnşası , haz. Ali Şimşek, Ali Satın, İstanbul 2017, s.89-120.
Gazete ve Arşiv Kaynakları	
(imzasız):	Guaze , No:11, 15 Haziran 1911, s.8.
(imzasız):	Guaze No:2, 10 Nisan 1911, s.8.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi:	4243/587 No’lu Tezkire, 17 Eylül 1928.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi:	Kararnâme, 4 Teşrîni-evvel 1928.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi:	MF.MKT 325/68.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi.	MF.MKT 429/27.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi:	MF.MTK 331/54.
Celal Nuri:	Osmanlı Tarihi’nin İ’zâmı, İkdam , No:11342, 1928, s.2.
Eyüb Sabri:	“Eşna’u’s-siyer”, İctihad , S.69, 27 Haziran 1329, s.1517.
Kılıçzade Hakkı:	“Akvemü’s-Siyer”, İctihad , Mayıs 1329, No: 66, s.1434-1439.
Meşihat Arşivi:	Memuriyet-i Ketebe ve Müsdahdimînin Tescil Edilecek Terceme-i Hallerinin Tahririne Mahsus Varaka, 26 Mayıs 1326.

Meşihat arşivi:	MŞH. SAİD 59/6/1.
Meşihat arşivi:	MŞH. SAİD 59/6/5
Meşihat arşivi:	MŞH. SAİD 59/6/6.
Meşihat arşivi:	MŞH. SAİD 59/6/9.
Meşihât Arşivi:	Terceme-i Hal varakası, 20 Cemaziyelahir 1328.
Meşihât Arşivi:	Terceme-i Hal varakası, 29 Cemaziyelevvel 1328.

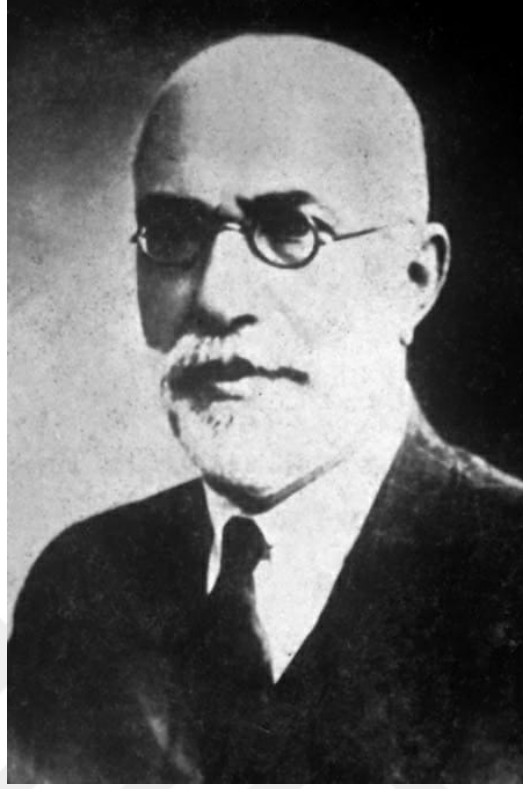

EKLER

EK-1: Müelliflerin Fotoğrafları

Resim 1: İzmirli İsmail Hakkı

Resim 2: İzmirli İsmail Hakkı

Resim 3: Yusuf Suad Neğuç

Resim 4: Yusuf Suad Neğuç

Resim 5: Celal Nuri İleri

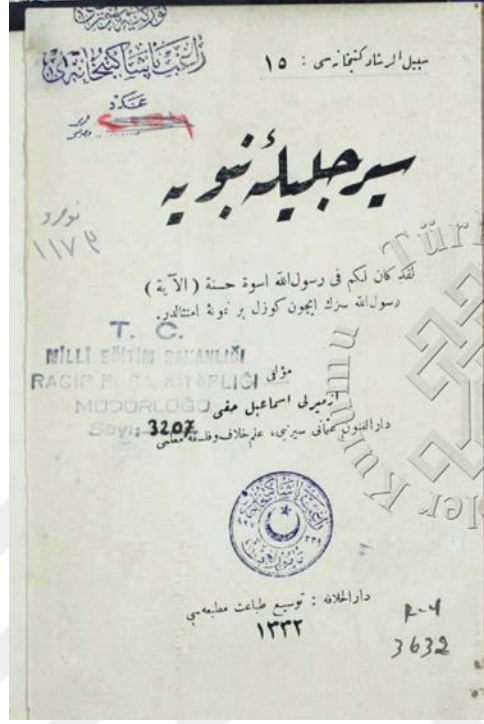

Resim 6: Celal Nuri İleri

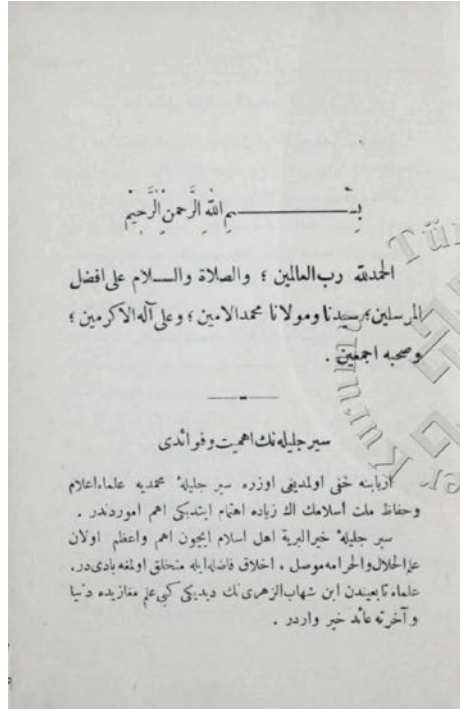

Resim 7: Celal Nuri İleri

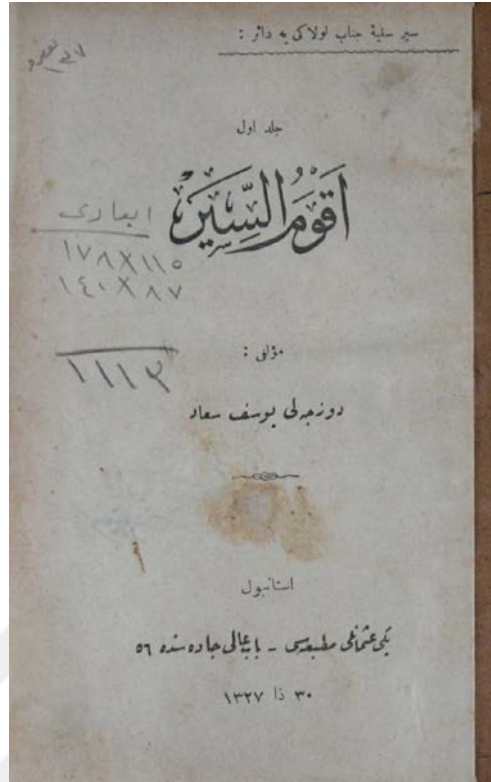
EK-2: Eserlerin Fotoğrafları

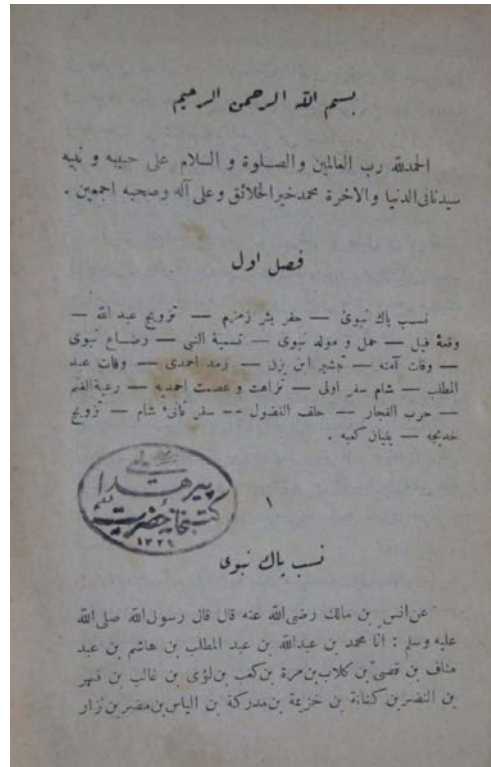
Resim 8: Siyer-i Celîle-i Nebeviyye'nin Kapağı

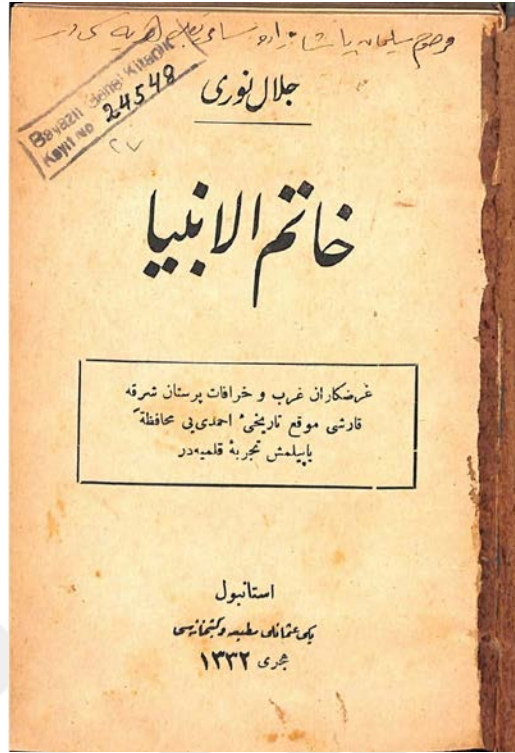
Resim 9: Siyer-i Celîle-i Nebeviyye'nin İlk Sayfası

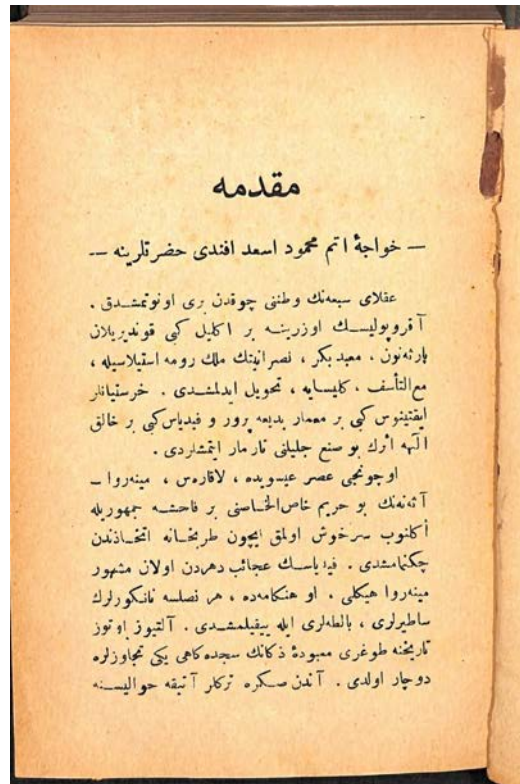
Resim 10: Akvemü's-Siyer'in Kapağı

Resim 11: Akvemü's-Siyer'in İlk Sayfası

Resim 12: Hâtemü'l-Enbiyâ'nın Kapağı

Resim 13: Hâtemü'l-Enbiyâ'nın İlk Sayfası